

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У ВИМІРАХ
КОГНІТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ**

*За науковою редакцією
доктора психологічних наук О. М. Кочубейник*

Кропивницький – 2018

УДК 316.642.3:316.472.4
С 70

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/16 від 24 листопада 2016 р.

Рецензенти:

*Гуцол С. Ю, доктор психологічних наук,
Корніяка О. М., доктор психологічних наук*

Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування :
[монографія] / [О. М. Кочубейник, Н. О. Довгань, В. М. Духневич,
О. В. Івачевська, І. В. Петренко, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур] ; за
наук. ред. О. М. Кочубейник; Національна академія педагогічних
наук України, Інститут соціальної та політичної психології. –
Кропивницький, 2018. – 232 с.

ISBN

Представлені авторським колективом напрацювання спрямовані на оптимізацію засобів раціонального регулювання суспільних відносин, створення передумов для діалогічного взаємопорозуміння соціальних спільнот. Соціальний діалог розглядається як знаряддя розв'язання соціальних проблем за допомогою ефективного переговорного процесу, що дає змогу досягнути високого ступеня соціального комфорту та психологічного благополуччя суспільства; розкриваються соціально-психологічні засади технологізації соціального діалогу. Презентуються концепції, які розширюють уявлення про соціальний діалог як ефективний інструмент досягнення стабільного функціонування соціальних систем, сприяють формуванню позитивного досвіду конструктивного вирішення конфліктів та експертизи деструктивних конфронтацій, забезпечують опанування феноменів соціально-психологічної природи як важливих складових суспільствотворення.

Адресується психологам, соціологам, соціальним працівникам, керівникам підприємств та організацій, політикам, а також фахівцям, професійна діяльність яких пов'язана з узгодженням соціально-економічних інтересів різних соціальних груп і владних структур та оптимізацією процесу взаємопорозуміння.

УДК 316.642.3:316.472.4

ISBN

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018
© О. М. Кочубейник, Н. О. Довгань, В. М. Духневич, О. В. Івачевська,
І. В. Петренко, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур, 2018

ЗМІСТ

Складність соціального діалогу як переговорного процесу (замість передмови) (О. М. Кочубейник).....	5
Розділ 1. Соціальний діалог як механізм досягнення соціальної стабільності шляхом узгодженої комунікації (О. М. Кочубейник, В. М. Духневич).....	9
1.1. Соціальний діалог: виклики інформаційного суспільства ...	9
1.2. Психологічні особливості участі в діалоговому процесі.....	12
1.3. Принципи забезпечення та організації діалогічної взаємодії в когнітивному спілкуванні	16
Розділ 2. Діалог як інструмент налагодження соціальних відносин у функціонально диференційованому суспільстві (О. М. Кочубейник).....	25
2.1. Публічні арени та конструювання соціальної проблеми: особливості започаткування соціального діалогу	25
2.2. Дискурсивні процеси: як конструюється “голос”?.....	34
2.3. Архітектоніка соціального діалогу: дискурс влади і влада дискурсу.....	42
2.4. Замкнені простори й симптоми недіалогічності дискурсу ...	50
Розділ 3. Соціальні діалоги в ситуаціях суспільної взаємодії	57
3.1. Юридичні діалоги в судовому процесі: поняття, межі, жанри, властивості (З. Ф. Сіверс).....	57
3.2. Етапи розгортання соціального діалогу та основні ризики неуспішної комунікації (О. В. Івачевська)	72
3.3. Діалог і соціальна відповідальність бізнесу (В. М. Духневич)	80
Розділ 4. Розгортання соціального діалогу в освітньому просторі (І. В. Петренко).....	97
4.1. Соціальний діалог в освітньому середовищі: умови розгортання, принципи функціонування та структурні характеристики	97

4.2. Діалогічна партиципація як механізм регуляції соціальної активності суб'єктів спілкування в просторі освіти	101
4.3. Використання технологій “Парадигми позитивних змін” і SWOT-аналізу в контексті конструювання ефективних форм соціального діалогу	110

Розділ 5. Особливості комунікативного конструювання соціального діалогу в релігійному дискурсі (О. Г. Цукур)..... 133

5.1. Релігійний дискурс: особливості конфесійної презентації	133
5.2. Основні характеристики дискурсивного простору міжконфесійних діалогів: тематична структуризація.....	142
5.3. Дослідження комунікативних стратегій і комунікативних тактик у семантичному просторі дискурсу міжконфесійного діалогу.....	148

Розділ 6. Соціальний діалог як засіб взаєморозуміння у міжпоколінних стосунках (Н. О. Довгань) 158

6.1. Соціальний діалог і діалогізація міжпоколінних стосунків	158
6.2. Модель системи соціально-психологічного простору поколінь.....	162
6.3. Особливості ментальної системи психологічної поколінної групи в соціально-психологічному просторі	172
6.4. Дослідження особливостей взаєморозуміння в міжпоколінному просторі.....	188

Розділ 7. Технологія соціального діалогу: формування діалогічності 198

7.1. Соціальна технологія як інструмент формування діалогічності в суспільстві (І. В. Петренко).....	198
7.2. Методичні засади технології соціального діалогу як комунікативної практики в просторі когнітивного спілкування (Н. О. Довгань, О. М. Кочубейник).....	200

Післямова (О. М. Кочубейник)..... 215

Література..... 218

СКЛАДНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ ЯК ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Відмітна риса сучасного суспільства – поява глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів та задоволення їхніх потреб в інформаційних продуктах і послугах. Іншими словами, у понятті інформаційного суспільства відбивається новий стан цивілізації з такими його характеристиками, як знання та інформація, що цілком укладається в річище постмодерної концепції соціальності. Тут важливо наголосити, що дослідники, аналізуючи сучасність, звертають увагу передусім на розвиток технічних носіїв інформації (М. Маклюен), нових форм управління (Й. Масуда), мережевої інтеракції (М. Кастельс), синтезу інформації і знання (Е. Тоффлер). І дещо в тіні залишається той факт, що інформаційний ресурс, накопичений на основі розвитку технологій і знань, здатний стати основою реконфігурації соціального простору, а саме: нові інформаційні структури дають можливість артикулювати комунікативні зміни, забезпечуючи нову якість соціальності – перехід до комунікативного суспільства.

Проте теоретичного концепту комунікативного суспільства, який можна було б зіставити з глобальним концептом інформаційного суспільства, ще не існує. Тим часом комунікативне прочитання соціального – або бачення світу “під знаком комунікації” (У. Еко) – стає все більш плідним напрямом аналізу. Новітні підходи до визначення сутності комунікативного суспільства пов’язані з працями Ю. Габермаса, К.-О. Апеля, У. Еко та інших відомих дослідників, які наголошують на значенні комунікації, комунікативного консенсусу в процесі пошуку нової соціальної організації, форм і способів людської свободи, справедливості, солідарності – інакше кажучи, на значенні “соціального порядку” в умовах нового “інформаційного порядку”.

Започатковуючи розгляд проблематики комунікативного суспільства, потрібно враховувати зміни в розумінні комунікативності, пов’язані з переходом від класичної до неklasичної і постнеklasичної парадигм соціальної філософії. Субстанціальне трактування ко-

мунікативності передбачає таке розуміння комунікативного процесу, де особистість наділена самістю як субстанціальним центром, та й сам процес діалогу має субстанціальну природу. Важливим є те, що в процесі діалогу субстанціальна структура самості залишається незмінною. В основі релятивного розуміння комунікативності лежить уявлення про включеність особистості у всю сукупність соціальних комунікацій, що задають параметри її дій; самість стає значущою не сама по собі, а залежно від тих функцій, які вона виконує в тих чи тих ситуаціях. Постсубстанціальний варіант комунікативного підходу ґрунтується на розумінні самості як субстанції, причому субстанція розглядається як єдність сталості й динамічності, тобто як особистісний центр, котрий, однак, ніколи повною мірою не збігається сам із собою (“блукаючий центр”, центр як функція меж; оскільки нерухомих меж не існує, територія ідентичності постійно переглядається, ревізується, відбувається постійний її переділ – детериторизація).

На наш погляд, комунікативне суспільство характеризується двома протилежно спрямованими тенденціями. З одного боку, якщо спочатку реальність тлумачилася як сукупність окремих висловів, організованих у сталу систему текстів і типів дискурсу, то згодом максима “світ є текст” зазнала змін. І засвоєння особистістю мовного горизонту конкретного соціального простору перестало сприйматися як пасивне оволодіння текстами та правилами їх цитування, відтепер долучення до соціальної реальності відбувається через мовну гру (процес відновлення прозорості між *signifié* і *signifiant**). З другого ж боку, ускладнення соціальної реальності внаслідок надзвичайного її динамізму (спричиненого зміною способів поведінки з інформацією, просторовістю та часовістю) призвело до того, що стала система текстів як репрезентація соціальної реальності перетворилася на симуляцію реальності, відбулася підміна соціальної реальності її мовною моделлю, через що мовна гра має ризик стати ригідною, втратити припустиму непрозорість зв’язків та можливість створювати розриви між *signifié* і *signifiant*, зрештою перетворитися на форму ригідної і стійкої моделі реальності (влада дискурсу перетворюється на дискурс влади).

Специфіка розуміння комунікативності як властивості середовища, що забезпечує можливість інтеракції окремих соціальних груп, полягає в тому, що смислова організація цього середовища уявляється як динамічна система: відбувається постійне межування, постійне

---

* *Signifié et signifiant* (лат.) – означальне і означуване.

уточнення, які є запорукою самого її утримання як самоорганізованої системи. А тому, на наш погляд, комунікативність може слугувати ефективними рамками дослідницького процесу, спрямованого на пошук технологій оптимізації соціального діалогу.

Зазначимо, що переговори вважають наразі одним з найефективніших видів комунікативної діяльності. Вони спрямовані на розв'язання проблем, пов'язаних з організацією співпраці або врегулюванням напружених та конфліктних соціальних ситуацій. Звичайно, у сучасному світі переговорна практика загалом значно ускладнилася. Так, виникли різноманітні нові її форми, до яких, власне, належить соціальний діалог; розширилася проблематика, яка владнується переговорним шляхом (міжпоколінні діалоги, професійні діалоги та ін.). Разом з тим технологія переговорного процесу й досі залишається засобом ефективного переходу від соціальної напруженості (а то й відкритого протистояння) до співпраці й плідної взаємодії. Але соціальний діалог *завжди є поєднанням двох динамічних тенденцій – конкуренції і кооперації*. І саме за допомогою переговорів сторони вибудовують сценарій своєї спільної діяльності, яка дасть зрештою змогу розв'язати ті чи ті їхні проблеми. Іншими словами, соціальний діалог – це побудова сценарію спільної діяльності у вимірах когнітивного спілкування.

Отже, вивчення соціальних діалогів передбачає аналіз 1) змістових аспектів (того, якої саме соціальної проблеми стосуються переговори), 2) процесуальної сторони (як саме вони провадяться) і 3) процедурних питань (за якими “правилами” вони провадяться). Кожен із цих аспектів має свої соціально-психологічні детермінанти, нехтування якими може значно послабити ефективність конструювання соціального діалогу.

Варто відзначити, що предметом соціального діалогу в сучасних реаліях можуть стати як “вибухові” – гостросоціальні – теми (на кшталт етнічних конфліктів, де очікується врегулювання мирними засобами), так і “теми латентної напруженості” (коли, наприклад, переговорна тематика стосується екологічних проблем, обговорення яких може відбуватися в неаварійному режимі). У зв'язку з цим прийнято розрізняти кризовий і нормативний соціальний діалог. Від того, до якого полюса належить конкретна діалогова взаємодія, залежать технологічні особливості переговорного процесу і, зрозуміло, ресурси їх соціально-психологічного забезпечення.

Насамкінець зауважимо, що актуальність звернення до проблематики соціального діалогу пояснюється його безпосереднім

зв'язком з багатьма суспільними завданнями, що їх висуває сучасне державотворення, і потребою наукового соціально-психологічного забезпечення, без чого, власне, неможливе удосконалення державної гуманітарної політики. Наукова актуальність пов'язана з недостатнім рівнем розробленості наукових засад експертизи та організації різноманітних соціальних діалогів, їх науково-психологічного супроводу, методичного та фахового забезпечення.

Процедури соціального діалогу, звичайно, чутливі до історії країни й актуального суспільно-культурного контексту. Для України, приміром, потужним агентом у просторі соціального діалогу став бурхливий розвиток наприкінці 1990-х років підприємництва, а також поява відкритих внутрішніх конфліктів на етнічному та соціальному ґрунті. Усе це вимагало пошуку мирних засобів їх урегулювання, проведення переговорів.

Однак практика соціального діалогу як ефективного переговорного процесу так і не дістала в Україні належного розвитку. Вплив “силових” чинників на врегулювання суспільних колізій і конфліктів досі є проблемою соціального діалогу, оскільки владний ресурс доволі часто спотворює репрезентацію потреб і намірів учасників діалогового процесу, а отже, переговори втрачають свій основний психологічний ресурс – рівноправність сторін. Важливим з огляду на останнє є ухвалення Закону України від 23 грудня 2010 р. “Про соціальний діалог в Україні”, де останній тлумачиться як “процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, із питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин”.

Дослідження, результати якого представлено в цій монографії, спрямоване на створення наукових засад пізнання та розроблення практичної бази управління соціальними діалогами, надання допомоги в становленні і функціонуванні суб'єктів соціальних діалогів, що забезпечило б ефективний розвиток інтеграційних процесів у суспільстві.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК МЕХАНІЗМ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ШЛЯХОМ УЗГОДЖЕНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

1.1. Соціальний діалог: виклики інформаційного суспільства

Звернення до проблематики соціального діалогу зумовлене надзвичайним інтересом соціогуманітарної сфери до процесів глобальної трансформації суспільства, темпи якої значно прискорилися на початку нового тисячоліття, що пов'язано з виникненням нових форм, способів та засобів комунікації. Останні, власне, є реакцією на зростання соціальної мобільності, збільшення кількості контактів, зустрічей людей різних соціальних груп, націй, конфесій, політичних партій тощо. А отже, виникає потреба в налагодженні стосунків між цими спільнотами, що актуалізує увагу до різних форм масової комунікації та пошуку шляхів їх оптимізації.

Пропоноване в монографії розуміння соціального діалогу як комунікативної практики ґрунтується на уявленнях про процесуальність сучасного світу, мінливість, плинність його структур, що в рамках системної теорії суспільства трактуються через поняття самореференції (Н. Луман), комунікативної дії (Ю. Габермас), структуризації (Е. Гідденс). Основною ідеєю аналізу соціальності з перспективи комунікативного суспільства є те, що комунікація стає в ньому виробничою силою (Ю. Габермас). Характеризуючи цей глобальний тренд, Н. Луман стверджував, що “жодна соціальна система не може виникнути без комунікації, тому виникненням соціальних систем керують неймовірності процесу комунікації, способи їх подолання і трансформації в імовірність. Процес соціокультурної еволюції можна розуміти як перетворення й збільшення можливостей перспективної комунікації, навколо якої суспільство створює свої соціальні системи” (Н. Луман).

Отже, йдеться не лише про проникнення комунікації в усі сфери життєдіяльності суспільства, не лише про виникнення і розвиток якісно нових комунікативних структур і процесів, а про докорінну трансформацію характеру конструювання соціальності, спричинену усвідомленням комунікативної природи соціальної реальності, рефлексією стратегічної зміни ролі комунікації в процесах конфігурування суспільних інститутів.

З огляду на ці особливості сучасного простору суспільствознавчих дисциплін *соціальний діалог ми визначаємо як практику комунікативного суспільства, спрямовану на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного життя й забезпечення узгодженості інтерсуб'єктивно значущих взаємодій.* (Термін “конструювання” в цьому контексті позначає процеси, пов’язані з інтерсуб’єктивним формуванням уявлень про той чи той феномен соціального життя, який зрештою підсумовується в специфічний спосіб визначення проблеми чи ситуації).

Принагідно зазначимо, що дослідження соціального діалогу в Україні актуалізоване контекстом відносин між роботодавцями й працівниками з акцентуванням того положення, що стан та перспективи соціального розвитку суспільства залежать насамперед від характеру цих відносин. Тому в чималій кількості публікацій соціальний діалог тлумачать як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей і прийняття узгоджених рішень у сфері праці та соціально-трудових відносин між суб’єктами, що представляють інтереси сторін – працівників, роботодавців і держави. Точкою відліку для таких тлумачень є Указ Президента України “Про розвиток соціального діалогу в Україні” від 29 грудня 2005 року, де зазначається, що соціальний діалог має на меті підвищення ролі професійних спілок і організацій роботодавців та їх об’єднань у формуванні економічної та соціальної політики держави, дальший розвиток соціального діалогу як одного з головних чинників забезпечення соціальної стабільності, розвитку громадянського суспільства, запобігання суспільним конфліктам. Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. затверджено план заходів щодо розвитку соціального діалогу в Україні, у зв’язку із чим зусилля науковців та управлінців спрямовані переважно на прикладні параметри проблеми, зокрема на визначення умов, які б забезпечили утворення галузевих і територіальних тристоронніх допо-

міжних органів соціального діалогу як узгодженого розв'язання проблем у соціально-економічній сфері, що стосуються прав та інтересів працівників і роботодавців.

Така практична загостреність дещо відсунула в тінь інший погляд на соціальний діалог: бачення його як форми розгорнутої суспільної дискусії з приводу широкого кола питань, які є предметом інтересів різних соціальних груп і суспільства загалом. У найширшому сенсі соціальний діалог можна тлумачити як знаряддя розв'язання соціорелевантних проблем, завдяки чому досягається або підтримується такий лад суспільного життя, який забезпечує високий рівень соціального комфорту та психологічного благополуччя його членів. У цьому значенні він передбачає широкий формат учасників: на партнерській основі в ньому рівноправно беруть участь представники різних сегментів суспільства, а специфіка проблем, які стають приводом для комунікації, виходить далеко за межі лише трудових відносин. “Процес соціального діалогу – це пошук його учасниками адекватних засобів досягнення соціально значущих цілей на основі спільної зацікавленості в позитивному результаті. Соціальний діалог є свого роду доповненням до традиційних (правових, економічних, політичних, адміністративних та ін.) способів подолання соціальних суперечок, конфліктів, розбіжностей, які виконуються в соціальній політиці [Громадська, с. 19].

Важливо мати на увазі, що *діалоговий простір*, по-перше, не є раз і назавжди фіксованим, натомість він є динамічним утворенням і може трансформуватися в ході взаємодії учасників – виникати, розширюватися, звужуватися, конкретизуватися й навіть зникати. В останньому випадку сторони будуть змушені перервати діалоговий процес. По-друге, діалоговий простір також оцінюють і самі учасники переговорів, які, визначаючи його, можуть помилятися, що, звичайно, позначиться на самому діалоговому процесі.

Наявність діалогового простору – основа для ведення переговорів. Однак іноді, не бачачи можливості розв'язати проблеми зусиллями однієї зі сторін, учасники починають переговори навіть тоді, коли діалогового простору немає. Метою таких дій стає формування діалогового простору та визначення його можливих меж. Іншими словами, формування діалогового простору можна тлумачити як конвенційний процес, результатом якого може бути як початок реальних переговорів, якщо діалоговий простір буде знайдено, так і

повернення до односторонніх дій. Отже, діалоговий простір – продукт спільного дискурсу й конвенцій (домовленостей). Останнє означає, що окремої уваги потребують психологічні регулятори діалогового процесу.

1.2. Психологічні особливості участі в діалоговому процесі

Діалоги, як зазначалося, є комунікативною практикою, до якої залучено певну кількість учасників і яку спрямовано на розв'язання певної проблеми. У кожного з учасників при цьому специфічна конфігурація інтересів та потреб, котрі мають бути задоволені. Визначальним для цієї практики є те, що вона реалізується в інтеракційному просторі, де учасники, кожен з яких має власні потреби, завжди більшою чи меншою мірою взаємозалежні. Інтерзалежність спричинена неможливістю “одностороннього” розв'язання проблеми, а отже – усвідомленням спільних, узгоджених дій, завдяки яким учасники можуть, зрештою, розв'язати цю проблему.

Попри те, що можна говорити про різноманітність форм соціального діалогу, яка спричинюється врахуванням специфічних параметрів: сфери, яку він зачіпає (політична, етнокультурна, бізнесова, міжпоколінна); умов, у яких учасники починають соціальний діалог (криза – конфронтація – латентна напруженість); кількості учасників, які беруть участь у розв'язанні соціальної проблеми (двосторонні або багатосторонні); рівня його проведення (експерти, представники осередків тощо), – ми також можемо стверджувати, що основне завдання соціального діалогу є інваріантою й полягає в тому, щоб *розв'язати проблему, яка не може бути розв'язана ресурсами однієї зі сторін.*

Логічною точкою започаткування діалогового процесу є необхідність визначення тієї площини в загальному просторі соціальної проблеми, де зацікавлені сторони *можуть без зайвих ускладнень досягти згоди.* Тобто віднайти сегмент, де збігаються інтереси сторін. Психологічний сенс такої тактики – досягнення позитивної налаштованості на сам діалоговий процес і на партнера (партнерів). Крім того, сторони, оцінюючи свої інтереси, визначають ті з них, які не повною мірою можуть бути задоволені в результаті переговорів, а

тому водночас визначаються для кожної зі сторін межі припустимих рішень (а в кінцевому підсумку – простір для компромісів).

Тут важливо розрізнати *інтереси, проблеми й пропозиції*.

Інтереси сторін – це те, заради чого учасники долучаються до соціального діалогу, це потреби і домагання особистості або групи. Вони мають доволі приватний характер, і з цієї причини зміст інтересів рідко виноситься відкрито на переговори, проте успішна “діагностика” їх змісту є важливою умовою успішності діалогової взаємодії.

Проблеми – це те, що обговорюється на переговорах, питання порядку денного, засновані на інтересах сторін.

Пропозиції – це те, як, яким чином будуть розв’язуватися проблеми і, отже, задовольнятися інтереси.

Отже, якщо йдеться про ідентифікацію інтересів, необхідно поставити питання “Чому?": чому сторона йде на переговори? Якщо йдеться про ідентифікацію проблеми, то слід ставити питання “Що буде обговорюватися?”. Якщо йдеться про ідентифікацію пропозицій, то необхідно поставити питання “Як?": як (за допомогою яких саме домовленостей) буде розв’язуватися проблема?

На цьому етапі вкрай важливим є зважений висновок про те, які змістові елементи соціальної проблеми можуть бути предметом “торгів” та обмінів (або формувати зону компромісних рішень), а які в жодному разі не є предметом “торгу”. Так, інтереси сторін, що об’єктивуються в той чи той параметр соціального комфорту, є справжнім предметом соціального діалогу, тоді як цінності – моральні, етичні, релігійні – у жодному разі не повинні сприйматися й розглядатися як предмет обміну чи “торгів”.

Якщо зони припустимих рішень учасників діалогу перекривають одна одну, то це можна вважати прогностичним показником успішності майбутнього діалогу (власне, йдеться про утворення діалогового простору як такого). Якщо ж межі припустимих рішень не перетинаються, то це свідчить про те, що діалогового простору немає. У такому випадку самі переговори можуть відбутися (такі ситуації переважно трапляються тоді, коли учасники неадекватно співвідносять інтереси одне одного), але досягти згоди, мабуть, буде складно. У випадку ж задіяння некомунікативних аргументів (“силових”) однією зі сторін, нав’язування нею рішення останнє не сприйматиметься як справедливе, чесне – діалогічне, унаслідок чого знеці-

ниться й саме рішення (і буде погано виконуватися), і сам діалог як спосіб розв'язання соціальної проблеми. За наявності діалогового простору (за умови перетину зон компромісних рішень) можна очікувати дотримання прийнятих рішень й досягнутих домовленостей, оскільки вони сприйматимуться сторонами як *спільний продукт діяльності паритетних сторін*.

Психологічною умовою діалогового процесу є перетин мотиваційно-потребових запитів учасників. Цілком очевидно, що в разі повного збігу інтересів швидко досягається узгодженість щодо способів досягнення мети, а учасники переходять до спільних дій. Кооперація, іншими словами, досягається без розгорнутого діалогового процесу. І навпаки: у разі абсолютної протилежності інтересів відбудеться гостра конфронтація, а мотиви конкуренції й змагальності унеможливлюватимуть створення діалогового простору. (У такому випадку конструювання діалогового простору вимагатиме регуляційних заходів, здійснюваних ззовні).

Отже, *психологічною умовою діалогового процесу є наявність збігів і розбіжностей*: збіг інтересів створює діалоговий простір та уможливлює діалоговий процес, а розбіжності спонукають учасників до проведення діалогового процесу й обумовлюють його динамічні особливості.

Важливим психологічним моментом є розрізнення інтересів і цінностей. При визначенні точки відліку соціального діалогу йдеться про те, що сторони мають визначати співвідношення саме інтересів, а не цінностей. Цінності за жодних умов не можуть бути предметом обговорення, позаяк заміна цінностей (заміна дискурсу, а отже – ідентичності) означатиме *руйнацію спільноти як психологічної цілісності*. Наприклад, у площині релігійних цінностей жодна зі сторін не погодиться на компроміс. Саме тому ми спостерігаємо сьогодні “зіткнення цивілізацій” (С. Хантінгтон) і кризу мультикультуралізму в Європі. Отже, в основу нашої діалогової моделі закладено *інтереси*, у площині котрих, на відміну від цінностей, можливий пошук компромісних рішень.

Водночас наявність збігів і розбіжностей у мотиваційно-потребових запитах учасників надає діалоговому процесу суперечливого характеру, оскільки завжди виникають підстави для переходу або до конкуренції, або до кооперації з іншими учасниками. У реальних умовах досить складно точно визначити частку і сутність збі-

гу інтересів. Фактично, саме цьому присвячується значна частина діалогового процесу, особливо на початкових його етапах. Крім того, у ході діалогу співвідношення інтересів – або принаймні оцінка цього співвідношення учасниками – може трансформуватися, тому коректніше говорити *не просто про співвідношення інтересів, а про співвідношення сприйманих інтересів*. І, оскільки йдеться про співвідношення інтересів учасників діалогу, то важливим є наслідок, а саме: оскільки інтереси перетинаються й лежать у площині інтеракцій, то власні інтереси можуть бути повною мірою реалізовані лише в тому випадку, коли реалізовані й інтереси партнера (у цьому сенсі можна говорити про *інтерзалежність учасників діалогу*). Ця інтерзалежність є, на наш погляд, ключовою психологічною властивістю соціального діалогу.

Інтерзалежність учасників спричинює також інші психологічні особливості соціального діалогу як комунікативної практики. По-перше, це процес, учасниками якого є двоє (або більше) суб'єктів, кожен з яких має власну мету, інтереси, наміри, стратегію і комунікативні тактики, тобто процес, що має суб'єкт-суб'єктні координати, неврахування яких призводить, щонайменше, до зниження ефективності діалогу. По-друге, діалог є динамічним процесом, внутрішня і зовнішня конфігурації якого постійно трансформуються, а це також формує специфічні вимоги до учасників. Ідеться, зокрема, про те, що необхідно оперативно й гнучко реагувати на процеси реконфігурації, іноді в умовах інформаційної асиметрії. По-третє, рішення, прийняте учасниками діалогу, – це завжди їхнє спільне рішення в тому сенсі, що воно є конвенційним продуктом (навіть у тому разі, якщо воно оцінюється як асиметричне кимось із учасників). Отже, не тільки інтереси і сам діалоговий процес інтерзалежні, а й результат також є інтерзалежним.

Позиція інтерзалежності, окрім того, стає гарантом реалізації принципу паритетності (рівноправності) учасників діалогового процесу. Відзначимо, що йдеться не про рівність учасників діалогового процесу (зокрема, якщо учасник діалогу має вищу соціальну позицію, представляє владний інститут). Рівноправність означає *однакові права* учасників на згоду (або відмову) з тою чи тою пропозицією, іншими словами – рівні права на сам діалоговий процес.

Зазначимо, що *соціальний діалог як комунікативна практика має потрійний результат*.

Технологічним результатом діалогу є угода, програма, укладена конвенція тощо, тобто такий змістовий договір між його учасниками, який даватиме можливість утілити в життя певні практичні завдання (реалізувати проект, заради якого розпочався соціальний діалог).

Комунікативним результатом є створення спільного дискурсивного порядку. Це означає трансформацію комунікативного середовища: таку зміну його дискурсивних параметрів, яка надалі уможливуватиме відтворення конвенційного комунікативного процесу і протистояння маніпулятивним або конфліктним комунікативним стратегіям.

Соціально-психологічний результат – це формування в суспільстві солідарності, довіри й толерантності, що має важливий ефект для громадянського суспільства.

Отож можемо зробити висновок, що соціальний діалог – це не лише обмін інформацією, ідеями, емоціями за допомогою знаків, символів, а й механізм, що сприяє налагодженню зв'язків між різними сегментами соціуму. Це – специфічна форма соціальної взаємодії, яка здійснюється у вигляді комунікативної практики. Тлумачення соціального діалогу як “колективної роботи” щодо удосконалення комунікативного простору дасть можливість висвітлити деякі специфічні особливості взаємодії локальних дискурсів, що визначають конструювання соціально-психологічних та етичних ефектів. У практичній площині такий підхід відкриває доступ до процедур регулювання діалогу за допомогою управління стратегіями і тактиками комунікації.

1.3. Принципи забезпечення та організації діалогічної взаємодії в когнітивному спілкуванні

Людина вступає в діалог, взаємодію з “іншим” щоразу, коли на її шляху трапляється якась перепона і їй потрібен “інший”, аби знайти вихід чи прийняти рішення. Афіліативна природа людського буття є основою для єднання з іншими, вона забезпечує поштовх до спілкування та взаємодії з оточенням, запускає цілу низку людських потреб, пов'язаних із спілкуванням: потребу в діалогах, потребу в спільному пошуку рішення чи виходу з проблемної ситуації, потребу

в розумінні та взаєморозумінні, потребу в пошуках істини та багато іншого. Узагалі, необхідність домовлятися щод того чи іншого питання є провідною і рушійною силою мотивації соціального розвитку.

Більше того, ефективний розвиток різноманітних соціальних суб'єктів можливий лише на основі діалогу та досягнення домовленостей. Єднання, формування спільностей, інтеграція навколо тієї чи іншої ідеї чи соціального (політичного, організаційного) суб'єкта – усе це починається з організації діалогу і взаєморозуміння та забезпечується засобами когнітивного спілкування. Наявні наукові дослідження та практичні здобутки в цій галузі досить вагомі, проте й досі створення практичної бази управління діалогами (і соціальними зокрема), надання допомоги в становленні та функціонуванні суб'єктів (соціальних) діалогів є одним з пріоритетних завдань фундаментальної психологічної науки та практики.

Потрапляючи в проблемну ситуацію, людина, група чи організація актуалізує свою потребу в діалозі і, щоб вийти за межі звичного, знайомого, знайти рішення чи дійти згоди з того чи іншого проблемного питання, починає активно налагоджувати й розвивати соціальні контакти, стосунки, відносини, формуючи нове бачення ситуації і себе-в-ситуації. Саме ставлення-стосунки в тригері ставлення-інформація-наміри (детальніше див. “Активізація когнітивних процесів у спілкуванні”, 2011) будуть відігравати провідну роль в організації та перебігу діалогу, адже якраз ставлення запускає процес спілкування.

Оскільки особистість завжди перебуває в системі соціальних відносин і зв'язків, можна говорити, що *ми вступаємо в комунікацію, взаємодію, обмін тільки тоді, коли в нас виникає певне ставлення (відносини, стосунки, взаємини). Без ставлення спілкування не існує. Ставлення є образом найближчого перспективного майбутнього, який визначає весь характер та особливості розгортання процесу розуміння і взаєморозуміння партнерів у спілкуванні.*

І оскільки організації – це те, що ми конструємо за своїм образом і подобою, то щодо них справджуються ті ж самі закономірності, що й стосовно окремої особи. Тобто організація як колективний суб'єкт діяльності також повинна буде в діалозі і через діалог пройти шлях конструювання образу власного майбутнього та

прийняти рішення щодо своїх дій у контексті розв'язання проблемної ситуації. Зазвичай такі діалоги реалізуються у формі переговорів між різними організаційними суб'єктами або між організацією і представниками влади чи бізнес-середовища. Значний здобуток у цьому плані, як було вже зазначено, належить Р. Фішеру та У. Юрі – маємо на увазі їхній “Шлях до згоди, або переговори без поразки” [Фишер, Юри, 1992]. Значний інтерес становить також доробок В. П. Казміренка [2008; 2012; Засади..., 2013].

Інакше кажучи, у проблемній ситуації активізується потреба в когнітивному спілкуванні та організовується відповідна взаємодія, де певний груповий суб'єкт веде пошуки оптимального чи найбільш ефективного виходу з кризової ситуації. *Когнітивне спілкування являє собою такий різновид спілкування, коли сам процес дискусії, полеміки, наведення аргументів та боротьби доказів і переконань створює умови для мислетворчої дії.* У когнітивному спілкуванні суб'єкти ставлять і вирішують завдання здійснити вплив, погодити уявлення, створити єдиний когнітивний (понятійний) простір, досягнути консенсусу чи компромісу, знайти вихід з конфліктної чи проблемної ситуації і т. ін. У процесі такої мислетворчої взаємодії на перший план виступає когнітивна складова, а спілкування суб'єктів зумовлюється пізнавальною і мисленневою діяльністю суб'єктів та груп, якщо має місце міжгрупове спілкування.

Отже, саме в когнітивному спілкуванні та завдяки використанню його засобів стає можливим формулювання думок, узгодження та верифікація понять, погодження тезаурусів та, в кінцевому підсумку, організація складного спільного інтелектуального пошуку оптимального рішення проблемного питання – тобто стає можливим шляхом діалогу вирішити те чи інше нагальне питання. Використовуючи технологічні прийоми організації когнітивного спілкування, можна вирішувати різноманітні прикладні завдання в процесі діалогічної взаємодії індивідуальних і групових суб'єктів: подолання когнітивних бар'єрів та інтелектуальних суперечностей, вирішення практичних завдань, досягнення спільної мети тощо.

У діалозі завдяки системі методологічних прийомів і методологічних засобів відбувається формування переконань та оцінок у процесі інтелектуальної взаємодії, за рахунок цілеспрямованого впливу на мотиваційно-потребову, пізнавально-інтелектуальну та емоційно-вольову сфери учасників обговорення спірної проблеми.

Причому такий вплив здійснюється кожним на кожного, навіть якщо суб'єкт не усвідомлює (точніше, не рефлексує) до кінця особливості впливу, який він здійснює на іншого. Наразі основна мета застосування тих чи інших прийомів чи засобів у процесі діалогу – це спонукання учасників обговорення до позитивного сприймання позиції та аргументації, що була представлена суб'єктом. Іншою важливою метою є *створення сприятливого психологічного клімату для плідного обговорення та розв'язання спірних проблем.*

Зрозуміло, що в межах цієї роботи неможливо представити весь арсенал технологічних можливостей когнітивного спілкування для забезпечення процесів взаємодії, тому лише означимо деякі принципи, на наш погляд, засади. Частково здобутки в практиці когнітивної оптимізації взаємодії представлено в уже згаданій вище роботі “Активізація когнітивних процесів у спілкуванні” (2011), і зацікавлений читач зможе знайти там для себе всі необхідні відповіді.

Отже, інструментальне забезпечення (засоби) організації взаємодії має враховувати такі *можливі результати когнітивної оптимізації взаємодії:*

- активізація участі всіх партнерів по взаємодії;
- усвідомлення та рефлексія ситуації взаємодії, ресурсів та обмежень учасників, інструментарію, що використовується, мотивації та намірів учасників і т. ін.;
- прийняття відповідальності за результат взаємодії кожним з її учасників;
- розуміння партнера (його цілей, завдань, мотивації тощо);
- оптимальність ресурсів (час, енергія, матеріальні ресурси і т. ін.), що використовуються партнерами для досягнення згоди чи прийняття рішення;
- задоволеність партнерів від взаємодії та її результатів;
- інші.

Саме ці ключові образи бажаних результатів повинні, на нашу думку, бути орієнтирами, коли йдеться про застосування когнітивного спілкування для вирішення завдань оптимізації взаємодії. Щоб забезпечити належну якість організації взаємодії, ми пропонуємо спиратися насамперед на такі **ключові принципи побудови взаємин і стосунків з партнерами:**

1. Принцип основи (фундаменту). Відповідно до цього принципу фундаментом будь-яких стосунків та взаємин є довіра. Без неї неможливо вирішувати ніякі спільні завдання.

Довіра – це активне зустрічне ставлення суб'єкта, його очікування передбачуваності (позитивності-негативності) поведінки та дій іншого суб'єкта, що визначає характер подальших міжособових стосунків і забезпечує ефективність взаємодії. Розпізнавання людьми довіри-недовіри в поведінці одне одного спрямовує подальший розвиток (позитивно-негативних) стосунків, унаслідок чого з різними людьми складаються різні відносини, а також, на думку Б. Ф. Поршнева, відбувається поділ на “своїх” і “чужих”. Довіра-недовіра представлена у свідомості людей у структурі когнітивних моделей розпізнавання її в поведінці партнера по взаємодії і визначає характер та особливості розвитку міжособових стосунків [Поршнев, 1979].

Якщо не налагоджено психологічний контакт на особистісному рівні, якщо немає довіри, взаємини приречені. Вирішити спільне завдання з партнером можна лише тоді, коли налагоджені та підтримуються довірчі стосунки. У протилежному разі партнер буде вбачати в таких взаєминах маніпуляції і нечесність, прагнення виграти та обмежити його інтереси.

2. Принцип культивування стосунків. Будь-які стосунки та взаємини, у які вступає людина, потребують розвитку. І цей розвиток забезпечується завдяки роботі кожного і спільній роботі всіх з оформлення та подальшого розвитку стосунків.

Налагодження психологічного контакту на особистісному рівні та формування довіри на початку взаємин ще не гарантує успіху спільної справи. Це лише створює умови для спільних погоджених дій. Але щоб ці дії стали можливими, після налагодження довірчих стосунків необхідно нарощувати, підтверджувати та розвивати стосунки, що склалися. Суть справи може пророблятися лише тоді, коли партнери по взаємодії відрегулювали в діалозі свої стосунки і прояснили наміри, визначили спільні інтереси та сформулювали спільні наміри.

Отже, подальший розвиток стосунків, піклування про них слід спрямовувати на закріплення довіри, що склалася. В основі розвитку стосунків лежить умова “ми разом проти проблеми”, що дає змогу учасникам взаємодії вибудовувати взаємодію для вирішення

проблемної ситуації, а також створювати спільні проекти перспективного майбутнього.

3. Принцип безоціночності. Відповідно до цього принципу не можна оцінювати можливі результати взаємодії. Результати взаємодії – це продукт спільної творчості, він залежить від внесків усіх учасників взаємодії.

В основі цього принципу лежить умова: “ми не можемо знати, що думає або чим керується інший”. Тобто не варто оцінювати дії чи вислови іншого – необхідно формувати власне розуміння ситуації, рефлексувати і створювати спільне бачення. Якщо щось незрозуміло чи непокоїть – це має стати предметом обговорення. Будь-яка оцінка блокує розуміння, тому необхідно аналізувати, рефлексувати, проте не оцінювати результат до його кінцевого оформлення.

4. Принцип спільних цінностей. Побудова взаємин та стосунків передбачає, що в діалозі конструється ціннісне порозуміння: з’ясовуються спільні цінності, які будуть поділяти всі учасники.

Наперед заданих цінностей не існує. Усі цінності, що будуть визначати характер взаємодії, особливості прийняття рішення, спільну оцінку отриманих результатів, створюються в ході діалогу. Досягти ціннісного порозуміння означає конституювати стосунки. Навіть якщо кінцеве рішення не може бути віднайдене з об’єктивних причин, стосунки, побудовані завдяки ціннісному порозумінню, даватимуть можливість для спільних дій, спільних пошуків у майбутньому. Такі стосунки закладають основу для формування взаємної відповідальності (“я відповідаю за власні дії та результат, який ми спільно отримаємо”) та спільної побудови програм перспективного майбутнього.

Ціннісне порозуміння – “ми поділяємо це” – дає змогу учасникам взаємодії обговорювати й конструювати критерії оцінювання результатів. Завдяки спільно визнаним цінностям та з огляду на об’єктивні критерії учасники відтак приймають рішення, вибудовують своє партнерство. Побудова стосунків з урахуванням погоджених критеріїв дає змогу вести діалог, конструювати спільне рішення на основі, що не залежить від волі лише однієї із сторін, а це, відповідно, допомагає уникнути домінування та переваги одного учасника над іншими.

Ціннісне порозуміння, отже, дає змогу вирівняти психологічні позиції учасників: нічия думка чи пропозиція не буде мати більшої

ваги лише тому, що її хтось запропонував, кожен буде мати рівні можливості для аргументації та відстоювання власної думки або ж рішення.

5. Принцип взаємної допомоги та навчання. Згідно із цим принципом побудова партнерської взаємодії передбачає, що аргументи, пропонувані варіанти вирішення не відкидаються, а доповнюються. Якщо ж комусь із учасників висловити власну думку складно, інші допомагають йому, оскільки кожна думка працює на формування єдиного когнітивного простору, розширює індивідуальні уявлення учасників та формує живе множинне знання. Більше того, кожна людина, з якою ми вступаємо у взаємодію, потенційно здатна нас чогось навчити, подарувати нам бачення, що відрізняється від нашого власного.

Реалізація цього принципу передбачає вільний обмін інформацією. Будь-які індивідуальні бачення, уявлення, знання мають цінність для вироблення спільного рішення, що буде задовольняти інтереси кожної із сторін. В основі такої взаємної допомоги та навчання лежить умова: “якщо хтось щось не зрозумів чи не знає, він не зможе забезпечити якісне виконання прийнятого узгодженого рішення”. Інакше кажучи, коли ми допомагаємо іншому, ми допомагаємо собі.

6. Принцип співробітництва. Цей принцип базується на умові: “спільна робота підвищує ймовірність спільної перемоги”. Реалізація цього принципу передбачає, що учасники переговорів чи взаємодії конституюються навколо інтересів (тобто того, що для них є справді важливим), а не позицій (того, чого хочеться). Інтереси – це те, що визначається потребами людей. Щоб досягти розумного рішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Інакше кажучи, предметом обговорення мають стати інтереси, а не підготовлені позиції. Саме інтереси можуть та повинні узгоджуватися під час переговорів, оскільки досягти тих чи інших цілей можна в різний спосіб. Обговорення інтересів сторін дає змогу уникнути позиціонування та відкриває можливості для гнучкого пошуку та вироблення рішень.

Приховати інформацію в ситуації, коли обговорюються реальні інтереси, значить зашкодити собі. Адже можливі рішення не будуть враховувати того, що справді важливо. Така організація партнерського співробітництва спрямована на спільну перемогу,

спільні досягнення. Співробітництво передбачає спільну діяльність, у результаті якої всі сторони отримують ту чи іншу вигоду.

Реалізація принципу співробітництва передбачає колаборацію, тобто таку спільну діяльність у процесі вирішення проблемної ситуації засобами інтелектуальної організації спілкування, за якої відбувається обмін знаннями, взаємне навчання і досягнення згоди.

7. Принцип 101 відсотка. Цей принцип означає, що необхідно відшукати один відсоток, з яким ми згодні, і спрямувати на нього 100 відсотків наших зусиль. Смісл цього принципу можна проілюструвати ще й так (хоч це лише парціальний випадок). Якщо предмет дискусії чи взаємодії такий, що виникає відчуття, що за жодним аспектом обговорення неможливо дійти згоди чи навіть знайти точки перетину, потрібно знайти те, з чим обидві сторони будуть однаково не згодні. І це особливе, з чим обидві сторони будуть не згодні, дає можливість для відліку “згоди про незгоду”: “ми обоє згодні, що ми із цим не погоджуємося”. Такий “диференційований консенсус” дає змогу кожному й далі стояти на своєму: саме в цьому і полягає взаємна згода (консенсус). Це перша точка згоди, яка може бути покладена в основу спільного пошуку рішення: сторони вперше знаходять точку, яка їх об’єднує і дає змогу конструювати дальші стосунки.

На наш погляд, пропоновані принципи можуть бути застосовані для вирішення будь-яких професійних комунікативних ситуацій. Більше того, за необхідності в діалозі можуть конструюватися та конституюватися власні принципи. Але щоб ці принципи почали функціонувати, принаймні один з учасників повинен запропонувати процедуру та ввести ці принципи в конкретну ситуацію взаємодії. Інакше кажучи, стикаючись із проблемною ситуацією взаємодії, необхідно здійснити рефлексивний вихід із ситуації й тільки після цього пропонувати згадані принципи. Адже за наявності бар’єрів та нерозуміння неможливо, перебуваючи в межах ситуації, пропонувати способи її вирішення. Лише вихід за межі ситуації дає можливість такого вирішення. І пропоновані принципи є одним з таких інструментів, що забезпечують когнітивну оптимізацію взаємодії.

Отже, саме інструментальні засоби когнітивного спілкування є тією основою, за допомогою якої і завдяки якій реалізуються будь-які діалоги та діалогічна взаємодія. У діалозі відбува-

ється зародження та розвиток цінностей формування спільного досвіду. Ця умова є основною для розгортання подальшої взаємодії, спільного творчого пошуку того чи іншого рішення та механізмів його реалізації тощо.

Застосування запропонованих інструментальних принципів побудови взаємин і стосунків спрямоване на створення основи формування спільності, закріплення цінності іншого для спільного подолання суперечностей у діалозі. Такі принципи можуть і повинні доповнюватися розробленням технічних прийомів фіксації домовленостей, розвитку спільного досвіду, прийомами та процедурами різноманітних узгоджень тощо. Спеціального опрацювання потребують також питання інструментального забезпечення діалогів, зокрема в бізнес-середовищі, коли вирішуються не конфліктні питання, а питання розвитку й обговорюються перспективні плани; причому діалог має бути інструментальною основою для вивільнення “ініціатив знизу”, забезпечуючи еволюційний поступ розвитку організаційних суб’єктів.

РОЗДІЛ 2

ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАЛАГОДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ФУНКЦІОНАЛЬНО ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Публічні арени та конструювання соціальної проблеми: особливості започаткування соціального діалогу

Уведення в гуманітарний простір поняття соціального діалогу пов'язане з угодою про заснування Європейського Союзу і зокрема з діяльністю Європейської комісії. Датовано його 1985 роком, що є, з погляду історичного, досить пізньою датою. Це означає, що соціальна ситуація, яка затребувала появу соціального діалогу як переговорного інституту, виникла порівняно недавно. А тому слід прозоро представити основні передумови його виникнення.

На наш погляд, передумовами, що уможливили появу соціального діалогу як переговорного інструменту, стали *комунікативний і дискурсивний способи організації соціальної реальності; функціональна диференційованість суспільства, фрагментованість та диверсифікація ідентичності.*

Можна стверджувати, що предмет соціального діалогу (тобто яка саме проблема потребує розв'язання), а також те, які сторони беруть участь в її обговоренні, є підсумком своєрідної конкурентної боротьби за простір засобів масової комунікації та суспільну увагу. У громадянському суспільстві ця конкуренція зазвичай прозора, не тоталітарно керована, адже тут владні еліти, втрачаючи контроль над найвпливовішими засобами масової комунікації, втрачають і монопольне право на формування “порядку денного”. З огляду на це формується ефективний медійний майданчик і виникає сфера публічності. (Тут варто згадати Ю. Габермаса: він аналізує публічну сферу як принципово позаособистісний феномен, у якому не стільки здійснюються дії, скільки відбувається комунікація, обмін інформацією, думками; публічна сфера десубстанціалізується, а мас-медіа стають

найважливішим структурним елементом публічної сфери – саме вони виступають як основна форма організації публічної сфери).

Конкуренція між соціальними проблемами викликана обмеженістю таких ресурсів, як пропускна здатність публічних арен. Наприклад, телебачення, радіо, газети, інтернет-сайти не можуть повідомляти про все, що відбувається в суспільстві. Їхню пропускну здатність обмежено рамками ефірного часу інформаційних програм, газетними площами тощо. Унаслідок цього в межах публічних арен постійно здійснюється відбір соціальних проблем, тобто приймаються рішення про те, які проблеми є наразі більш важливими, заслуговують на увагу, обговорення і тих чи тих дій. При цьому значний успіх проблеми в такій конкуренції зазвичай супроводжується витісненням інших соціальних проблем на периферію або за межі публічного дискурсу. Таким чином у громадянському суспільстві завдяки ефективному медійному майданчику формується сфера публічності. Це відкритий простір комунікації, в якому висуваються різні варіанти програм і змагаються різні висловлювання з приводу тієї чи тієї проблеми. Сфера публічності є, власне кажучи, своєрідним ринком ідей: одні з них запотребовані певними соціальними групами, інші, навпаки, не користуються попитом, а тому зникають. Мало того, нині всіма визнається той факт, що майданчиком для проведення соціального діалогу є ЗМІ. Технічно це проявляється в тому, що на їхніх сторінках публікуються різноманітні судження, учевиднюється боротьба між різними спільнотами та ЗМІ, що їх підтримують, за вплив на аудиторію.

На наш погляд, моментом відліку в розгортанні соціального діалогу слід вважати процес конструювання соціальної проблеми, позаяк таке конструювання є спільним формулюванням її маркерів та вимог щодо умов, які можуть бути змінені. Іншими словами, соціальні проблеми постають як текстуальні конструкції, створювані індивідами або групами, які привертають увагу громадськості до тих чи тих умов і виступають з вимогами їх змінити.

Формами конструювання соціальних проблем, як зазначає І. Г. Ясавєєв, є відповіді на запитання анкет або інтерв'юєрів під час вивчення громадської думки, листи протесту, пред'явлення судових позовів, виступи в парламенті, проведення прес-конференцій, поширення “проблематизуючих” повідомлень у ЗМІ, проведення мітингів, пікетів, демонстрацій, страйків тощо (Ясавєєв, 2004а; 2004б). З огля-

ду на постструктуралістське бачення дійсності, яке запропонував Ж. Дерріда (а саме: нічого не існує поза текстом), ці форми конструювання соціальної проблеми є текстуальними. Саме під таким кутом зору свідомість особистості тлумачиться як сума текстів, різноманітних за суттю; сама людина живе всередині тексту-історичної свідомості, а весь світ є нескінченний і безмежний текст [Ильин, 1998, с. 20].

Звернення до соціальної проблеми як до “стартової точки” важливе з огляду на те, що виникає артикуляція специфіки соціального діалогу як комунікативної практики, а саме: специфікою соціального діалогу є те, що його дискурс розгортається не в абстрактному часі чи просторі, як, наприклад, це відбувається в рамках художнього тексту, а в конкретному, визначеному певними спільнотами інформаційному полі, пов’язаному із сутністю розв’язуваної соціальної проблеми. Це поміщає *соціальний діалог у площину когнітивного спілкування* (тлумаченого в найширшому сенсі як спілкування, що відбувається в ході вирішення певного завдання).

Дослідники, які вивчають соціологію соціальних проблем, дотримуються думки, що соціальні проблеми стають такими, коли відповідають чотирьом взаємопов’язаним критеріям: соціальні проблеми – це 1) соціальні умови, ситуації або явища, 2) несумісні з цінностями, 3) стосуються значної кількості людей, які погоджуються з тим, що 4) потрібні дії, які приведуть до трансформаційних змін [Бойко, 2002, с. 28; Бест, 2001; 2007; Блумер, 2007; Полач, 2010; Хилгартнер, 2007; Ясавеев, 2004].

Пояснюючи роль соціальної проблеми як причини розгортання соціального діалогу, можна послатися на І. Валлерстайна, який зазначав, що соціальні факти є “соціальними” у двох смислах: по-перше, вони відтворюють реальність, а по-друге, їх більшою чи меншою мірою поділяють групи середньої чисельності, при цьому вони мають свої відтінки для кожного окремого члена цих груп. І це – соціально сконструйоване сприймання. “Пізнати реальність ми можемо через наше бачення її, яке є колективним соціальним баченням, а проте баченням людським” [Валлерстайн, 2003, с. 269-270]. Коли постає необхідність розв’язання соціальної проблеми (специфікою котрої є незадоволеність спільнот певним сегментом суспільного життя й прагнення його зміни, позбутися соціального дискомфорту),

то до обговорення залучаються різні верстви. Що глобальніша проблема, то строкатіший склад учасників діалогу.

Але включеність у дискурсивний горизонт численних спеціальних дискурсів (юридичних, економічних, медичних, педагогічних, конфесійних тощо) порушує проблему взаєморозуміння в суспільстві. З огляду на специфіку функціонування мови проблема розв'язується завдяки тому, що існують елементи дискурсу, які, з одного боку, зрозумілі для всіх, а з другого, вони є частиною спеціальних дискурсів. Таким чином, спеціалізація людського знання компенсується інтегративними елементами дискурсу, тобто так званім *інтердискурсом*. Інтердискурс складається з відносно стійких рекурентних колективних символів, які, проте, можуть бути пов'язані з різними спеціальними дискурсами.

Разом з тим дискурсивний горизонт може зазнавати членування внаслідок складної архітекτονіки в межах одного спеціального дискурсу. Ідеться про те, що в межах одного дискурсивного простору існують специфічні сегменти, ця специфічність пов'язана з ефектом *дисперсії дискурсу* (і, в кінцевому підсумку, з *фрагментацією* та *диверсифікацією ідентичності*). Зрештою соціальна проблема стає майданчиком для розгортання спеціалізованого дискурсу, який перебирає на себе функцію *координатора комунікативних інтенцій*. (Наприклад, для обговорення проблем, пов'язаних із реформою освіти, таким є педагогічний дискурс, з реформою медицини – медичний дискурс, з упровадженням ювенальної юстиції – юридичний дискурс і т. ін.). І якщо згадані форми конструювання соціальної проблеми вважати текстуальними конструкціями, то до них цілком застосовні вимоги комунікативності, що пред'являються до будь-яких одиниць комунікації.

Комунікативність ми розглядаємо як універсальну властивість соціальної реальності, як сукупність умов, що забезпечують можливість налагодження діалогу, взаємодії між суб'єктами. На наш погляд, комунікативність публічної сфери є визначальною умовою соціального діалогу. (За Ю. Габермасом, під публічною сферою слід розуміти ту сферу життя, в якій може бути сформована громадська думка, ту частину ненасильницького діалогу, яка демонструє відкритість до прагматичної згоди).

Комунікативність публічної сфери розглядають зазвичай як сумарну функцію двох аргументів: а) комунікативності текстуальних

конструкцій, які виконують функцію конструювання смислів (і, крім того, репрезентують контент, у якому реалізується називання територій потреби та соціальної проблеми); б) комунікативності намірів учасників соціального діалогу, тобто їхньої спрямованості на розуміння, пошук конвенцій.

Що означає “комунікативність текстуальних конструкцій”?

Звернімо увагу ще на один факт: диференційованість спільноти означає, що в просторі публічної сфери існує безліч текстів, які конкурують між собою за суспільну увагу й розгортання повноцінного соціального діалогу. Пригадаймо також, що наявність тексту в публічній сфері не запускає автоматично ефективний комунікативний процес. Іншими словами, будь-який текст не є автоматично комунікативним, а лише потенційно комунікативним. Потенційність реалізується за умови, що текст має інтерсуб’єктивний ефект, тобто тоді, коли він поміщається в реальний процес комунікації, у реальний простір перетворення.

Цей механізм досить вдало роз’яснює С. В. Дацюк, пропонуючи розрізнати комунікативний простір і комунікативне середовище тексту та аналізуючи зв’язок між ними. Зокрема, він стверджує, що зміст будь-якого тексту формує його комунікативний простір, тобто внутрішній смисловий простір тексту, який навмисно вбудований у множину актуальних контекстів і який містить сукупність прямих або непрямих адресатів, для яких він призначений (або яким він явно чи приховано опонує). Важливим, на переконання відомого аналітика, є те, що адресати мають обов’язково бути реальними, а контексти – актуальними; лише за таких умов виникає інтерсуб’єктивність. Для того щоб процес комунікації відбувся, текст має бути розміщений у комунікативному середовищі, яке є зовнішнім щодо внутрішнього змісту тексту (його комунікативного простору). І якщо середовище комунікації за ступенем охоплення адресатів вужче, ніж комунікативний простір цього тексту, то такий текст є не комунікативним; і навпаки, якщо середовище комунікації дорівнює комунікативному простору або ширше порівняно з ним за діапазоном, то такий текст є комунікативним.

Комунікативний процес, власне кажучи, є процесом трансформації комунікативного простору в комунікативне середовище. Ідеться про комунікативну дію та умови цієї комунікативної дії (виробництво дискурсивних рамок, побудову комунікативного середо-

вища щодо комунікативного простору, впорядкування комунікативного простору щодо комунікативного середовища, створення правил і меж комунікації, вибір місця, способу, каналів, засобів комунікації тощо), вважає С. В. Дацюк.

Отже, для того щоб відбувся соціальний діалог, потрібно, щоб текст, який репрезентує потребу його учасників, був придатний для смислопородження в комунікативному середовищі. При цьому, аби комунікативний процес набув характеристик соціального діалогу (тобто, за Ю. Габермасом, процесу, де консенсус супроводжує комунікативну діяльність), необхідно, щоб сторони дотримувалися конвенційної комунікативної стратегії. Якщо ж одна чи обидві сторони використовують маніпулятивну комунікативну стратегію, то досягнення консенсусу є проблематичним або тимчасовим. (У всякому разі, консенсус тут не супроводжуватиме комунікативну діяльність сам по собі, тобто консенсус не є простою згодою в процесі комунікації, а вимагає спеціально поставленого завдання і додаткових зусиль для його вирішення. Тим самим увиразнюється проблематика технологій управління соціальним діалогом).

Таким чином, соціальний діалог як спосіб розв'язання проблем є, з одного боку, показником відкритості соціуму (прагнення до взаємодії, толерантності), а з другого – показником загальної спільної комунікативної налаштованості членів соціуму на досягнення згоди та взаєморозуміння.

Щойно згадана спільна комунікативна налаштованість членів соціуму на досягнення набуває особливої ваги – з наголосом саме на слові “спільна” – з огляду на те, що в описах сучасного суспільства все частіше з'являється маркер “поляризоване”. Цим маркером означається результат похідного від соціальної диференціації процесу, що характеризується ослабленням функціональних взаємозв'язків і збільшенням дистанції в соціальній ієрархії між спільнотами і групами, тенденцією до роз'єднаності суспільства як соціальної системи. Здебільшого в контексті поляризації згадують політичну або майнову, однак “розведення на полюси” є, на наш погляд, значно масштабнішим за своєю палітрою і може включати до розгляду будь-які традиційно виокремлювані бінарні опозиції: новатори/консерватори, теоретики/практики, віряни/атеїсти тощо. Поляризація суспільства, як природний соціальний процес, що має свою органічну протипагу (інтеграцію), утім, у кризові періоди може при-

зводити до відчутних негативних наслідків, посилюючи соціальну напруженість і конфронтацію – часом аж до відкритого протистояння між спільнотами. У таких умовах ослаблюється соціальна база для партнерства (або й загалом взаємодії) між різними верствами і групами.

Нині потужним чинником дестабілізації стає також економічна диференціація. “Середній клас”, що міг би бути буферною зоною між інтересами обох полюсів, руйнується, не витримавши економічного тиску кризи, і ця руйнація виявляється в зростанні політичної апатії, недовіри до влади, зневіри у власних можливостях впливати на хід подій.

Критичним, на наш погляд, є те, що згадана поляризація не лише істотно змінює соціальну стратифікацію, а й трансформує всю соціальну структуру суспільства. Це, зрозуміло, проковує потребу вибудовування нової мережі стосунків між спільнотами, вироблення нових ставлень, стереотипів, норм і загалом будь-яких інших регуляторів соціальної взаємодії, а “розломи” в системі таких регуляторів стають сприятливим ґрунтом для виникнення тоталітаризму, ксенофобії, націоналізму тощо. Іншими словами, у суспільстві, де стрімкими темпами відбувається функціональна диференціація та фрагментація/диверсифікація ідентичності, поляризація стає закономірним виявом групової динаміки. Поляризація – як своєрідний ефект розвитку суспільства – також “форматує” соціальний діалог як практику комунікативного суспільства, спрямовану на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного життя й забезпечення узгодженості інтерсуб’єктивно значущих взаємодій.

Важливим моментом для розуміння “форматування” архітектоніки соціального діалогу та його динаміки слід визнати те, що соціальна проблема завжди є фокусом, де стикаються різні – часом навіть конфліктні – інтереси, наміри й цілі. Соціально оформленою репрезентацією кожної із цих тенденцій стає дискурс (“голос”). Можна очікувати, що в поляризованому суспільстві ці “голоси” обстоюють протилежні асиметрії, формуючи в комунікативному просторі соціальної проблеми протистояння дискурс/контрдискурс(и). Саме взаємодія цих “голосів”, міра віддаленості їхніх інтересів і цілей визначають те, як, зрештою, означається той чи той суспільний факт. Від характеру взаємодії інтересів залежать також способи реагування суспільства на ту чи ту соціальну проблему. Отже, соціальний

діалог – це взаємодія цілей та інтересів, озвучених різними “голосами”.

На наш погляд, “місцем”, де ця взаємодія експлікує себе (й стає можливою для вивчення), є *публічні арени*, а саме: виконавча і законодавча гілки влади, суди; телестрічки, кіно; засоби масової інформації (телевізійні служби новин, журнали, газети і радіо); організації, що проводять політичні кампанії; книги, присвячені соціальним питанням; наукові спільноти, релігійні організації, професійні товариства, приватні фонди тощо. Найбільшою з-поміж них за масштабами, а отже, найпотужнішою, є засоби масової комунікації. Важливо, що публічні арени стають не просто транслятором “голосу”, не просто місцем, де оприлюднюються погляди конкретної спільноти на ту чи ту проблему. Вони є дієвим агентом колективного визначення певного суспільного факту як соціальної проблеми, що означає розвиток громадської думки. Її носієм може бути тільки консолідована аудиторія медіа, в полі яких і відбувається обговорення різних позицій і вироблення консенсусу (компромісу) щодо конкретної ситуації. Іншими словами, це колективне визначення є комунікативною практикою, оскільки в кожній зі стадій соціального діалогу (а саме: виникнення соціальної проблеми; її легітимація; мобілізація дії щодо проблеми; формування офіційного плану заходів; трансформація офіційного плану в ході його емпіричного здійснення) у ролі сильного актора беруть участь публічні арени, а особливості комунікації стають конститuentом соціальної реальності (у цьому разі – соціальної проблеми). Отже, можемо аналізувати соціальний діалог як комунікацію не обмеженої в часі, просторі та кількості учасників аудиторії з приводу необхідності усунути “спільну неадаптивність”.

Справді, ЗМІ є медіатором соціального діалогу й суттєвою його структурною особливістю, позаяк вони: 1) презентують теми загального інтересу, 2) привертають соціально різноманітну і переважно велику аудиторію, пропонуючи широкий діапазон змісту, орієнтованого на різні смаки та інтереси, 3) водночас є чинником сегментації соціального діалогу, конструюючи його як такий, що відбувається в різних сегментах суспільства.

Важливо підкреслити, що врахування ролі ЗМІ дає можливість відійти від аналізу соціального діалогу як міжособового спілкування, тобто як *контактного спілкування в межах обмеженої часом, простором та кількісним складом аудиторії*. Завдяки ЗМІ ми можемо

аналізувати соціальний діалог як феномен іншого порядку, а саме як *безконтактну комунікацію не обмеженої в часі, просторі та кількості учасників аудиторії*. Доцільність такого кроку можна обґрунтувати тим, що в сучасному суспільстві, за словами Л. Г. Іоніна, “...відбувається глобалізація засобів масової інформації та комунікації, трансформується вся структура комунікативного досвіду людини” [Іонин, 2007, с. 12]. Зрозуміла річ, стрімке зростання інформаційних технологій та пов’язані з їх функціонуванням соціальні зміни призводять до таких кардинальних трансформацій соціальної структури суспільства, що “в колишньому “статус-кво” не залишилося жодного соціального інституту й соціальної структури чи організації, що функціонують на його основі: від держави до сім’ї, від корпорацій до приватних фірм, від інститутів громадянського суспільства до споживчих корпорацій” [Мельникова, 2014, с. 128].

Оскільки в пропонованому дослідженні сам соціальний діалог опосередковується масовою комунікацією як сукупністю процедур обміну текстами, то обов’язковим є врахування ролі ЗМІ як “пристрою”, що уможливорює взаємодію локальних ідентичностей. Необхідність урахування механізмів функціонування ЗМІ в соціальному діалозі та важливість їх впливу на суспільну свідомість доволі детально аналізувалися протягом останніх десятиліть ХХ ст., коли увагу на феномен ЗМІ звернули представники соціальної психології [Найдюнова, 2008; 2009]. Завдяки дослідженням сформувався погляд на ЗМІ як на символічний соціальний ресурс, що відіграє в суспільстві винятково важливу роль у виробництві, підтримці та донесенні загальних уявлень (особливо ідеології) до широкої аудиторії. У соціальній психології такі уявлення було названо колективними, соціальними. Вони є продуктом колективної розумової діяльності, їх призначення – означити орієнтир, спрямування свідомості, дати становлення широкій аудиторії, соціальним верствам суспільства.

Сфера ЗМІ є однією з високорівневих спеціалізованих сфер знання (особливо це позиціонується в дослідженнях М. Фуко), “навантажених” інституційними значеннями та оцінками, які систематично виражаються в текстах дискурсу ЗМІ. Тут, як у будь-якому інституціональному дискурсі, функціонують “фільтри”, забезпечуючи мовний вибір і форму інституційних висловів щодо будь-якої теми або предмета, тобто організуючи і конструюючи спосіб, у який слід про них говорити. Відповідно вся сукупність текстів дискурсу

ЗМІ конструює власну реальність. За такого підходу до текстів ЗМІ загалом і наявних дискурсів у сфері ЗМІ зокрема, очевидно, необхідний комплексний аналіз, що враховував би і лінгвістичні, і екстра-лінгвістичні чинники організації дискурсивного горизонту.

Важливо, що публічні арени, особливо ЗМІ, окрім простору, у якому відбувається колективне визначення/перевизначення соціально релевантних фактів, є точкою докладання зусиль факторів недискурсивної природи, які, проте, чинять потужний вплив на комунікативні практики. Так, більшість публічних арен перебуває під потужним впливом панівних політичних, економічних або інституційних груп, а це істотним чином позначається і на архітектоніці соціального діалогу, і на його динаміці, позаяк виникає дисбаланс сил й відбувається викривлення комунікативного простору (що аналізуватиметься далі).

2.2. Дискурсивні процеси: як конструюється “голос”?

Вище уже зазначалося, що основною умовою ефективного соціального діалогу є паритетність сторін. А тому найбільшою перешкодою з погляду розгортання ефективного соціального діалогу було б уторгнення в комунікативний простір *корелятив владності*, тобто тих соціально-психологічних та особистісних властивостей, які провокують встановлення ієрархічних стосунків у діалозі (замість паритетних і партнерських).

Аналіз різних форм влади: соціальної, політичної, економічної, духовної (духовно-ідеологічної), релігійної, інформаційної, військової, батьківської, господарської, технократії, меритократії тощо, – дає підстави стверджувати, що основою будь-якої її форми є привілейований доступ до дефіцитних соціальних ресурсів, таких як сила, гроші, статус, слава, знання, інформація, “культура” і різні форми публічного дискурсу й комунікації. У цьому сенсі цілком слушним видається зауваження Т. А. ван Дейка, який зазначає, що “соціальна влада – це властивість взаємовідносин між групами, класами й іншими соціальними формаціями, а також між особистостями як соціальними учасниками” [Дейк ван, 2013, с. 48]. Дослідник пропонує

тезу, яку можна вважати засадничою для нашого аналізу, а саме: “За винятком випадків застосування фізичної сили влада групи А над реальними або можливими діями групи Б означає, що А повинна керувати когнітивними умовами дій Б, такими як бажання, спонуки, плани й переконання” [там само, с. 48]. Іншими словами, соціальна влада зазвичай є непрямомою й реалізується через людські “свідомості”, – наприклад, за рахунок управління необхідною інформацією або думками людей з метою планування й виконання певних дій. По суті, це означає, що технологія соціального діалогу повинна вибудовуватися як когнітивний вплив на *бажання, спонуки, потреби, інтенції, плани й переконання*, тобто останні можна розглядати як *точки докладання дискурсивних зусиль*.

Більшість форм соціальної влади, про які йшлося вище, передбачають такий різновид “ментального контролю”, який досягається за допомогою *переконування* або інших форм комунікації (команд, прохань, погроз). Якщо ж група, на яку з метою контролю здійснюється когнітивний вплив, починає чинити опір, до неї можуть бути застосовані ті чи ті “штрафні” санкції. Важливо також, щоб владна група мала у своєму розпорядженні ресурси, які б уможливили реалізацію влади в соціальному контексті (або застосування санкцій у разі незгоди/непокори). Такими ресурсами в переважній більшості випадків є соціально схвалювані, але нерівномірно розподілені атрибути й матеріальні блага: фінанси, матеріальні цінності, посади, звання, статуси, авторитет, знання (обсяг інформації), експертиза, привілеї, належність до владних або панівних груп. Іншими словами, влада стає формою соціального контролю тоді, коли вона контролює *соціально значущий ресурс*. І навпаки: ресурс, що не є соціально значущим, не може бути інструментом здійснення владного контролю. Утім, підвладні групи можуть чинити опір здійснюваному владному впливу, намагаючись нейтралізувати/мінімізувати контроль. Отже, реалізація влади – це не просто форма дії, а форма соціальної взаємодії.

Однією з важливих умов здійснення соціального контролю за допомогою дискурсу є контроль самого дискурсу та його виробництва. Це означає, що можливість здійснення влади (владного контролю) корелює з діапазоном можливих форм і жанрів дискурсу та засобів його відтворення. Що більш підлеглою є позиція групи, то

меншим діапазоном дискурсивного відтворення вона володіє. “Безвладні є безсловесними, мовчазними” [Дейк ван, 2013].

З огляду на обране тлумачення соціальної влади можемо стверджувати, що основним корелятом влади – її виробництва, підтримання та відтворення – є дискурс, “умонтований” у певну соціальну практику, в ході якої виробляється той чи той тип знання, визначається те, яку норму він пропонує й обстоює. Ключова функція дискурсу – задавання норми й міри припустимого (або неприпустимого) відхилення від неї, конструювання інституційно легітимованих способів регуляції поведінки особистості (і спільноти).

Проте різні соціальні детермінанти виробництва дискурсу, а разом із тим і відмінності соціальних контекстів (соціальні детермінанти споживання) позначаються на тому, що одне і те саме повідомлення може бути поінтерпретоване по-різному. І позаяк виробництво/споживання дискурсу можливе лише шляхом опосередкування комунікативно-семіотичного інструментарію [Гуцол, 2015], то постнекласична методологія формує соціально-епістемологічний фокус дослідження, у якому предметом дослідження стають мовні феномени як репрезентанти не об’єктивного, а інтерсуб’єктивного (соціально сконструйованого) світу, що спирається у своєму функціонуванні не на позаособовий закон, а на конвенційну норму.

Отже, дискурс функціонує як спосіб закріплення норми. Через це “боротьба за владу” – як виявлення агональної природи дискурсу – стає боротьбою за встановлення конвенцій як форми панування в просторі соціальних регулятивів. Норма ж, як похідна від владної ієрархії, є мотиваційно та ціннісно напруженою – у тому сенсі, що дотримання певної норми завжди “комусь вигідне” і “для когось є значущим”, позаяк дає можливість зберігати чинний наразі порядок, а інструментом цього збереження стає оцінність, тобто аксіологічний вимір нормативності.

Іншими словами, дискурс є асиметричним простором, “ухил” якого виявляється через мотиви й цінності, що захищаються в ньому, і в кінцевому підсумку постає як ідеологія (світогляд). Саме асиметрією відрізняються один від одного сексистський/феміністський, ліберальний/консервативний, релігійний/антирелігійний дискурси та будь-які інші дискурсивні поляризації. Очевидно, що встановлення асиметрії та її підтримання не є одим-єдиним процесом; варто говорити радше про деяку множину дискурсивних процесів, кумулятив-

ним ефектом функціонування яких є облігаторна картина світу (тобто така, яка захищається певним дискурсом, яка є “необхідною”, “бажаною”, є його продуктом – ним сконструйована – й умовою його існування). Отож дискурс ми розглядаємо як простір, що задається мотиваційно-аксіологічними констеляціями, котрі, слугуючи динамічним імпульсом, докладеним до фонових знань, забезпечують рухливість соціальних конструкцій реальності.

Спробуємо відтак висвітлити ті основні процеси, які забезпечують (і підтримують) асиметрію дискурсу, та механізми, завдяки яким реалізується той чи той дискурсивний процес. На наш погляд, до таких процесів належать експозиція, категоризація, інтерпретація, компресія, конвергенція.

Дискурсивна експозиція є процесом позиціонування того чи того ефекту (або деякої множини ефектів) соціальної реальності на тлі фонових знань і буденних практик. Для прояснення змісту процесу дискурсивної експозиції звернімося до аналогії з літературознавством, де під експозицією розуміють складову частину сюжету і фабули, яка завжди логічно передує зав'язці. Експозиція змальовує вихідну ситуацію (час дії, місце дії, дійових осіб, їхні взаємини, особливості формування характеру тощо). Виходить, вона містить первинну характеристику персонажа, яка згодом може доповнюватися, розвиватися або докорінно змінитися. Мета експозиції – спрямувати увагу читача, визначити сенс наступних подій, які маркують структуру й динаміку сюжету і підготовляють його основний конфлікт. Іншими словами, вона готує читача до сприймання твору (заангажує). У дискурсивному просторі, на наш погляд, спостерігається аналогічний процес – вибудовування напередзаданості очікуваної інтерпретації щодо тих чи тих соціально релевантних подій.

Проте експозиція як процес, що конструє соціальну реальність, не є просто презентацією, не є оприявленням на загал, не є механічним введенням у поле зору, не є запрошенням до сприймання деякого відбитка, а опосередкована інституційними нормами, мовою, стереотипами тощо. Вона є процесом, що забезпечує сприймання/інтерпретацію об'єктів під певним кутом зору, унаслідок чого останні отримують певний соціально релевантний статус (норма, ненорма, епатаж, оригінальність тощо). “Експонувати в тому чи тому дискурсі” означає не просто зобразити чи віддзеркалити за допомогою мовних засобів і механізмів образ реальності, а сконструювати

ти його зміст так, щоб у свідомості адресата той автоматично й гарантовано реконструювався – без відхилень щодо трансльованого.

Таким чином, мета дискурсивної експозиції – не тільки представити феномени соціальної реальності, але й поєднати їх в послідовне і цілісне уявлення (дискурсивну перспективу), задаючи в певному напрямі думки й емоції учасників дискурсивного простору, відтворюючи задану картину світу.

Іншим процесом, який досить потужно проявляє себе як інструмент конструювання облігаторної картини світу, є **дискурсивна категоризація**. Під категоризацією загалом розуміють осмислення об'єктів і явищ дійсності в межах категорій – узагальнених понять. Здійснюючи категоризацію дійсності, людина “зводить нескінченну різноманітність своїх відчуттів та об'єктивну різноманітність форм матерії і форм її руху в певні рубрики, тобто класифікує їх і підводить під такі об'єднання – класи, розряди, угруповання, множини, категорії” [Краткий словарь..., 1997, с. 45-46]. Отже, людина осмислює дійсність, відносить окремі її фрагменти до певних розрядів, виявляючи спільні риси з іншими фрагментами і виділяючи особливі риси, що відрізняють цю категорію від інших. Говорячи про дискурсивну категоризацію, ми вкладаємо в цей термін передусім значення підтримання облігаторної картини світу. Для прояснення цієї особливості скористаймося ілюстрацією, до якої вдається Є. О. Кожем'якін: “Категоризувати в політичному дискурсі означає впорядкувати поле репрезентацій таким чином, щоб були підтримані основні політико-ідеологічні цінності і цілі. Саме ідеологічно та інституційно закріплені цінності тієї чи іншої політичної системи є критерієм здійснення операції категоризації” [Кожемякин, 2011]. І таке впорядкування здійснюється здебільшого як поляризація, як відтворення дискурсу бінарних опозицій: тоталітарний/ліберальний, новаторський/консервативістський тощо, завдяки чому оформлюється полюс “свій” (через наділяння певними властивостями, які дають можливість однозначно відрізнити його від “чужого”).

Проте дискурсивна категоризація не завжди збігається з когнітивною. Насправді будь-який вимір, що структурує бінарну модель світу, – добро/зло, життя/смерть, батько/мати, бог/диявол, світло/темрява, верх/низ, гра/дійсність, правда/єресь, страх/хоробрість, природа/цивілізація, бездоганне/реальне, духовне/матеріальне, – виявляється площиною дискурсивного ковзання, яка експлікує непев-

рервність семантичного простору. Так, “війна” в контексті “загарбницька війна” характеризується різкою негативною оцінкою, а в разі вживання контекстів “священна війна”, “війна за незалежність”, “визвольна війна” концепт “війна” набуває позитивного звучання [Невинская, 2006].

Отже, дискурсивна категоризація можлива тільки в межах певних соціальних координат, і, як і будь-який дискурсивний процес, ці координати вона підтримує завдяки процесу створення/відтворення соціальних конотацій. Іншими словами, неперервність семантичного простору долається соціальними конотаціями, унаслідок чого вона виявляється інструментом дискурсивного впливу: саме за рахунок перебудови системи дискурсивних категоризацій здійснюється маніпулювання свідомістю, реалізується влада дискурсу як інструменту конструювання облігаторної картини світу. Чи не найвідомішою ілюстрацією тут є зміна дискурсивної категоризації у висвітленні пресою просування Наполеона з моменту його висадки на півдні Франції до його другого сходження на престол: “Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан” – “Людожер іде до Грассу” – “Узурпатор увійшов до Гренобля” – “Бонапарт зайняв Ліон” – “Наполеон наближається до Фонтенбло” – “Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі”.

Наступним процесом, який продовжує конструювання облігаторної картини світу, є *дискурсивна інтерпретація*. Важливість вивчення інтерпретаційних механізмів, що опосередковують конструювання соціальної реальності, зростає передусім тому, що “цифрова революція” докорінним чином змінила характер доступу до повідомлень. У сучасному інформаційному середовищі, породжуваному специфікою технологічних знарядь ЗМІ, трансформовано сам спосіб існування тексту. Серед визначальних властивостей нового способу існування вирізняють діахронність (можливість зберігання повідомлення в часі у неспотвореному вигляді), діатопність (можливість передавання повідомлення на велику відстань), мультиплікацію (можливість багаторазового, необмеженого відтворення того самого автентичного змісту), симультанність (можливість пред’явлення повідомлення великій кількості людей одночасно), реплікацію (можливість регулювання впливів самими засобами масової комунікації). Отже, у дискурсивному просторі функціонує не лише актуальне повідомлення (новостворений текст), а й текстуальне поле, і відбува-

ється це в режимі одночасності. Завдяки цьому селекція – цілеспрямована чи випадкова – діє як індивідуальна траєкторія руху в цьому просторі, а тому й семіозис постає як принципово необмежений, зате обтяжений ризиками гіперінтерпретації.

Інтерпретація, як і решта процесів, спрямована на створення/відтворення облігаторної картини світу, факти якої організуються і впорядковуються певним чином процесами експозиції та категоризації. Однак власна функція дискурсивної інтерпретації увиразнюється тоді, коли особа потрапляє в інтердискурсивний простір, наповнений різними перспективами й асиметріями (смыслами, значеннями, знаками, цінностями), презентація/репрезентація яких може збігатися в різних дискурсах-середовищах, а категоризації виявляється недостатньо для успішної орієнтації в дискурсі [Кожемякин, 2011].

По суті, інтерпретація – це не конструювання нових форм (як, приміром, категоризація), а “збільшувальне скло”, яке застосовується для витягання максимуму релевантно артикульованого змісту з наявної інформації про факти. Можливість функціонування інтерпретації як дискурсивного процесу, який бере участь у конструюванні соціальної реальності (точніше, облігаторної картини світу), криється в інтерпретації значення “мінливого знака”, тобто знака, який не зафіксований конкретним дискурсом як “єдино можливий”. А оскільки таких знаків переважна більшість, то інші дискурси, інтерпретуючи “мінливий знак”, навантажують їх своїм змістом і вбудовують у свою структуру відношень між елементами соціальної реальності.

Ще одним процесом, який ми виокремлюємо в нашому аналізі, є *дискурсивна компресія*. Дискурсивна компресія – це процес, пов’язаний із впливом на зміст повідомлення шляхом його акцентування, підсилення, “нагнітання”. Компресія проявляється переважно як ригідизація (іноді й поляризація) значень, оцінок, правил, які передбачають певний розвиток дискурсивної ситуації. По суті, дискурсивна компресія є згортанням семіозису, адже вона максимально унеможливує інші тлумачення соціальної реальності чи її окремих ефектів або зв’язку між ними. З лінгвістичного ракурсу компресію можна розглядати як обумовлене “законами жанру” спрощення поверхневої структури тексту за рахунок підвищення інформативності мовних одиниць та елімінації тих компонентів, які можуть бути відновлені з невербальної частини тексту. У найпростішій формі комп-

ресію можна проілюструвати режимом “мовної економії”: у разі зменшення кількості мовних одиниць (морфем, слів, речень) зростає сигніфікативність тексту. У процесі “стиснення” окремі компоненти “делегують” свої функції іншим, функціональне навантаження яких – унаслідок такого делегування (компресії) – стає вищим порівняно з їхньою роллю в повному (некомпресованому) тексті.

Особливістю компресії на цьому рівні, на наш погляд, є те, що у своєму функціонуванні вона спирається на експектації щодо сенсу повідомлення, на засвоєння облігаторної картини світу та релевантних щодо неї способів інтерпретації, а необхідною умовою її ефективності є спільність фонових знань. Неповнота експозиції – а вона ніколи не може бути вичерпною – вимагає самостійного заповнення прогалин. Лінгвістичними основами компресії можна вважати інтертекстуальність (парафрази, алюзії, натяки, цитування) та знання прецедентних феноменів. Проте не можна забувати, що ті асоціації, які виникають у людини залежно від її життєвого досвіду, загальної ерудиції, емоційного стану тощо, вибудовуються опосередковано – через дискурсивну асиметричність, через знання соціальних координат.

Нарешті, поміж інших дискурсивних процесів можемо вирізнити *конвергенцію* як загальну властивість сучасного інформаційного суспільства, у межах якого відбувається зростання взаємозалежності різних елементів системи загалом. Принагідно зазначимо, що цей процес також зміцнює мотиваційно-ціннісне ядро асиметрії дискурсу, але спрямовується переважно на “зшивання” простору. Йдеться про те, що тексти, які функціонують у дискурсивному просторі, функціонують не ізольовано, а в певному зв’язку з іншими – попередніми або наступними – текстами. (По суті, уже згадувана інтертекстуальність). І завдяки такій взаємодії виникає своєрідний комунікативний акт, або “мегадіалог”; між текстами – як репліками такого діалогу – встановлюється певна предметно-сміслова спрямованість. Іншими словами, утворюється специфічна зона “сходження” текстів, дискурсивна диспозиція яких реалізується за допомогою різних мовних жанрів та на різних мовних рівнях (приміром, профанного/сакрального або офіційного/побутового сегментів дискурсивного простору), що, зрозуміло, передбачає процесуальність та зворотність взаємодії текстів, виявлення паралельних конструювань тих чи тих елементів соціальної реальності, а також появу синкретичних або

межових текстів. Останнє, крім того, слугує підґрунтям сучасної тенденції до “зрівнювання в правах” інституційних і неінституційних дискурсивних сегментів, що спровокувало кризу дискурсивної межі.

Насамкінець зазначимо, що конвергенцію, мабуть, коректніше розглядати як вияв різних форм текстуальної взаємодії, серед яких відокремлення/зіткнення, поєднання/змішування, поглинання/цитуювання, сходження/інтерференція тощо, унаслідок чого в кінцевому підсумку підсилюється асиметричність дискурсивного простору.

Отже, можемо стверджувати, що для розгортання будь-якого дискурсу закономірним є прагнення встановити асиметрію. Сталість дискурсу, яка є виявом його розгорнутості (“панування”), кореспондує з його недіалогічністю, “нечутливістю” до нових компонентів, протидією іншорідному. Панування проступає саме в тому, що дискурс спроможний забезпечити “створену зсередини” тільки одну можливу інтерпретацію, тільки одну – бажану – репрезентацію картини світу.

Зрозуміло, всі аналізовані процеси: експозиція, категоризація, інтерпретація, компресія, конвергенція, – не діють ізольовано. В окремих випадках той чи той процес може поставати в комунікативному просторі як більш виразний, як більш дієвий або переходити в “режим збереження” соціальних координат. Зрештою, можна висловити припущення, що результат боротьби дискурсів також залежатиме від того, який із цих процесів дістане найбільше навантаження в ході оновлення облігаторної картини світу.

2.3. Архітектоніка соціального діалогу: дискурс влади і влада дискурсу

Відтак, розглянувши основні ефекти соціальної реальності, пов’язані з організацією соціального діалогу, можна запропонувати схему простору соціального діалогу, яка враховуватиме “владний ресурс”. Обговорюючи архітектоніку соціального діалогу, слід увести два членування, що поділяють агентів на “сторони комунікації”, унаслідок чого, власне, й виникає складна система інтеракцій між

інтересами й цілями агентів. Перше розщеплення можна позначити як горизонтальне, друге – як вертикальне.

Горизонтальне є похідним від стосунків агента з владою. Тут доречно пригадати бартівський розподіл дискурсів на енкратичні і акратичні. Перші з них висловлюються, розвиваються, набувають своїх характерних рис узгоджено щодо влади, її численних державних, соціальних та ідеологічних механізмів. Другі ж виробляються, віднаходяться, беруться на озброєння “поза” владою або “проти” неї. Між цими дискурсивними системами, зазначає Р. Барт, існують відносини, побудовані на силі [Барт, 1989].

Приміром, в обговоренні такої проблеми, як евтаназія, можна виокремити енкратичний дискурс – “консервативний”, пов’язаний з позицією офіційної системи охорони здоров’я, зокрема з ідеологією Міністерства охорони здоров’я, – і акратичний – такий, що виникає як заперечення цієї ідеології – “ліберальний” контрдискурс. У комунікативному полі цієї проблеми увиразнюється усвідомлення того, що евтаназія як новий спосіб медичного розв’язання проблеми смерті (точніше, “припинення життя”) стає в деяких країнах практикою сучасної охорони здоров’я. Це відбувається з двох причин: перша – прогрес медицини, зокрема реаніматології, яка дає змогу запобігти смерті хворого й перевести ситуацію в режим “управління вмиранням”; друга – це зміна цінностей і моральних пріоритетів сучасної цивілізації, визначальною з-поміж яких стає ідея “прав людини”. Власне, остання причина є радше соціальною, аніж власне медичною, і саме в її площині проходить основний вектор дискусій. Акратичні дискурси цього комунікативного простору (як правило, має йтися саме про їх множинність) засновані на фундаментальному людському праві – праві померти, якщо смерть є єдиним способом звільнення від страждань. Основними аргументами на користь визнання добровільної евтаназії стають співчуття до інших і визнання права людини самій визначати час власної смерті. Енкратичний дискурс відкидає можливість навмисного переривання життя термінального пацієнта, розглядаючи цю дію як особливий випадок убивства, якщо воно було вчинено без відома і згоди пацієнта, або як самогубство, якщо воно санкціоноване самим пацієнтом.

Отже, горизонтальне розщеплення віддзеркалює поляризацію спільнот щодо ставлення до проблеми, а тому найчастіше тут спостерігаються найгостріші зіткнення між агентами комунікації. Щоб

утримати під контролем ці стосунки, упроваджується цензура як один з впливових регуляторів комунікативних дій. Горизонтальне розщеплення пов'язане з мірою приєднання того чи того дискурсу до “дискурсу влади”, а вертикальне виникає внаслідок предметних специфікацій у межах професійного дискурсу та є наслідком дискордантності останнього. Отже, горизонтальне розщеплення – це реагування на взаємодію між “владою дискурсу” і “дискурсом влади”, унаслідок чого виникає або *енкратичний* (“влада дискурсу” поєднується з “дискурсом влади”), або *акратичний* (“дискурс влади” перебуває в конфронтаційних відносинах із “владою дискурсу”) дискурс.

Прояснімо основні поняття – “влада дискурсу” і “дискурс влади”.

Влада, як зазначалося, може бути світською і духовною, патріархальною і династичною, олігархічною і номенклатурною. Тож “дискурс влади” може означувати будь-яку форму влади: політичну, економічну, інституційну, авторитарну, харизматичну, світську, духовну, патріархальну, династичну, олігархічну, номенклатурну тощо. Дискурс влади можна визначити як особливу семіотичну систему, котра тісно пов'язана з демонстрацією реалій і символів, що виражають соціальний статус і повноваження агента влади. Така демонстрація значущості (за допомогою певних засобів, способів, символів) може мати експозиції в різних сегментах суспільного життя. Приміром, зовнішньою формою такої демонстрації є використання уніформи в армії, поліції, прокуратурі та інших державних структурах. Зовнішніми формами “дискурсу влади” також можна вважати мундири, мантії суддів, інші символи – від корони, скіпетра і держави до медалей, орденів, почесних титулів, звань тощо. Семіотичні механізми конструювання влади дискурсу докладно розглядає, зокрема, Н. О. Лук'янова [Лукьянова, 2013].

А втім, будь-який дискурс має певні можливості символічно-владного впливу на людей (тобто можливості реалізовувати “владу дискурсу”). “Владу дискурсу” можна визначити як найбільш виражений вияв певної примусовості й переконливості в сприйманні й засвоєнні знань і “логіки” формування нормативності. Прикладами “влади дискурсу” є релігійні чи політичні вчення, міфологеми, сучасні меми тощо.

Загалом дослідження конкретних механізмів і способів утворення альянсу між дискурсом влади і владою дискурсу – формування

енкратичних дискурсів – у різних спільнотах може бути предметом спеціального аналізу, що потребуватиме залучення філософського, культурологічного, політологічного та соціально-психологічного аспектів. М. Фуко писав, що “завдання полягає не в тому, ... щоб розглядати дискурси як сукупності знаків, ... а в тому, щоб розглядати їх як практики, які систематично утворюють об’єкти, про які вони говорять” [Фуко, 1994, с. 24].

Тепер повернімося до другого – *вертикального* – розщеплення, виникнення якого пов’язане з тим, що в комунікацію з приводу конструювання/деконструкції соціальної проблеми залучаються спільноти, які перебувають у межах одного полюса (або енкратичного, або акратичного), але різняться щодо виразності потреб, цілей, інтересів (що є безпосереднім наслідком фрагментації суспільства). Вертикальне розщеплення, отже, пов’язане з віялом професійних ідентичностей, що виникають у межах спільного професійного інтердискурсивного простору. На наш погляд, у межах психологічного інтердискурсу можна говорити про такі типи, як академічний науковий дискурс, науково-популярний психологічний дискурс, практичний психологічний дискурс (утворений практиками консультування й психотерапії), наївний психологічний дискурс (побутовий та літературно-художній). Агенти кожного такого дискурсу входять до спільного інтердискурсивного простору зі своїми мотивами, цінностями та мовленнєвими конструкціями, що, зрештою, приводить до автономізації певних ідентичностей, утворення специфічних способів інтерпретації ними психологічної реальності та формування особливої мережі стосунків у межах інтердискурсу.

А проте для більшості просторів, на наш погляд, характерним є таке розщеплення, де можна вирізнити голоси: а) *науковий*, тексти якого висвітлюють теорії, науково-дослідні програми, відкриття, а його носієм є фахівець з високим інтелектуальним рівнем, який приділяє увагу аргументам, що базуються на логічних висновках; б) *фахово-спеціалізований*, тексти якого характеризуються тим, що їх продукує обмежене коло риторів-фахівців певної галузі знань, а також те, що тут має місце регламентація мовних засобів, зокрема виявляється вузькоспеціальна термінологія (активне вживання професіоналізмів), професійний жаргон, безеквівалентна лексика; в) *науково-популярний*, тексти якого спрямовані на поширення професійних знань у спрощеній формі; г) *соціально-побутовий*, у текс-

тах якого відбувається обробка, передавання, пропаганда, поширення професійної інформації, що набула статусу постулату; д) *периферійний*, який складають переважно художні й рекламні тексти, що виконують функцію опосередкованої фіксації силових позицій дискурсу.

Комунікативний простір соціальної проблеми можна представити схематично (рис. 2.3.1).

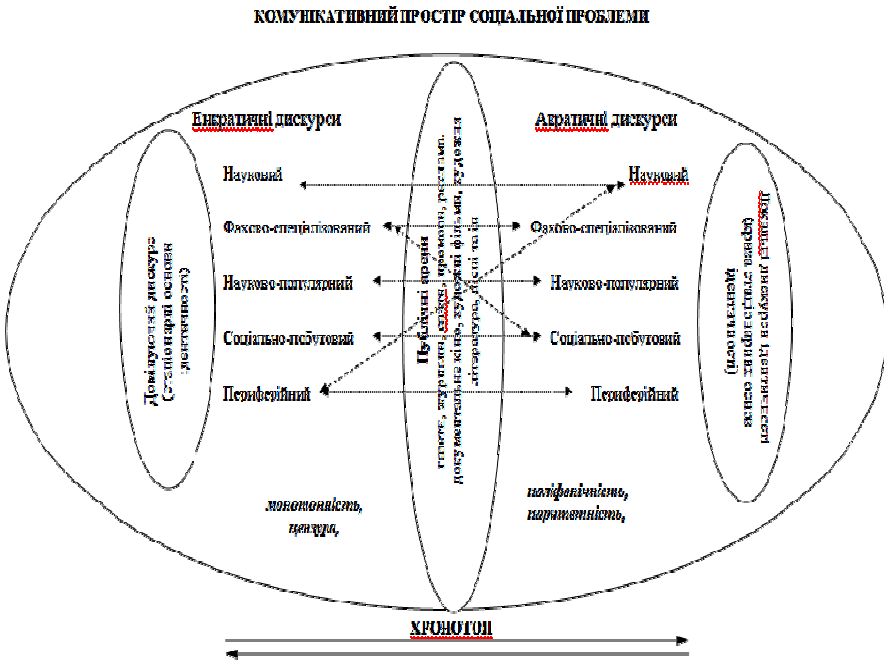

Рис. 2.3.1. Комунікативний простір соціальної проблеми

Горизонтальне та вертикальне розщеплення породжують низку факторів, що так чи так впливають на ефективність конструювання соціального діалогу. Намагаючись виявити ці чинники, принагідно нагадаємо, що, за нашими припущеннями, соціальний діалог можливий лише за умови паритетності позицій його агентів, а отже, будь-яке порушення цієї необхідної умови неодмінно спричинюватиме викривлення комунікативного простору, створюючи силові асиметрії

й тим самим унеможлиблюючи сам факт діалогу. Цим, власне, пояснюється необхідність уваги до причин викривлення комунікативного простору.

Звертаючись до викривлень, зумовлених горизонтальним розщепленням, можемо стверджувати, що вони здебільшого пов'язані з нерівноправністю агентів діалогу. Остання виникає, як уже зазначалося, через фактори некомунікативної природи. Оскільки осередком такого розщеплення є протистояння енкратичних і акратичних дискурсів, то альянс домінуючого дискурсу зі владою завжди породжує конкурентні переваги в боротьбі за публічні арени для тих чи тих трактувань соціальних фактів. Мало того, енкратичні дискурси захищають свої позиції за допомогою цензури як контролю влади за змістом та поширенням інформації. Форми цензури можуть різнитися за мірою жорсткості й помітності для загалу. Зокрема, може здійснюватися попередня (упереджувальна) й наслідкова (карна), які є більш помітними (особливо друга з них). Менш помітною є самоцензура: ідеться про ті ситуації, коли особа “ставить у рамки” свою власну свободу, орієнтуючись на нормованість комунікативного простору й роблячи висновки про те, що можна, а що не можна оприлюднювати. Ще одним виявом владних викривлень є корпоративна цензура, тобто необхідність узгоджувати зміст висловів співробітників з аксіологічною/ідеологічною системою корпорації під загрозою втрати роботи, фінансів, кар'єрного зростання. Політкоректність, яку іноді тлумачать як форму самоцензури, теж можна розглядати як задані ззовні правила формулювання висловів. Нарешті, може йтися про фінансову цензуру, що реалізується як фінансовий тиск на ту чи ту публічну арену й дія якої доволі часто залишається поза зоною видимості незалучених осіб.

Отже, можемо стверджувати, що цензура є спільним симптомом, через який експлікується альянс домінуючого дискурсу із владою. Комунікативним наслідком цензуrowаного простору стає інформаційна асиметрія, яка може досягатися такими способами регульованого владою подавання інформації, як, наприклад, порушення стандартів балансу думок, відокремлення думок від фактів, повноти, достовірності, точності тощо. Так, неповнота інформування реалізується через вибіркве висвітлення новин, через відірване від контексту подання факту або події; замовчування, дозування або нівелювання невігідної інформації за допомогою “демократичного шу-

му”. Необ’єктивність інформування досягається шляхом односторонньої аргументації, нав’язування оцінок, використання стереотипів, применшення або гіперболізації значущості того чи того факту тощо. Створення інформаційної асиметрії в різних її формах є, на наш погляд, основним інструментом боротьби, що точиться між енкратичним і акратичними дискурсами.

Інформаційну нерівність, однак не пов’язану своїм походженням із цензурою, можна виявити, якщо аналізувати вертикальне розщеплення. Ідеться про те, що наявність у комунікативному просторі соціальної проблеми численних спеціальних дискурсів (юридичних, економічних, медичних, педагогічних, конфесійних тощо) порушує проблему взаєморозуміння між учасниками. Аналогічна проблема виникає, якщо комунікація відбувається між спеціалізованим і соціально-побутовим дискурсами. Частково згадана проблема розв’язується завдяки існуванню таких елементів дискурсу, які, з одного боку, є зрозумілими для всіх, а з другого – належать до спеціальних дискурсів. Іншими словами, спеціалізація людського знання компенсується інтегративними елементами дискурсу, тобто так званим інтердискурсом (сукупністю відносно стійких рекурентних колективних символів, які, проте, можуть бути пов’язані з різними спеціальними дискурсами). Разом з тим діалог може істотно залежати від міри дискурсної компетентності учасників.

Отже, аналізуючи вертикальне розщеплення, можна виявити ризики порушення паритетності агентів, але через владу іншого змісту – “владу того, хто знає”. Важливо, що нееквівалентність позицій, яка виникає через цю форму влади, лежить в основі функціонування соціального інституту: не може бути паритетною комунікація між учнем і вчителем, хворим і лікарем, покупцем і продавцем тощо. Справді, взаємодія “лікар-пацієнт”, незалежно від того, чи є вони обидва носіями однакового – енкратичного чи акратичного – дискурсу (тобто “усунено” горизонтальне розщеплення), не може відбуватися в режимі інтерактивної рівності, оскільки звернення хворого по допомогу диктує співрозмовникам задану комунікативну спрямованість: лікар, з’ясовуючи особливості захворювання, запитує (“має владу запитувати”); хворий відповідає (“підпорядковується необхідності відповідати”). По суті, сам факт звернення по допомогу до фахівця від самого початку передбачає асиметричність відносин між співрозмовниками, один з яких є експертом (“знає”), а інший потрап-

ляє під його владу. Як уже зазначалося, така непаритетність є похідною від інституційно сформованої асиметричності дискурсів.

І якщо намагатися досягти ефективного конструювання соціального діалогу, долаючи вертикальне розщеплення, то слід по можливості прагнути усунути бар'єри, що заважають налагодженню взаєморозуміння в інтеракції й враховувати міру дискурсивної компетентності співрозмовника (наприклад, використання професійного тезауруса). Спільним для таких комунікативних ситуацій буде те, що ступінь ефективності діалогу залежатиме від “площі перетину” дискурсів: що більшою буде площа перетину ментальних, соціальних та мовних настановлень співрозмовників, то результативнішим буде сам діалог.

Оскільки до соціального діалогу як практики комунікативного суспільства сьогодні долучаються люди, які належать до різних верств, професій, етнічних та будь-яких інших спільнот, то специфічним інструментом реалізації такої практики стає комунікативне поле соціальної проблеми, де дискурси окремих спільнот виявляють себе як способи спілкування і розуміння соціального світу, конкуруючи між собою за надання соціальному світові певних значень. Позаяк неодмінною властивістю будь-якого дискурсу є намагання вибороти перевагу в такому означуванні, то динаміка й ефективність соціального діалогу значною мірою залежатимуть від дискурсивних альянсів із владою. Як було показано, у випадку горизонтального розщеплення такої альянс оформлюється в інституційну владу з її енкратичними дискурсами, що тяжіють до метанарації, а у випадку вертикального розщеплення – в експертну владу, або “владу того, хто знає”, з акратичними дискурсами, що забезпечують плюралізацію аксіологій. Енкратичні дискурси функціонують переважно як знаряддя ідеологічної обробки, формування громадської думки або “роздування подій”. За рахунок асиметрії публічні арени, що утворили альянс зі владою, підтримують установлений розподіл сил у суспільстві (“порядок”), а менш соціально помітні публічні арени, які стають майданчиками для експлікації акратичних дискурсів, намагаються відновити симетрію, наводячи, приміром, невисвітлені дані й різного роду контраргументи.

Однак альянси дискурсів зі владою – байдуже якого вони походження – часто стають істотною перешкодою для дотримання паритетності позицій учасників. Викривлюючи комунікативний прос-

тір соціальної проблеми внаслідок дії екстралінгвістичних чинників, вони тим самим перешкоджають визначенню того чи того соціально релевантного факту як проблеми, що позначається на подальшому способі оперування спільнот із цим фактом й у подальшому – на способі конструкції/деконструкції проблеми.

І якщо ставити за мету реальний процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, то потрібно розробляти процедури деконструкції домінуючого дискурсу й легітимації локальних дискурсів ідентичності в просторі публічних арен, здійснювати ідентифікацію владних виявів (політичних, економічних, інституційних), щоб таким чином досягати їх елімінації з комунікативного простору соціальної проблеми (або принаймні мінімізації, нівелювання чи демаскування), а також застосовувати процедури моніторингу комунікативних інтенцій агентів та демаскування псевдодіалогічних позицій.

2.4. Замкнені простори й симптоми недіалогічності дискурсу

Наслідки вертикального та горизонтального розщеплення комунікативного простору соціального діалогу можна проілюструвати прорахунками під час упровадження політики мультикультуралізму, на основі котрої конструювалася сучасна європейська ідентичність. Пропагована на початку XXI ст. стратегія її конструювання, заснована на принципах підтримання культурної розмаїтості та міжкультурного діалогу, намагалася віднайти нестаціонарні основи ідентичності. Відмова від *jus sanguinis* або *jus soli*¹ як основи визначення ідентичності (натомість обрання дискурсивних її основ) увиразнила той факт, що будь-яка культура охоплює дуже велику кількість людей, з яких, однак, нікого не можна назвати її “типичним представником”: щоразу ми матимемо справу “лише” з конкретною особистістю, якій притаманні власний набір цінностей і моральних норм. Це, зрозуміло, загострює потребу в розробленні способів легітимації ло-

---

¹ Jus sanguinis або jus soli (лат.) – право крові або право місця народження.

кальних текстів відмінностей (локальних дискурсів ідентичностей) у контексті соціальної реальності.

Як уже зазначалося вище, неефективність конструювання соціального діалогу може виникати внаслідок спотворень, спричинених недискурсивною природою (а саме: фінансово-політичною нееквівалентністю публічних арен, що оприявнюють той чи той дискурс) [Кочубейник, 2014б]. Інший спектр спотворень виникає внаслідок радикалізації дискурсу, а отже, його недіалогічності (що в цьому контексті є синонімічним). Така радикалізація має певну симптоматику, за якою можна оцінити ступінь порушення комунікації (тобто можна говорити про недіалогічність як синдром). Принагідно зазначимо, що ми виокремлюємо саме симптоми недіалогічності, а не її критерії. На наш погляд, коли йдеться про критерії, то під ними розуміють деяку ознаку, підставу, правило прийняття рішення при оцінюванні чого-небудь з огляду відповідності висунутим вимогам (міри). Отже, якби ми вели розмову про критерії недіалогічності, то це потребувало б уведення “міри”, що суперечить, на наш погляд, приписам квалітативного аналізу. Симптом же розглядається як ознака, що свідчить про зміну звичайного або нормального функціонування. І якщо ми вважаємо соціальний діалог первинно спрямованим на досягнення взаєморозуміння, то будь-які його відхилення можна вважати симптомами, “що свідчать про зміну звичайного або нормального функціонування” режиму діалогу. Такими симптомами є прецедентність, семантична невизначеність, верифікація змістів, фантомність, конвенційна ригідність, герметичність поняттєвої сфери, ритуалізованість.

1. Прецедентність. Оскільки недіалогічні дискурси вибудовуються в такий спосіб, щоб непорушно зафіксувати “правильну” картину світу, то текстовий простір, у якому здійснюється її репрезентація, є специфічним чином організованим, а саме: існує певна кількість базових – вихідних, джерельних, фундаментальних – текстів, щодо яких регламентом дискурсу заборонені будь-які критичні дії. Елементи такого тексту не можуть стати об’єктом критичної рефлексії, натомість є об’єктом абсолютної цінності, а тому не можуть бути поставлені під сумнів і стати предметом дискусії. Тож надмірну насиченість текстового простору прецедентними феноменами (серед яких – власне прецедентний текст, прецедентне ім’я, прецедентний вислів, прецедентна ситуація тощо) можна розцінюва-

ти як симптом недіалогічності, оскільки вона засвідчує надмірний захист пропагованої картини світу. Прецедентність, отже, через частоту пред'явлень “спрацьовує” на фіксацію, яка перетворює те чи те сприйняття картини світу на загальноновживане, а надалі конвертує його в загальноновизнане. Крім того, інтертекстуалізації прецедентного тексту здебільшого афективно забарвлені, а це означає, що вони транслиють бажані соціальні конотації й оцінки в діапазоні від тонких алюзій до прямих і відвертих гасел. Через високий ступінь прецедентності утворюється щільне коло самореференцій, до якого не можуть увійти ані нові афекти, ані нові змісти. У такий спосіб відбувається захист картини світу.

Відзначмо ще один наслідок високої прецедентності як симптому недіалогічності дискурсу. Ідеться про те, що функціонування прецедентних феноменів як базової моделі репрезентації картини світу породжує велику кількість референційних текстів. Адже будь-який дискурс у тексті “заломлює” дійсність під певним кутом зору, а опис функцій того чи того тексту дає можливість виявити комунікативні інтенції, що навмисно або мимоволі закладено в текст. Однак сама картина дійсності (картина світу) в тій її текстовій проекції, яку реалізовано в прецедентних текстах, найменше піддається експлікації: дійсність сприймається крізь призму текстової інформації, а подальші її інтерпретації будуть вибудовуватися за вже готовими “картинами” перетвореної на текст дійсності – без опертя на неї як таку, що й породжує референційні тексти.

2. Семантична невизначеність. Мається на увазі специфічна риса у формулюванні вислову, яка виникає внаслідок прагматичної характеристики недіалогічної комунікації, а саме: її спрямованості не на обмін інформацією, а на вплив на адресата. По суті, йдеться про парадоксальне покладання функції сенсотворення на мовні кліше, які її фактично не можуть виконувати. Такі кліше, як важливі організаційні компоненти недіалогічного дискурсу, більш-менш односторонньо сприймаються й розпізнаються аудиторією, але водночас аудиторія здебільшого зазнає певних ускладнень, коли береться їх інтерпретувати. Так, поняття “європейський диплом” або “європейська якість освіти” в нинішньому проєвропейськи орієнтованому дискурсі реформи освіти мають певний комунікативний ефект, однак їхній семантичний потенціал характеризується значним ступенем невизначеності й розмитості значення (принаймні для більшості ре-

ципієнтів). Крім того, така семантична невизначеність кліше в недіалогічному дискурсі компенсується їх високою оціночністю: вони завжди афективно забарвлені. Таким чином, комунікативний ефект дискурсу пов'язується насамперед з емоційною, а не раціональною залученістю осіб, які сприймають ці повідомлення.

3. Верифікація змістів через статусність вислову. Цей критерій означає, що оцінювання істинності висловів у межах дискурсивного простору здійснюється на основі оцінювання їхнього авторства (“хто сказав?”) та їх відповідності “правильній” картині світу, тобто на основі міри збіжності із “центральною” точкою зору на ключові елементи дискурсу. По суті, критерієм “прийнятності” вислову є його відповідність прецедентним висловам. Крім того, недіалогічний дискурс породжує, фіксує й відтворює розподіл “ієрархії істинності” не лише між самими висловами, а й між різними комунікантами. Отже, похідною від способу верифікації вислову є ієрархізована організація комунікативного простору, де місце тексту визначається статусом (офіційним або неофіційним) джерела, його авторитетністю.

4. Фантомність. У недіалогічному дискурсі, який не спрямований на взаєморозуміння, оформлюються специфічні елементи, що мають фантомний, ілюзійний характер, проте надзвичайно високий статус. Це також, на наш погляд, є важливим симптомом. (Таким фантомом, що функціонував у численних дискурсах за часів радянської влади, можна вважати, наприклад, “комунізм”). Наявність фантомів організовує дискурс таким чином, що його аргументація набуває специфічного характеру, а саме: у недіалогічному дискурсі домінує підтвердження наслідків, а не пряме підтвердження чи використання прикладів. Серед засобів, до яких вдається такий дискурс, – апеляція до традиції або авторитету, емоційне навіювання тощо. Арсенал аргументативних технік, що тут використовуються, свідчить про принципову неможливість верифікації висловів, зроблених з приводу цих феноменів.

Отже, недіалогічний дискурс спирається на специфічну мову, застосування якої до буденності може сприяти побудові особливої картини світу, в якій домінують не узагальнення повсякденного досвіду, а переконання й вірування ідеологічного характеру. Саме наявність фантомів і необхідність їх обслуговування породжують такий комунікативний ефект, як зростання частоти декларативних тек-

стів (твердження яких мають аксіоматичний, безапеляційний характер, що заперечує навіть можливість дискусії чи більш-менш відкритого запрошення до неї).

5. Конвенційна ригідність. Тут принагідно варто нагадати, що будь-який дискурс, пропонуючи “правильну” картину світу, водночас пропонує систему нормувань: що є хибним, небажаним, а що – правильним, очікуваним. По суті, функція дискурсу – формування корпусу конвенційних настанов (правил, законів, принципів, норм, цінностей), що надалі визначають, які дії асоціюються з конкретними позиціями, функціями тощо. Конвенції, таким чином, є одним з важливих компонентів дискурсивного простору, проте останні можуть відрізнятися мірою жорсткості їх захисту. Симптомом недіалогічного дискурсу є однозначна спадкоємність нормативної сфери, унаслідок чого унеможливується ревізія або переоцінка досягнутих конвенцій.

6. Герметичність поняттєвої сфери. Герметичність поняттєвої сфери (семантичного ядра дискурсу) виникає внаслідок елімінації з комунікативного простору потреби в спрямованості на співрозмовника. Так, наприклад, характерною особливістю всіх юридичних текстів є їхня особлива термінологічна (поняттєво-смілова) “навантаженість”, що пояснюється необхідністю точного і формалізованого оцінювання дій людей як правових чи неправових. Однак надто висока “термінологічність” юридичних текстів призводить до того, що “наївний” реципієнт не може сформулювати жодних інтерпретацій. Мало того, така інтерпретація перетворилася на самостійну сферу в юридичному професійному дискурсі (юридичну консультацію). Отже, герметичність породжується спрямованістю на максимально точне формулювання й опис феноменів, але внаслідок задоволення такої потреби дискурс пред’являє досить високі вимоги до інтерпретації й розуміння змісту висловлювань. Герметичність поняттєвої сфери, знову-таки, виконує функцію захисту дискурсу: дискурсивна межа функціонує як непроникна, захищаючи аксіологічне ядро від інвазій та розмивання.

7. Ритуалізованість. Позначаючи останній з виокремлених симптомів цим терміном, ми намагаємося передати подвійність значення: по-перше, ритуал є заданим, ригідним, незмінюваним; по-друге, він певною мірою репрезентує відчуженість від події. Ідеться про те, що за рахунок заданої послідовності дій особа не має можли-

вості регулювати власні дії, вона перебуває “в потоці” заданої послідовності. Іншими словами, ритуал є деяким відстороненням, за яким можна спостерігати як за театральним дійством, навіть будучи виконавцем цього дійства. Таку театральність (видовищність) Гі Дебор вважає головною властивістю сучасної соціальності, зазначаючи, що вистава – це схвалювальний монолог з приводу наявного порядку (Дебор, 2000). Перефразовуючи, можна стверджувати, що недіалогічний дискурс є афективно забарвленим монологом з приводу наявного порядку, і ця ефективність може бути і позитивною, і негативною. Така забарвленість, своєю чергою, перетворюється на ритуал, унаслідок чого тексти містять “ритуальну критику” або “ритуальну похвалу” й у цьому сенсі є відстороненням від критики чи похвали як такої.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що спільним знаменником усіх виявів недіалогічності є, на наш погляд, захист тим чи тим дискурсом “правильної” картини світу, обстоювання визначального для нього способу реконструкції основних змістових параметрів сенсоутворення та сенсовідтворення, котрі конструюють цю картину. Тому всі симптоми недіалогічності, які ми виокремлюємо, можна вважати різними виявами цього захисту.

Оскільки мета будь-якого дискурсу полягає у виокремленні, акцентуванні, а також у мовному (і вербальному, й невербальному) вираженні межі легітимного й справедливого (“правильного”) світу, то між дискурсами виникає конкуренція за пояснювальну спроможність щодо його картини (так звана “боротьба дискурсів”). Динамічним стрижнем цієї боротьби є агональність як неодмінна особливість будь-якого дискурсу, тобто його спрямованість на змагальність, унаслідок чого активуються прагнення встановлювати різного роду переваги, домінування в будь-яких відносинах. Боротьба дискурсів може бути доволі жорсткою, непримиримою, якщо в комунікативному полі соціальної проблеми конкуруватимуть дискурси-антагоністи, особливо якщо вони захищають украй радикалізовані позиції. У такому разі можливість ефективного конструювання соціального діалогу – без застосування специфічних технологій його супроводу – викликає сумнів. Отож виникає потреба в надзвичайно гнучкій технології, яка б чутливо й динамічно координувала дві доволі потужні сили: агональність дискурсів, що в кінцевому підсумку тяжіє до ієрархізації соціальної системи, і паритетність спільнот, що

є умовою збереження суспільства й реалізації соціального діалогу як комунікативної практики. Іншими словами, вектори конкуренції дискурсів і соціальної кооперації мають протилежну спрямованість.

З огляду на останнє соціальний діалог як комунікативна практика, що здійснюється між спільнотами глобалізованого й поляризованого суспільства, постає як доволі неоднозначна: з одного боку, вона повинна збагачувати соціальність, увиразнюючи за допомогою різних дискурсів різні її артикуляції, сприяючи водночас усуненню суперечностей “свій-чужий” (кооперація), з другого – вона тяжіє (унаслідок агональності дискурсу) до дискурсивної експансії, унаслідок чого “зазіхає” на простір “іншого”, намагається його знищити (поглинути).

Отже, соціально-психологічний супровід ефективного конструювання соціального діалогу полягає в застосуванні технологій, що встановлюватимуть баланс між агональністю дискурсів (як виявленням інтенції окремих ідентичностей) і соціальною кооперацією (як визначальною умовою диверсифікації ідентичності).

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНІ ДІАЛОГИ В СИТУАЦІЯХ СУСПІЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

3.1. Юридичні діалоги в судовому процесі: поняття, межі, жанри, властивості

Сьогодні з'являється все більше досліджень, присвячених усному мовленню в ситуаціях правової взаємодії. У цих дослідженнях усний юридичний дискурс постає як контактна комунікація, а його інтерактивний характер відображається у відповідній термінології. Ідеться про правову і мовну взаємодію, юридичну професійну комунікацію.

Розглядаючи юридичний дискурс як самостійний мовний феномен, лінгвісти аналізують притаманні йому категорії лінгвістичного розуміння. Категорія лінгвістичного розуміння є основою вивчення юридичного дискурсу в прагматичному і семантичному аспектах. Прагматичний аспект юридичного дискурсу передбачає інтерпретацію змісту законів та законодавчих актів для їх застосування в конкретних випадках. Семантичний аспект передбачає власне мовний аналіз текстів, щоб найбільш точно фіксувати ту чи іншу юридичну подію або правове явище. При цьому, зазначимо, саме лінгвістичне розуміння має пріоритет у тлумаченні окремих мовних реалій, відображених у юридичному тексті.

Письмові юридичні тексти порівняно з усним мовленням є найбільш зручною для досліджень сферою, тому тривалий час саме вона була основним полем дослідницької діяльності лінгвістів. Текст права не лише виконує інформаційно-впливову функцію, а й розкриває соціально-прагматичну позицію автора тексту. Учасниками юридичного дискурсу є, з одного боку, автор (професіонал-юрист), а з другого – реципієнт (громадянин). Перший створює інформаційне повідомлення, вкладаючи в нього суть юриспруденції, другий сприймає та інтерпретує повідомлення. Юридичний текст схожий певною мірою і на науковий текст, і на текст інструкції,

оскільки виконує і пізнавальні, і настановчі функції. Таке комунікативне завдання покладається на закони, зокрема і на Основний Закон (Конституцію) та на всі підзаконні акти.

Джерелом юридичних текстів є діяльність професіоналів-юристів, які створюють ці тексти з урахуванням особливостей суспільного ладу. А втім, якими б не були закони за змістом, за своїми типологічними ознаками вони як тексти досить однорідні.

Юридичний текст являє собою особливу юридичну термінологічну систему. Когнітивна і соціальна сутність юридичної лексики виявляється в її здатності формувати понятійно-сміслові блоки, компоненти яких можна класифікувати за певними моделями [Буянова, 2003]. Когнітивна інформація міститься насамперед у юридичних термінах. Певна їх частина зрозуміла не лише юристам, а й кожному носієві мови, оскільки сфера їх застосування виходить за межі юридичного тексту. Юридичні лексеми мають усі характеристики термінів :

- однозначність;
- беземоційність;
- незалежність від контексту (наприклад: вирок, захист, злочин, справедливість, підсудний, виправданий тощо).

Важливою складовою дискурсу є категорія учасників спілкування, оскільки саме вони створюють текст. Розрізняють особистісний та інституціональний різновиди дискурсу. Учасники особистісного дискурсу виявляють власну мовну особистість у вигляді художнього дискурсу. Юридичний дискурс, як і політичний, економічний та інші дискурси, є різновидом інституціонального дискурсу. Реалізація різних типів дискурсу відбувається в комунікативних ситуаціях у різноманітних сферах людської діяльності.

Жанр окреслює клас дискурсів, причому дискурс тлумачать як у широкому, так і у вузькому значеннях. Жанр можна розглядати під кутом зору дискурсивної спільноти – наприклад, як жанр юридичних документів, тобто особливий стильовий різновид наукового тексту права.

Дискурсивна спільнота – це група людей (наприклад, юристів), що спільно володіють певною кількістю типів чи жанрів дискурсу, в яких вони досягають своєї комунікативної мети (укладання договору, захист у суді, промова прокурора, тлумачення закону тощо). У

широкому значенні дискурс відбиває загальні та особливі умови комунікації його конкретних учасників.

Під час дослідження юридичного дискурсу окрему увагу приділяють наявним у текстах кліше: “злочинне угруповання”, “представник захисту”, “скоїти правопорушення”, “у матеріалах справи”, “заслухані під час судового засідання” – та різним мовленнєвим конструкціям. Останні мають приблизно такий вигляд: “Основне своє завдання я вбачаю у тому, щоб зосередити вашу увагу на тих пом’якшувальних обставинах, що є у справі мого підзахисного”, або: “Захоплення влади чи перевищення владних повноважень переслідується за законами України”. Зазвичай аналізують семантику, що передає загальний характер інформації та її настановчий характер, зміст юридичних текстів аналізують з погляду мети юридичного дискурсу (інформаційна, аналітична, оцінна тощо).

Проблема інтерпретації у сфері юриспруденції, з одного боку, зберігає особливості, властиві зразкам наукового мислення, з другого – набуває специфіки цієї сфери людської діяльності. Юридичний текст уміщує в собі безліч смислів, поверхневих і глибинних. Множинність смислів і значень зумовлена дією інтерпретативної функції. Юридичний текст не є винятком, оскільки йому притаманні багатозначність та омонімія семантики. Це часом робить неможливим чітко й правильно інтерпретування закону та утруднює розуміння юридичного тексту простими носіями мови. Наприклад, звичайному громадянину важко зрозуміти такі юридичні терміни, як “юридична особа”, “оперативне управління”, “господарське провадження” тощо, і лише правильне тлумачення, чи інтерпретація, терміна, сприяє його розумінню.

Інтерпретацію юридичного дискурсу розглядають як процедуру професійного осмислення дійсності, як комплекс технік практичного тлумачення юридичних документів (договорів, актів, законів тощо). Інтерпретаційна діяльність є розумінням сенсу комунікації в юридичному дискурсі, що сприяє системному аналізу юридичної мови та промови.

Специфічні процедури аналізу юридичних текстів, і навіть реконструкції історії держави та умов її створення, становлять важливий аспект інтерпретації юридичного дискурсу. Інтерпретацію текстів права розуміють як інтерпретацію психологічну, історичну і філологічну. Основною категорією (для лінгвістів) є лінгвістичне розу-

міння, що існує у вигляді граматичної, стилістичної і типологічної інтерпретацій. У цих видах інтерпретацій виявляється мистецтво володіння правилами синтаксису і словниковими значеннями окремих мовних реалій, представлених у юридичному тексті.

Аналізуючи юридичні тексти, дослідники зосереджують свою увагу на висловлюваннях, оскільки вони становлять лінгвістичну цілісність, що має чітко визначений зміст. Текст – це також висловлювання, адже кожна фраза його, навіть ізольована, є також висловлюванням. Висловлюванням може бути окреме речення і навіть речення-слово (наприклад: “Заходьте”). При цьому адресант, перший суб’єкт комунікації, надсилає адресатові, іншому суб’єктові комунікації, повідомлення (адресат є водночас одержувачем повідомлення). Повідомлення (контекст) розуміють як рухомий елемент схеми. Для того щоб воно могло виконувати свої функції, потрібно, щоб контекст, про який ідеться, сприймався адресатом, тобто щоб він мав спільну для адресанта й адресата соціально-культурну основу. Код повідомлення – інструмент його передавання. Адресат, якщо він хоче зрозуміти повідомлення, повинен його розкодувати, тобто зрозуміти, куди відсилає його висловлювання (референція). І, нарешті, контакт – фізичний канал і психологічний зв’язок між адресантом і адресатом, що уможливають налагодження і підтримання комунікації. Усі ці фактори є необхідними елементами комунікативної ситуації.

На перший погляд може здатися, що юридичність законодавчого дискурсу чи будь-якого юридичного дискурсу (судового, нотаріального тощо) пов’язана переважно із суб’єктами комунікації, і насамперед з мовцем (законодавцем, адвокатом, суддею тощо), з вокабулярієм, який він використовує, і стилем. Але всі ці ознаки не є абсолютними критеріями юридичності правового дискурсу. І в цьому легко переконатися, адже є чимало ситуацій, коли правовий дискурс адресується не юристові (засудження злочинця), коли відправником його є не спеціаліст (заява про прийняття на роботу), або ж узагалі може йтися про угоду між двома не посвяченими в юридичну специфіку особами (контракт про продаж між двома приватними особами). Головне, слід розрізняти юридичний вокабулярій і юридичний дискурс (юридичним може бути дискурс без юридичного вокабулярію). Юридичним він може бути, навіть якщо в ньому немає жодного юридичного терміна (наприклад, звертання судді: “Прошу

звільнити зал”). Тобто буває й так, що юридичний дискурс містить тільки загальноновживану лексику. Але значно частіше разом із загальноновживаними словами в ньому використовують і юридичні терміни. І навпаки: юридичний вокабулярій не гарантує, що цей дискурс є юридичним. Розуміючи, що не в словах слід шукати особливості дискурсу, філологи намагаються проаналізувати стилі.

І справді, правова мова має свої стильові особливості (урочистість, повтори, архаїстичні звороти тощо). Але вона може взагалі бути позбавлена будь-яких стильових особливостей (нейтральний стиль також є вибором стилю), тобто стиль не є обов’язковим критерієм юридичності повідомлення. Правовим дискурс називається тому, що він безпосередньо встановлює чи проголошує правовий принцип, або ж, у більш загальному значенні, тому, що він сприяє реалізації права. Ґрунтуючись на теорії дискурсу, де дискурсом слід вважати висловлювання в дії, філологи доходять висновку, що мовленнєвий акт можна порівняти з іншими актами людської діяльності, адже основу порівняння становить не слово, а інша величина. Цією величиною є ситуація здійснення акту, яка передбачає наявність учасника акту/дії, об’єкта дії, засобів дії та її мети. У нашому випадку дією є здійснення мовленнєвого акту і комунікативна ситуація, в якій він відбувається.

Проголошення закону, виголошення вироку суду, укладання угоди – усе це приклади правового дискурсу. Юридичними є всі висловлювання, що реалізують право: констатація завданих збитків, заява свідка, виклик підсудного, висновок експерта тощо. Звідси впливає, що юридичний характер дискурсу зумовлюється його цілеспрямованістю, тобто юридичним є будь-яке висловлювання, що ставить за мету встановлення чи застосування правових норм.

Зазначене поняття дуже широке. Проте не слід забувати, що в схемі комунікації саме прості мовні ознаки (вокабулярій, стиль, юридичні поняття тощо) є джерелом несприйняття, нерозуміння неспеціалістом правового дискурсу. Комунікація стає неуспішною, тому що адресат послання не знає юридичних термінів, юридичних понять чи не зрозумів висловлювання через специфіку його стилю. Ця соціально-лінгвістична констатація має, проте, практичне значення. Вона пояснює юридичні аспекти двох складових елементів лінгвістичної комунікації – коду й контексту (референта).

У правовому дискурсі, як і в будь-якому дискурсі, інструментом комунікації є звичайна, загальноживана мова. Але ця мова містить елементи специфічності. Вона використовує (не обов'язково, але часто) спеціальні юридичні терміни й конструкції. Отже, код є частково специфічним і певною мірою виходить за межі природного ланцюжка взаєморозуміння.

Правове висловлювання відсилає не тільки до звичайних реалій, а й до виключно юридичних понять і правил. Сам зміст двох відомих елементів комунікації відповідає у правовому дискурсі особливому визначенню. Можна зробити висновок, що в правовому дискурсі

код = звичайна мова + спеціальна правова мова;

референт (контекст) = звичайні реалії + юридичні реалії.

Законодавчий дискурс – це певна інформаційно-прагматична система, усі типи інформації якої взаємодоповнюють одна одну, утворюють органічне ціле, проникають одна в одну та взаємодіють у процесі функціонування (межі між ними завжди рухомі). Право використовує мову для активного регулювання суспільних відносин, впливаючи на волю і свідомість людей, виражаючи волю законодавця та доводячи цю волю до відома учасників суспільних відносин.

Постає запитання: кому конкретно адресоване послання законодавця? У межах держави закон стосується всіх громадян. Правові рішення адресовано всім, хто підпорядковується праву. Під лінгвістичним кутом зору це коло визначається кодом, який використовує адресант: він звертається до тих, хто знає мову, якою написано його послання. З юридичного погляду це коло визначається компетенцією автора послання, який звертається до тих, хто в юридичному плані відповідає цій компетенції.

Разом з тим законодавчий дискурс адресується кожному зокрема. Коли законодавець звертається до всіх, то він говорить з кожним окремо, передбачаючи, що адресат один. Закон может мати прямих (безпосередніх) адресатів (закон про страхування стосується тільки застрахованих і страхувальників). Але цей же закон має і непрямих адресатів (наприклад, дитина може також мати користь від страхового поліса батька). Окрім цього, і в першу чергу, правове правило адресується судді (якщо сторони не звертаються до суду, то юридичне правило взагалі не застосовується). Отже, офіційним адресатом правового правила є суддя в широкому значенні цього сло-

ва. Суддя зобов'язаний стежити за дотриманням правових правил, може накладати відповідні санкції на їх порушника, має основне право тлумачити закон. Фактори успішності законодавчомовленнєвого акту залежать як від адресанта, так і від адресата послання, а точніше, від ступеня володіння ними кодом і контекстом. Як ми вже зазначали, ці фактори стосуються мовних і юридичних особливостей. Тому успішність законодавчих актів залежатиме від того, чи володіють цими специфічними елементами й екстралінгвістичними критеріями обидва суб'єкти комунікації.

Значну увагу привертає також питання щодо адресатів законодавчого дискурсу. Дослідники пропонують таку їх класифікацію:

- 1) реальний адресат, тобто адресат, відомий нам за своїми задокументованими реакціями та інтерпретаціями;
- 2) гіпотетичний адресат – уявний адресат, на якого можуть бути спроектовані всі можливі актуалізації дискурсу.

Залежно від типу сприйняття дискурсу адресат може бути індивідуальний або колективний; залежно від величини тезауруса – адресат, обсяг фонових знань якого дорівнює/менший від авторського; залежно від ступеня обізнаності – обізнаний/необізнаний. Окрім цього, виокремлюють й інші типи адресатів законодавчого дискурсу: прямий (суддя, адвокат, обвинувач) і непрямий (підзахисний) адресат.

До писемних типів юридичного дискурсу належить жанр законотворчості, де піджанрами є закони, укази, кодекси, постанови тощо. Цей жанр має такі визначальні особливості:

- 1) грамотність, логічність та послідовність текстів нормативно-правового акта;
- 2) строго витриманий та юридично правильний стиль їх оформлення;
- 3) зв'язність, системність та завершеність текстів.

Для текстів цього жанру характерна регулятивна спрямованість семантики. Основна мета текстів жанру законів та підзаконних актів – урегулювання певного комплексу суспільних відносин.

Під час складання текстів законодавчої системи використовують специфічний набір термінів, що зумовлює особливий характер мови права. Можна виділити дві основні групи термінів, які застосовують у текстах законів і підзаконних актів:

1) терміни, що не використовуються у звичайній мові і невідомі переважній більшості людей. Ці терміни слугують для позначення специфічних юридичних понять. Наприклад, термін “франчайзинг” (ідеться про договір комерційної концесії) абсолютно ні про що не говорить людині, яка ніколи не мала справу з чинним цивільним законодавством;

2) терміни, якими послуговуються і в повсякденній мові, але тут вони мають абсолютно інше, відмінне від юридичного, значення. Як приклад, наведемо відоме всім “хуліганство” – поняття, що має дуже широке значення в повсякденній мові й абсолютно інше – у законі (у сфері кримінального та адміністративного права).

Юридична сфера повинна мати єдину термінологію. Необхідно, щоб на позначення певного поняття в нормативному тексті послідовно використовувався один і той самий термін, а на позначення різних, таких, що не збігаються між собою, понять використовувалися різні терміни. Закони, що приймаються повинні термінологічно “стикуватися” між собою і містити бездоганні дефініції – єдині, наскрізні для всієї сфери законодавства

Аналіз наукових публікацій у галузі психології свідчить про те, що поза увагою психологів наразі залишаються питання, що в найбільш загальному вигляді можна охарактеризувати як вивчення особливостей спілкування, яке відтворює інститут права через взаємодію різних суб’єктів правовідносин. Юридична діяльність у всіх своїх виявах пов’язана із спілкуванням і є інтелектуальною діяльністю. Тому спілкування юристів, на наш погляд, потрібно розглядати у зв’язку з пізнавальною і комунікативною специфікою правової сфери. Одним з актуальних завдань психології у правозастосувальній практиці стає формування системи знань про наукову проблему побудовування *розуміння в спілкуванні*, розкриття психологічних механізмів які опосередковують *організацію конструктивної взаємодії* тощо. Вважаємо, що такий підхід надав би практичного виміру формуванню комунікативної компетентності фахівців.

Професійному спілкуванню юристів властива низка особливостей:

- 1) специфічність приводів для спілкування;
- 2) наявність множинної мети;
- 3) часто конфліктний характер спілкування;
- 4) формалізованість спілкування.

У багатьох випадках спілкування постає як особливий вид професійної діяльності і набуває самостійного характеру (допит, судове засідання, ухвалення вироку тощо).

Як відомо, первинною і основною функцією спілкування є організація спільної діяльності, у процесі якої відбувається взаємний обмін інформацією, планування і координація спільних дій, стимулювання і контроль поведінки, тобто певна взаємодія. Взаємодія як процес характеризується спільною, скооперованою діяльністю, інформаційним зв'язком, взаємним впливом, певним ставленням, взаєморозумінням. Будь-яка взаємодія розгортається на трьох основних рівнях: управління комунікацією – *інформаційно-знаковий рівень*; управління відносинами – *рівень емоційно-мотиваційної регуляції спілкування*; вербальна і смислова регуляція намірів партнерів, узгодження спрямованості в системі сукупних знань, розуміння суті й змісту кінцевого результату, що передбачає вибір мислетворчих засобів і способів реалізації цілепокладальної поведінки та досягнення поставленої мети, – *регуляторно-інтенційний рівень*.

Судовий процес – це з'ясування суті справи, вивчення всіх пов'язаних з нею матеріалів. Він відбувається в умовах складного пошуку істини, боротьби різних позицій процесуальних опонентів. Його метою є ухвалення законного й обґрунтованого вироку у справі, для того щоб кожного винуватого було покарано і жодного невинного не було засуджено. Відповідно до кримінально-процесуальних норм відбувається взаємодія між суб'єктами процесу, яка має встановити істину у справі, сприяти формуванню переконань судді та інших учасників процесу, здійснювати виховний вплив на присутніх у залі суду. Судові виступи прокурора та адвоката: а) забезпечують активізацію мисленнєвої діяльності судді та їх самих щодо аналізу всіх слідчих фактів; б) допомагають виявити всі суперечливі факти; в) дають змогу визначити коло питань, які потрібно вирішити в дорадчій кімнаті, тощо.

Взаємодія в межах судового процесу видається нам найбільш складною, оскільки є *інформаційно насиченою* і детермінується його загальними системними характеристиками. Ефективним, на наш погляд, теоретичним інструментарієм для вивчення особливостей взаємодії (спілкування) між суб'єктами судового процесу може слугувати діалогічний підхід, оскільки такій взаємодії притаманні всі ознаки діалогу:

- наявність відмінностей у позиціях суб'єктів судового розгляду;
- взаємність обмінів;
- дискретність у подаванні інформації;
- власна інформація повинна підтверджувати відповідь на інформацію партнера по взаємодії;
- усі суб'єкти апелюють до інших учасників взаємодії тощо.

Діалогічний характер взаємодії в судовому процесі зумовлюється змагальністю сторін та дорадчою функцією кожного із суб'єктів. Діалогічність судового процесу – це представленість різних думок, зіставлення різних смислових позицій, у результаті створюється “спільний смисл” – текст судового вироку. Діалогічними контекстами судової взаємодії стають такі виміри, як статусні позиції учасників, наявність соціальних засобів розуміння, нормативне врегулювання контексту.

Судовий діалог – це різновид юридичного діалогу, який ми визначаємо як міжособову взаємодію, пов'язану з юридичними нормами та їх реалізацією шляхом відстоювання різних правових позицій з метою з'ясування істини при вирішенні правових питань.

Судовий діалог справляє передусім переконувальний вплив, який є функціональною метою судового процесу. У ньому особливо рельєфно проступає взаємозв'язок між пізнанням і переконуванням. Ці функції не монологічні, оскільки залучені всі сторони судового процесу. Судовий діалог має процесуальний і динамічний характер. Як процес, він пов'язаний з мисленнєвою діяльністю, активізація ж мовно-мисленнєвої діяльності всіх учасників діалогу визначає його інтерактивний характер. Комунікативна продуктивність діалогу передбачає досягнення необхідно можливого рівня взаєморозуміння. Його когнітивна продуктивність полягає в здобутті нового знання – виробленні системи рішень. Для нас діалог – це спільний мисленнєвий процес, тобто когнітивний процес, оскільки породження мовних висловлювань у діалозі – це передусім формулювання думки – поняття – тезауруса як об'єктивізація значень та смислів. Оскільки судовий діалог є когнітивно насиченим, то найбільш продуктивним нам видається аналізувати його в контексті психології когнітивного спілкування.

Когнітивне спілкування ми розуміємо як різновид спілкування, коли сам процес наведення аргументів та боротьби доказів і переконань задає умови мислетворчої дії та процесу, спрямованих на те, щоб здійснити вплив, погодити уявлення, створити єдиний когнітивний (понятійний) простір, досягнути консенсусу чи компромісу, знайти вихід з утрудненої, проблемної чи конфліктної ситуації.

Когнітивне спілкування завжди виникає там, де існує проблемна ситуація і є потреба в її вирішенні, тобто когнітивне спілкування пов'язане з контекстом вирішення певного завдання. Його можна розглядати як діяльнісну комунікацію, в процесі якої виникає спільне розуміння проблемної ситуації і добираються спільні засоби для її вирішення. Кожен із партнерів по спілкуванню повинен реалізувати свої пізнавальні можливості задля досягнення взаєморозуміння, адекватного сприйняття ситуації та вирішення спільного завдання. Когнітивне спілкування завжди супроводжує діяльність, що ставить за мету *конструювання* або *реконструкцію* об'єкта, ситуації, проблеми, мети-завдання, образу майбутнього тощо, причому як в інтра-суб'єктній, так і в інтерсуб'єктній сфері і, що особливо важливо, у реконструкції колективних ситуацій, завдань або проблем, відповідально прийнятих і поділюваних разом з партнерами по груповій, колективній меті діяльності.

Обов'язковим “учасником” когнітивного спілкування є *знання*. Саме в структурі знань *когнітивне спілкування* набуває статусу і форми компетентності. Саме знання забезпечує інформаційну різнобічність і глибину *знакового пошуку*: істини, розвитку, прояснення значення, з'ясування змісту, конкретизації корисності тощо. Когнітивне спілкування – це і є той головний соціально-психологічний ресурс керування спільними знаннями.

Для нас сутність і зміст діалогу полягають насамперед у тому, що він породжується, виявляється і розвивається у взаємодії (комунікативна взаємодія) і ця взаємодія є інтелектуально насиченою. Об'єкт діалогу (а також спілкування і спільної діяльності) ми розуміємо як певне завдання (проблему, справу, відносини), яке мають виконати (зробити, вирішити) учасники діалогічної взаємодії. Залежно від змісту цієї взаємодії об'єктом діалогу (спілкування і спільної діяльності) можуть бути інтеграція і диференціація: об'єкта, суб'єкта, процесу взаємодії між учасниками. У контексті когнітивної

психології спілкування ми розглядаємо *діалог* як *спільний мисленнєвий процес*, тобто як когнітивний процес, оскільки породження мовних висловлювань у діалозі – це передусім *формулювання думки – поняття – тезауруса як об’єктивізація значень та смислів*.

Важливими для розвитку діалогічного підходу в контексті досліджуваної нами проблеми є напрацювання Г. М. Кучинського. Досліджуючи внутрішній діалог, він довів, що сутнісною рисою діалогу є взаємодія різних смислових позицій суб’єктів мовлення і мислення. Його експериментальні дослідження спільного вирішення мисленнєвих завдань розкривають різноманітні форми діалогічної взаємодії суб’єктів мислення та їхніх смислових позицій у процесі спільного вирішення інтелектуальних завдань. Дослідник показав не лише складність психологічної структури діалогу, а й взаємозв’язок між діалогом і власне мисленнєвими процесами.

Одним з прикладів когнітивного діалогу може слугувати діалог у правозастосувальній практиці – *юридичний діалог*, оскільки він є когнітивно організованим. Принагідно зазначимо, що розуміють під правозастосувальною практикою і юридичним діалогом. Правозастосувальна практика – це різновид соціальної практики, що передбачає пізнавально-перетворювальну діяльність людей у сфері функціонування правових явищ. Там, де будь-яке соціальне явище регулюється нормами права, застосовується юридична практика.

Як уже зазначалося, юридичний діалог – це інтелектуально насичене спілкування. Він завжди когнітивний, оскільки його сутнісне призначення – упорядкувати, аргументувати, скерувати в потрібне річище, стимулювати, урівноважити, змоделювати тощо. Юридичний діалог виконує щонайменше дві функції :

1) забезпечує реалізацію цінностей права (урівноважуючи аргументи всіх сторін);

2) дає зворотний зв’язок, який набуває правового значення.

Коли йдеться про суб’єктів у сфері юридичного діалогу (спілкування і взаємодії), то маємо справу не з абсолютним протиставленням, а із співвідносністю, взаємозалежністю, взаємодетермінованістю. Ця обставина певним чином впливає на зміст, умови і засоби взаємодії.

Діалоги суб’єктів правозастосувальної практики завжди перебувають у стані взаєморозгортання. Навіть монолог є лише окремим

видом діалогу, взаємодії суб'єктів, яка виражає себе у виникненні ставлень, оцінок, дій – системи взаємодій. У “полі” такого “монологу-діалогу” суб'єкти оцінюють аргументи, зіставляють їх з аргументами інших суб'єктів діалогу та нормами закону, своїми інтересами і потребами. У результаті такого зіставлення породжуються нові смисли та значення і зрештою відбувається легітимізація, наприклад, судового вироку. Діалог у судовому процесі виявляється в дослідженні матеріалів справи з позицій обвинувачення і захисту, з позицій представників позивача і відповідача, у заявленні клопотань тощо.

Діалог суб'єктів судового процесу спрямовується на інших суб'єктів і характеризується наявністю цілепокладання. У судовому процесі суб'єкт діалогу може визначити мету як доведення вини (невинуватості) підсудного, або як перекваліфікацію злочину, або як встановлення пом'якшувальних обставин, або як обґрунтування недоведеності злочинних дій підсудного, що потребує переконливих аргументів і прилучення інших до власного смислового поля. Досягнення цієї мети пов'язане з предметно-смисловою завершеністю, яка спонукає інших суб'єктів діалогу до нового осмислення матеріалів справи, перегляду власної позиції тощо. На перший погляд, діалоги прокурора чи адвоката, представників відповідача чи позивача не залежать один від одного, є самостійними із смислового погляду, але для легітимізації вироку чи рішення суду вкрай важлива наявність спільних смислів, сукупного знання про справу. Це потребує певного “конструювання” діалогу, що ґрунтується на розумінні взаємодії, у тому числі, і різних смислових позицій мовлення й мислення.

Отже, у найбільш широкому розумінні **юридичний діалог** можна визначити як **міжособову взаємодію, пов'язану з юридичними нормами та їх реалізацією шляхом відстоювання різних правових позицій з метою з'ясування істини в процесі вирішення правових питань**. Юридичному діалогу притаманні всі ознаки складної соціально-психологічної взаємодії, однак ця взаємодія має свої особливості.

Судовий діалог можна охарактеризувати як **змістовну, когнітивно орієнтовану взаємодію, як процес пізнання**. А пізнання – це постановка питань і пошук відповідей, формулювання завдань та їх вирішення. З погляду результату – це сукупність знань, що набуваються внаслідок вирішення поставлених завдань.

У ході судового діалогу відбувається реконструкція ситуації або події, що має правове значення, оцінювання і пошук адекватного рішення та прийняття спільної відповідальності за результат цього пошуку. Це, власне, одна з основних особливостей судового діалогу. Основою діалогу в судовому діалозі є *зміст* справи (предмет діалогу, тема), що розглядається. Діалог визначається через зміст як взаємодія позицій і мисленневих реакцій суб'єктів діалогу. Психологічною сутністю судового діалогу є *когнітивна взаємодія*, що породжує нове, уточнене знання, яке врешті-решт наближає суб'єктів діалогу до встановлення істини та ухвалення справедливого рішення. Зрозуміло, що цей діалог змагальний, але він може і повинен бути конструктивним. Єдиний шлях до конструктивного діалогу лежить через реальну когнітивну взаємодію, яка дає спільну основу для розуміння позицій та аргументів інших, що в кінцевому підсумку забезпечує справедливе рішення у справі та легітимізацію цього рішення всіма учасниками судового процесу.

Юридичний (судовий) діалог відрізняється від інших професійних діалогів мірою формальних приписів. Більшість професійних діалогів не мають імперативних приписів та суворой формальної визначеності, а також фіксованих санкцій у разі порушення уявлень про належне. Ще однією характерною особливістю судового діалогу є його регулятивний потенціал, що дає йому змогу в межах своїх правових механізмів впливати на всіх суб'єктів взаємодії. І, нарешті, суб'єкти судового діалогу здійснюють пошук правильного рішення в системі суперечливих, складно-ймовірних вимірів та складних правових альтернатив і можливостей правових висновків, які мають, окрім правових, значні соціальні наслідки.

Професійні суб'єкти взаємодії в судовому процесі (суддя, прокурор, адвокат) виконують певні процесуальні ролі, що жорстко обумовлені Законом, мають певні рольові сценарії.

Можна сказати, що головна особа в судовій взаємодії – це *суддя*. З усього розмаїття функцій, які виконує суддя, найважливішою є функція *забезпечення справедливого судового процесу*. Суддя забезпечує умови, що сприяють *правосуддю*. В умовах змагальності судового процесу суддя виконує роль “арбітра”. Предметом діяльності суду є юридично значущі факти у справі. Саме вони становлять основу внутрішнього переконання суду при ухваленні вироку (рішення) та є об'єктом аналізу професійних учасників судочинства. Пра-

вильне розуміння сукупності фактів формує переконання, яке зрештою виліється в оцінку. Сторони (адвокат, прокурор) переконують суд у правоті і справедливості власної процесуальної позиції. Тому суддя активно зацікавлений у паритетному представленні цих позицій. Таке паритетне представлення забезпечується організацією діалогічного простору, в якому здійснюється когнітивна взаємодія, що має адекватно відобразити правову реальність. Суддя контролює й уточнює предмет розгляду (обговорення), тривалість діалогу, якість (точність, доречність, відповідність процесуальним нормам), контролює взаємодію (привертає увагу), правильність розуміння, планує етапи взаємодії, узагальнює результати діалогів (упорядковує отриману інформацію). Таким чином суддя *організовує* діалогічну взаємодію і *створює умови* для реальної змагальності сторін. Як активний учасник взаємодії, суддя уточнює та аналізує методологічні розбіжності в позиціях сторін, оскільки чим більше розбіжностей, тим складніше ухвалити рішення, яке буде легітимізоване всіма учасниками судової взаємодії. У результаті когнітивної діалогічної взаємодії суддя обґрунтовує власну позицію, яку презентує через:

- 1) посилання на принципи дослідження та оцінювання фактів;
- 2) принципи формування доказової бази;
- 3) пояснення кваліфікації злочину, критичний аналіз версій обвинувачення та захисту.

Прокурор на судовому засіданні підтримує державне обвинувачення. Його завдання не лише максимально представити всю зібрану під час попереднього слідства і в подальшому певним чином кваліфіковану доказову базу, а й реконструювати всі події та факти, що мають юридичне значення. Його монолог – це частина діалогу; він спрямований на інших суб'єктів, аби залучити їх до спільного пошуку істини, стимулювати мисленнєву і комунікативну діяльність партнерів по взаємодії, забезпечити об'єктивізацію проблемних просторів. Його “боротьба” – це *боротьба за пріоритети*. Діалог прокурора – *це спілкування в ціннісному контексті*.

На *адвоката* покладено обов'язки формування та представлення концепції захисту. Взаємодію захисника в судовому процесі можна охарактеризувати як діяльність високої когнітивно-креативної насиченості. Чим більше адвокат сформулює запитань до себе і до інших, чим більше отримає відповідей, тим глибше і краще він впорядкує факти, сформулює аргументи, що дають змогу когні-

тивно стимулювати партнерів по взаємодії та врівноважити аргументи прокурора. Діалог адвоката (більше, ніж інші діалоги) перебуває в стані розгортання і характеризується наявністю цілепокладання. Він, залежно від обставин справи, може визначити мету як доведення невинуватості підсудного, або як перекваліфікацію злочину, або як встановлення пом'якшувальних обставин, або як обґрунтування недоведеності злочинних дій підсудного, що потребує не лише переконливих аргументів, а й прилучення інших учасників процесу до власного смислового поля. Досягнення цієї мети вимагає предметно-сислової завершеності, яка спонукає інших суб'єктів діалогу до нового осмислення матеріалів справи, власної позиції тощо.

Отже, судовий діалог – це спільний мисленнєвий процес, який забезпечує реалізацію цінностей права та зворотний зв'язок, що набуває правового значення. Тому когнітивна діалогічність у судовому процесі дає змогу розширити поле аргументацій, альтернативного доведення, концентрації аргументів. Окрім інших, когнітивний діалог у судовому процесі виконує інструментально-врівноважувальну функцію, яка виявляє себе у збалансуванні аргументів усіх сторін, а також правових понять і моральних цінностей.

Пізнання психологічних закономірностей когнітивного діалогу в умовах судової взаємодії дасть можливість розробити практичні рекомендації та створити дієвий інструментарій, спрямований на підвищення ефективності побудови судових діалогів.

3.2. Етапи розгортання соціального діалогу та основні ризики неуспішної комунікації

Соціокультурні трансформації сучасного українського суспільства вимагають засвоєння основ соціальних комунікацій, з'ясування умов здійснення і рівнів розгортання діалогу. Головними умовами діалогу є: неупередженість, взаємність, довіра і рівноправність партнерів, взаєморозуміння між ними тощо. Соціальний діалог – це перспективний інструмент формування відносин між соціальними партнерами, а також між ними і державою.

З огляду на специфіку соціального діалогу як форми організації цільового комунікативного простору задля ефективного розв'язання ключових проблем у сучасному суспільстві ми запропо-

нували *модель інтерактивного циклу взаємодії сторін*, етапами якого є: 1) актуальна тема (інтереси, потреби, бажання тощо); соціальна проблема, яка потребує розв'язання, у тому числі за участі держави як носія влади; 2) формулювання узгодженого запиту, визначення об'єкта, предмета, мети і завдань соціального діалогу; 3) співвідношення узгодженого запиту з об'єктивними реаліями навколишнього середовища; 4) пошук ресурсів, необхідних для розв'язання проблеми; 5) ухвалення узгодженого рішення, визначення стратегії і тактики його реалізації, укладання договору; б) реалізація ухваленого рішення; 7) упровадження результатів; 8) оцінювання ефективності й корисності для суспільства впроваджених результатів (рис. 3.2.1).

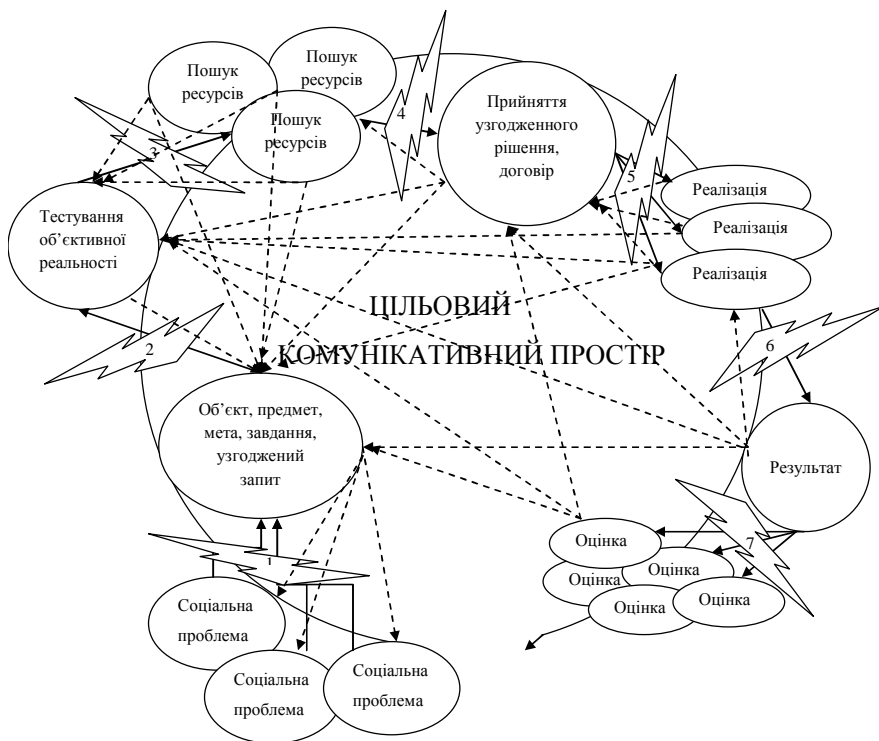

Рис. 3.2.1. Етапи розгортання соціального діалогу та основні ризики неуспішної комунікації

Серед основних ризиків неуспішної комунікації (“блискавки” 1–7 на рис. 3.2.1) такі: 1) низький рівень усвідомлення власних інтересів, потреб, бажань чи їх підміна; категорична, непрозора позиція представників соціальних груп та державних інституцій; відсутність доступної, обґрунтованої, діалогічної форми її пред’явлення тощо; 2) хибна оцінка об’єктивної реальності: ідеалізація, знецінення, викривлення, маніпулювання тощо; 3) брак адекватних ресурсів для розв’язання проблеми, бажання залагодити її за рахунок ресурсів інших сторін, спекулювання, маніпулювання, хибне оцінювання наявних ресурсів тощо; 4) неготовність брати на себе відповідальність; прийняття нереалістичних рішень або рішень, які не відповідають початковому запиту, формальних рішень або таких, що не враховують інтереси, ресурси всіх сторін діалогу тощо; 5) невиконання чи формальне виконання зобов’язань учасниками соціального діалогу; 6) невідповідність кінцевого результату виконання рішення початковому запиту, новій реальності тощо; 7) знецінення досягнутих результатів.

Пропонуючи для розгляду схему основних етапів розгортання соціального діалогу, ми насамперед хотіли б наголосити на його специфічному характері організації та розвитку, а саме на “човниковому” русі: від глобального контексту, навколишнього середовища до конкретного, цільового комунікативного простору – і навпаки. Зазначимо, що тут комунікативний простір постає як континуум перемовин усіх учасників діалогу, зацікавлених у розв’язанні певної соціальної проблеми.

Розгляньмо відтак докладніше специфіку кожного етапу розгортання соціального діалогу та проаналізуємо основні ризики неуспішної комунікації, що можуть виникати на кожному етапі взаємодії сторін, а також способи запобігання цим ризикам.

Вихідною точкою організації соціального діалогу є інтереси, потреби, бажання сторін, що ґрунтуються, зрозуміло, на базових цінностях та морально-етичній основі різних соціальних груп, а також позиція держави як носія влади в цілому. Оскільки часто головним завданням діалогу є максимальне наближення, узгодження антагоністичних інтересів, потреб та цінностей, важливою умовою входження в спільний комунікативний простір вважаємо чітке усвідомлення кожною стороною майбутньої взаємодії власних позицій з

ключових питань та готовність їх донести в максимально доступній, обгрунтованій, діалогічній формі до інших учасників.

Прикладом неуспішного проходження цієї точки може слугувати досвід ухвалення рішення щодо Асоціації з ЄС екс-президентом України В. Ф. Януковичем у 2013 році, котрий виявився неспроможним доступно й обгрунтовано донести позицію влади до суспільства, натомість довго розхитував ситуацію навколо означеного питання аж до трагічних подій. При цьому прибічники євроінтеграції – з одного боку, й митного союзу – з другого, декларуючи власну чітку позицію, часто не могли обгрунтувати її й жонгливали одне перед одним уривками неперевіраних, непідтверджених фактів і мотивів. А тому важко було очікувати досягнення взаєморозуміння й ефективного розв'язання проблеми.

За умови задовільних вихідних даних й готовності всіх зацікавлених сторін до спільного обговорення й розв'язання актуальної проблеми запоруку успішного розгортання соціального діалогу ми вбачаємо в *коректному формулюванні основного запиту*, узгодженні мети взаємодії та первинного проекту очікуваних від неї результатів. Тут неабиякого значення набуває процес переведення фокусу уваги із власних потреб та амбіцій кожного учасника взаємодії в коло спільних інтересів і проблем. Іншими словами, основним завданням на етапі формулювання запиту стає визначення точок дотику різних поглядів, позицій та виявлення всіх суперечностей, що, ймовірно, перешкоджатимуть розгортанню ефективного соціального діалогу.

Основні ризики на цьому етапі ми вбачаємо в

- 1) неусвідомленні або підміні справжніх потреб, інтересів, мотивів;
- 2) спекулятивній, недіалогічній формі їх пред'явлення;
- 3) категоричній або ж нечіткій (непрозорій) позиції учасників комунікативної взаємодії.

Важливу позитивну роль у нівелюванні цих перешкод відіграють індивідуально-психологічні особливості ключових постатей переговорного процесу, їхня особистісна та соціальна зрілість, інтелектуальний капітал, високий ступінь толерантності й відкритості до діалогу, а отже, націленість представників соціальних груп на конструктивну взаємодію, з одного боку, і, безумовно, демократична, діалогічна позиція владних інституцій щодо актуальної соціальної проблеми – з другого.

У разі успішного проходження етапу формулювання запиту, коли всім учасникам комунікативного простору вдалося дійти спіль-

ного бачення проблеми, яку слід розв'язати, узгодити позиції, визначити об'єкт, предмет, мету і завдання соціального діалогу, створити первинний проект його розгортання, важливим завданням стає *тестування об'єктивної реальності*, а отже, метафоричний вихід за межі організованого цільового комунікативного простору. Адже загалом очікується, що результатом соціального діалогу – узгодженої взаємодії зацікавлених сторін – стане “продукт”, який логічно вбудується в суспільну систему й певною мірою сприятиме підвищенню якості її функціонування. Тож наступним кроком має бути співвіднесення запиту, мети з об'єктивною реальністю; своєрідне “тестування на відповідність”, адекватність проблеми, яка наразі розв'язується, і готовність, зрілість суспільства в цілому позитивно оцінити кінцевий результат й ефективно ним послуговуватися.

Основним ризиком для розвитку соціального діалогу на цьому етапі може стати хибне оцінювання об'єктивних реалій навколишнього середовища. Часто через когнітивні викривлення, маніпулятивні способи представлення дійсності учасниками діалогу в цільовому комунікативному просторі розв'язання багатьох соціально значущих проблем зазнає фіаско. Водночас не менш небезпечним є неадекватне оцінювання поточної ситуації, глибини кризових явищ у суспільстві, ідеалізація чи, навпаки, знецінення ступеня його зрілості, готовності сприймати й підтримувати інновації, зміни чи незвичні для громадян способи вирішення гострих, конфліктних питань тощо. До прикладу, “Марш рівності”, що відбувся в Києві 5-6 червня 2015 року й мав на меті привернути увагу суспільства до проблем ЛГБТ-спільноти та відстояти права секс-меншин, на тлі напруженої, кризової ситуації в Україні та воєнних дій на її території спровокував скоріше поглиблення конфлікту й навіть частково перекреслив попередні досягнення активістів ЛГБТ. Адекватне ж оцінювання реальності передбачало співвіднесення своєчасності, актуальності й відповідності запиту ЛГБТ-спільноти з інтересами, потребами, цінностями суспільства, враховуючи ситуацію, в якій воно наразі перебуває, і прогнозування можливості у зв'язку із цим бути почутими. Навряд чи варто було розраховувати на успішний, конструктивний загальносуспільний діалог щодо прав і свобод секс-меншин України в той час, коли на сході щодня гинуть бійці й мирне населення країни, а суспільство в цілому переймається більше питаннями виживання в умовах глибокої кризи. Водночас певні соціальні групи,

зокрема адепти крайніх правих політичних сил і представники православ'я, викривлюючи факти, маніпулюючи почуттями й свідомістю громадян, довели ситуацію до абсурду й виставили активістів ЛГБТ-спільноти в найчорнішому за часи незалежності України світлі. Насправді ж соціальний діалог щодо проблем секс-меншин в Україні необхідний, однак розгортати його, мабуть, варто за більш сприятливих умов, коли градус соціального напруження в суспільстві спаде й у ньому актуалізуються питання “життя, а не виживання”, вивільняться матеріальні, фізичні і духовні ресурси для вирішення таких специфічних питань. Адже лише тоді, коли задоволення нагальних потреб втратить пріоритетність, з'являться можливості для організації такого комунікативного простору, де високий ступінь толерантності, зрілості, багатий інтелектуальний потенціал, широкий світогляд, нестереотипне мислення в усіх сторін діалогу будуть правилом, а не винятком.

Наступний етап у розвитку соціального діалогу ми означили як *пошук ресурсів*, що відображає зміст ключового завдання всіх сторін взаємодії на цьому етапі. Недооцінюючи його важливість, учасники діалогу неминуче ризикують залишитися в полі декларованих намірів розв'язання актуальних соціальних проблем. Допоки не буде проінспектовано й віднайдено необхідні ресурси та визначено обсяг зусиль, які кожен учасник соціального діалогу готовий докласти задля досягнення узгодженої мети, очікувати суспільно корисного результату марно. Важливо, аби внесок кожної із сторін був значущим й адекватно оціненим, а ресурси були реальними й належно використаними.

Часто на цьому етапі подальшому розгортанню соціального діалогу перешкоджають: 1) брак відповідних запитові ресурсів для розв'язання проблеми; 2) бажання виконати завдання й досягти мети за рахунок ресурсів інших сторін; 3) спекулятивні дискусії чи торги щодо обсягу необхідного внеску; 4) відкрите чи латентне маніпулювання іншими учасниками діалогу; 5) хибне оцінювання наявних ресурсів і необхідного їх обсягу тощо. Уникнути цих ризиків сьогодні вкрай складно. Попри помітні зрушення в суспільстві щодо питань громадянської свідомості, для багатьох поступовий відхід від патерналізму, відкрите, діалогічне, відповідальне розв'язання соціальних проблем видається фантастичною перспективою. Тож значних зусиль потребує наразі підтримання позитивних тенденцій в українсь-

кому суспільстві, подальший розвиток національної свідомості й відповідальності громадян і, безперечно, підвищення ступеня їхньої довіри до владних інституцій.

На особливу увагу заслуговує *етап прийняття узгодженого всіма сторонами діалогу рішення, визначення стратегії і тактики подальших дій, укладання договору* тощо. Від того, наскільки ефективно пройдено попередні етапи, прояснено запит, визначено мету й завдання, що витримали перевірку на відповідність реальності, потребам суспільства, готовності соціуму до змін, чи знайдено в достатньому обсязі необхідні для досягнення мети ресурси, залежить адекватність договору та успіх його реалізації. Сьогодні відомі неодинокі випадки, коли начебто узгоджені позиції всіх учасників діалогу не приводять до ухвалення відповідного рішення й укладання договору, в якому було б визначено всі деталі подальшої взаємодії, оскільки немає спільного бачення стратегії й тактики його реалізації. Проблемою на цьому етапі також є неготовність окремих учасників брати на себе відповідальність за ухвалені рішення. Водночас існує небезпека ухвалення формального рішення чи такого, що не враховує інтереси, ресурси всіх сторін соціального діалогу, не відповідає узгодженому запиту і, як наслідок, унеможливує досягнення мети, розв'язання ключової соціальної проблеми. Також існує ризик ухвалення нереалістичного рішення, яке не враховує наявні ресурси для його виконання, здебільшого переоцінюючи їх обсяг.

Як наслідок, такі ризики існують і для наступного *етапу реалізації ухвалених рішень* та виконання домовленостей. Адже часто навіть зразковий договір не виконується (чи виконується формально), а слугує лише матеріалом для піару та статистики щодо розв'язання соціальних проблем. Наприклад, сьогодні проблемними визнають низку рішень щодо оптимізації транспортного сполучення в м. Києві (Подільсько-Вигурівська лінія метрополітену, реконструкція Поштової площі, Великої кільцевої дороги тощо). Для запобігання означеним ризикам украй важливо співвідносити ухвалені рішення й домовленості з узгодженим запитом, реаліями сьогодення та обсягом ресурсів, які держава може виділити для виконання означених завдань.

Не варто забувати також про те, що будь-який “продукт” соціального діалогу, якої б сфери життя й діяльності він не торкався, повинен бути корисним для суспільства, сприяти розвиткові системи в цілому та оптимізації її функціонування. Тут важливим видається

етап адекватного оцінювання досягнутого результату, його відповідності інтересам та актуальним потребам суспільства. Адже часто знецінення досягнень зводиться нанівець усі зусилля, що були докладені для розв'язання соціальної проблеми, й повертає учасників на вихідну позицію соціального діалогу.

Важливими умовами входження в цільовий комунікативний простір є чітке усвідомлення кожною стороною майбутньої взаємодії власних позицій щодо ключових питань та готовність донести їх у максимально доступній, обґрунтованій, діалогічній формі до інших учасників.

Позитивну роль у нівелюванні вже зазначених перешкод відіграють: 1) індивідуально-психологічні особливості ключових постатей переговорного процесу, їхня особистісна та соціальна зрілість, інтелектуальний капітал, високий ступінь толерантності й відкритості до діалогу, а також демократична, діалогічна позиція владних інституцій щодо актуальної соціальної проблеми; 2) адекватне оцінювання реальності, співвідношення своєчасності, актуальності й відповідності запиту з інтересами, потребами, цінностями суспільства, враховуючи ситуацію, в якій воно наразі перебуває; 3) наявність відповідних ресурсів у необхідному для розв'язання проблеми обсязі. Важливо, щоб внесок кожної із сторін був значущим й адекватно оціненим, а ресурси були реальними й належно використаними; 4) співвідношення ухвалених рішень з узгодженим запитом, реаліями сьогодення та обсягом ресурсів, які можуть бути виділені для розв'язання соціальної проблеми; 5) адекватне оцінювання відповідності результату суспільному запитові і його користі для суспільства тощо; 6) подальший розвиток національної свідомості й відповідальності громадян, підвищення ступеня їхньої довіри до владних інституцій.

Соціальний діалог держави і громадянського суспільства повинен ґрунтуватися на п'яти головних соціальних процесах: об'єднанні, визнанні, комунікації, взаєморозумінні, довірі. Важливим при цьому видається високий рівень розвиненості демократичних традицій у запровадженні практики соціального діалогу в державі, спроможність політичної системи створити належні умови для такого діалогу. Отже, його цілком виправдано вважають ефективним інструментом розв'язання гострих і актуальних соціальних проблем й оптимальним, цивілізованим засобом консолідації суспільства.

3.3. Діалог і соціальна відповідальність бізнесу

Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) – це добровільна діяльність компаній приватного і державного секторів, спрямована на дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, мінімізацію шкідливого впливу на навколишнє середовище тощо. Її *мета* – усунення наявних економічних і соціальних диспропорцій, створення довірливих взаємовідносин між бізнесом, суспільством і державою; зростання результативності бізнесу та показників прибутковості в довгостроковій перспективі.

У наш час соціально відповідальна діяльність бізнесу є загальноприйнятим правилом, якого дотримується значна частина великих, середніх і навіть малих компаній по всьому світу. З огляду на надзвичайну суспільну та економічну користь, що криє в собі соціальна відповідальність бізнесу, питання її розвитку належать до сфери особливої уваги органів державної влади багатьох країн світу та провідних міжнародних організацій. Виявом цієї уваги є розроблення стандартів соціальної відповідальності бізнесу і заходів щодо стимулювання бізнесу до соціально відповідальної діяльності.

Соціальна відповідальність бізнесу – відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі в розв'язанні найгостріших соціальних проблем. У широкому розумінні соціальна відповідальність бізнесу може бути представлена як система цінностей, заходів і процесів, що мають на меті поширення позитивного впливу діяльності компанії в економічній, екологічній, соціальній сферах як усередині організації, так і в навколишньому середовищі. Реалізація соціально відповідальних стратегій має орієнтуватися не лише на зменшення негативних наслідків діяльності та запобігання їм, а й на досягнення економічного, екологічного та соціального ефектів (так звана стратегія потрійного впливу), що можна розглядати як основу підвищення конкурентоспроможності окремих компаній і національної економіки в цілому.

Питання соціальної відповідальності бізнесу постало не раптово – перші наукові розвідки щодо розуміння її сутності, принципів, методів та відповідно поширення концепції соціальної відповідаль-

ності здійснив Хоуард Р. Боуен у своєму дослідженні “Соціальна відповідальність бізнесмена” (Bowen, 1953). З часом концепція соціальної відповідальності бізнесу поширювалася в міру того, як корпорації ставали масштабнішими й потужнішими. Відповідно до викликів часу та зростання ролі корпорацій, посилення їхнього впливу на суспільство концепція соціальної відповідальності бізнесу набувала все більшої популярності. У Європі ця концепція дістала офіційне визнання лише наприкінці ХХ ст., знайшовши відтак відображення в документах Глобального договору ООН (1999) і “Зеленій книзі” Європейської комісії (2001), в аналізі розвитку систем управління соціальною відповідальністю підприємства та проблеми їх упровадження в Україні (2009). Глобальний договір є ініціативою, спрямованою на сприяння соціальній відповідальності бізнесу й підтримку розв’язання бізнес-елітою проблем глобалізації та створення більш стабільної і всеохопної економіки. На сьогодні до Глобального договору приєдналося понад 6 500 компаній та організацій з більш як 130 країн світу (офіційний сайт мережі Глобального договору в Україні). Україна приєдналася до Глобального договору у квітні 2006 р.; ним охоплено понад 140 організацій, при цьому 13 компаній зі 100 публікують звіти по СВБ (Воробей).

Поштовхом до розвитку соціальної відповідальності в Європі став закон, що зобов’язав пенсійні фонди інформувати громадськість про те, чи вкладають вони надходження від пенсійних внесків у діяльність соціально відповідальних компаній. У цілому сектор інвестицій у соціальну відповідальність бізнесу у світі постійно зростає. Сьогодні активи тільки європейських фондів щодо соціальної відповідальності сягають 15 млрд дол. США.

Найбільш популярними напрямками інвестування в межах цієї моделі є: розвиток персоналу компаній; сприяння розвитку муніципальних утворень, де розташовані виробничі потужності компаній; природоохоронна діяльність; розвиток науки, освіти і технологій; добродійні внески працівників компаній; програми впорядкування діяльності компанії відповідно до світових галузевих стандартів [Базова інформація..., 2008].

Зазначимо, що ці питання насправді і є тими темами чи предметом діалогів, які ведуть суб’єкти організацій, розробляючи проблематику соціальної відповідальності бізнесу. Таким чином персонал залучається до розроблення програм власного перспективного май-

бутнього. Наш досвід показує, що в компаніях фактично постійно обговорюються дві теми. Ідеться про розвиток персоналу компанії та впорядкування діяльності компанії відповідно до світових галузевих стандартів.

Соціальна відповідальність бізнесу у світі має багаторівневу будову. Зазвичай виділяють базовий рівень, другий і третій (вищий) рівень СВБ. До того ж у СВБ можна виокремити зовнішній і внутрішній рівні, які є основними її блоками. Приміром, Н. О. Щур (2011) пропонує також виділяти основні компоненти блоків соціальної відповідальності бізнесу (табл. 3.3.1). Прикметно, що дослідниця виокремлює соціальний діалог як один із компонентів внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу. Проте якщо проаналізувати зміст блоків СВБ, то виявиться, що фактично *це напрямки розгортання тем соціального діалогу*, орієнтованих або відповідно на внутрішній розвиток компанії (внутрішню культуру), або на діяльність у бізнес-середовищі та соціумі в цілому. Причому розподіл СВБ на зовнішню і внутрішню не означає, що такі діалоги можуть вестися тільки всередині компанії чи бути орієнтованими назовні. Навпаки, практично всі теми, що стосуються зовнішньої СВБ, спочатку мають обговорюватися всередині компанії, а вже потім вноситися на переговори із зовнішніми контрагентами. Більше того, тематика зовнішньої СВБ повинна розгортатися, на нашу думку, саме у формі соціального діалогу між представниками працівників і представниками роботодавців, між ТОП-менеджментом і працівниками і т. ін. На користь цієї думки можна навести той аргумент, що всі ці теми так чи інакше пов'язані з побудовою організацією та кожним її суб'єктом програм власного перспективного майбутнього.

Важко не погодитися з думкою В. М. Шаповала, що в Україні на сьогодні немає державної політики розвитку СВБ. На жаль, влада сприймає соціальну відповідальність бізнесу досить однобічно, як “соціальне партнерство”, “соціальний діалог” чи “благодійність”. Результатом цього є недостатня підтримка соціальних програм і проектів підприємств з боку органів державної влади, відсутність відкритого діалогу щодо розроблення належних стимулів для бізнесу, який прагне у своїй діяльності реалізувати принципи соціальної відповідальності [Шаповал, 2008]. Через це СВБ сприймається українськими підприємцями як маркетингова або PR-технологія та обмежується здебільшого соціальними акціями.

Таблиця 3.3.1

Блоки соціальної відповідальності бізнесу та їхні основні компоненти (за Н. О. Щур)

№ пор.	Внутрішня СВБ	Зовнішня СВБ
1	Охорона праці	Взаємини з бізнес-партнерами, постачальниками і споживачами (так званими групами впливу)
2	Стабільність заробітної плати	Сприяння охороні навколишнього середовища
3	Підтримка соціально значущої заробітної плати	Взаємодія з місцевою громадою і місцевою владою
4	Стабільність праці	Відповідальність перед споживачами товарів і послуг (випуск якісних товарів)
5	Розвиток людських ресурсів завдяки навчальним програмам і програмам підготовки та підвищення кваліфікації працівників	Готовність брати участь у ліквідації кризових ситуацій
6	Упровадження інновацій	Соціально відповідальне інвестування
7	Відповідні умови праці	Упровадження інновацій
8	Додаткове медичне і соціальне страхування працівників	Розширення ринків діяльності та нарощування конкурентоспроможності на міжнародному рівні
9	Політика адаптації підприємства до структурних змін	Зниження рівня корупції
10	Зниження рівня плинності кадрів	Зниження ризиків у діяльності компанії
11	Розвиток персоналу з метою залучення та утримання талановитих працівників	Запровадження соціально значущих продуктів та послуг
12	Адаптація до змін	Просвітницька діяльність, розвиток громадянського суспільства
13	Гендерна рівність	Сприяння малому і середньому бізнесу
14	Соціальний діалог	Співпраця з місцевими громадами

Діалоги різних соціальних суб'єктів у бізнес-середовищі та їхні форми. Соціальні діалоги в бізнес-середовищі між різними соціальними суб'єктами, як ми вже з'ясували, можуть відбуватися у формі обміну інформацією, консультацій, урегулювання розбіжностей між сторонами і переговорів. Якщо розширити трактування проблемного поля соціального діалогу за рахунок включення в нього питань, що виходять лише за межі, які можуть оформлюватися у вигляді колективних договорів, то очевидно, що форм діалогу буде значно більше. На нашу думку, можна і потрібно говорити про такі форми соціального діалогу в бізнес-середовищі (значимо, що вони доповнюють форми діалогу, прописані в Законі):

- діалогові і ділові клуби;
- семінари, симпозіуми (із залученням у разі необхідності міжнародних експертів для обговорення чи вирішення складних питань);
- наради та обговорення;
- workshop, робочі групи;
- ОДІ (організаційно-діяльнісні ігри);
- кейси.

Діалогові (дискусійні) і ділові клуби. Клуб (від англ. club, club) – місце зустрічі людей із схожими інтересами (діловими, пізнавальними, розвивальними, розважальними і т. ін.), найчастіше офіційно об'єднаних у товариство, організацію або асоціацію. Зазвичай займає певне приміщення і служить для регулярних зустрічей та спілкування своїх учасників.

У бізнес-середовищі клуби можуть бути засновані як зовнішні щодо конкретної організації структури, так і внутріорганізаційні утворення. У такому випадку клуби зазвичай являють собою бізнес-інкубатори. Отже, такі ділові клуби – це об'єднання бізнесменів і підприємців (чи працівників організації, що є її “елітою”, основою її організаційного капіталу) для обміну досвідом, налагодження контактів, спілкування.

Зовнішні ділові клуби. Клубний формат взаємин – один з найпопулярніших у світовому діловому середовищі. У кожній з розвинених країн функціонує понад сто різноманітних клубів за інтересами. Вони користуються популярністю серед ділової еліти і

непогано співіснують при цьому. Але головне, вони надають масу переваг своїм членам.

Перші клуби почали розвиватися у Європі ще в XVII – XVIII століттях. Найбільшу популярність вони здобули в аристократичній Англії. Спочатку це були світські зібрання в затишних кафе за чашкою чаю для обговорення різноманітних політичних, економічних, професійних питань. З часом такі засідання ставали все більш спеціалізованими, набували галузевого формату.

Сучасні клуби давно переросли формат світських бесід. *Це організації, спрямовані на збільшення ділової активності в країні. Це гнучкі структури, які активно розвиваються, реалізуючи при цьому інтереси учасників відповідно до вимог сучасності.* Деякі клуби досягають рівня лобістів і відстоюють інтереси ринку на державному рівні, розробляючи та просуваючи закони, які сприяють розвитку тієї чи іншої галузі. А втім, ділові клуби – це в першу чергу майданчик, що забезпечує їхнім учасникам необхідний особистий контакт, можливість обговорювати актуальні питання соціальної життєдіяльності.

Внутрішньоорганізаційні діалогові і ділові клуби. Загалом діяльність діалогового клубу в організації має певні цілі (фактично це теми, які можуть порушувати учасники таких дискусій та обговорень):

- розвиток технології виявлення, формулювання та розв’язання проблем у діяльності організації;
- розвиток організаційного та інформаційного середовищ підвищення ефективності взаємодії організації і стейкхолдерів (зацікавлених сторін) у всіх численних і різноманітних її виявах;
- розвиток технології освіти і навчання як спільного творення Знань, Умін, Навичок у процесі організаційної життєдіяльності;
- розроблення та розвиток технологій реалізації корпоративної культури;
- розвиток технології виявлення, розвитку та збереження обдарувань у ході розроблення організаційно-фінансових та управлінських рішень, що дає змогу, окрім іншого, перебудувати систему професійної мотивованості молоді в компанії;
- розвиток технології створення, передавання і збереження досвіду поколінь;
- інше.

Семінари і симпозіуми як форми соціальних діалогів. Семінар являє собою форму навчально-практичних занять, коли учасники обговорюють повідомлення, доповіді та реферати (в окремих випадках виконані ними за результатами певних досліджень). Керівник семінару в цьому разі виконує роль координатора обговорення теми семінару, підготовка до якого є обов'язковою. Тому тема семінару та основні джерела обговорення пред'являються для детального ознайомлення, вивчення ще до обговорення. Мета обговорення – формування навичок професійної полеміки і закріплення обговорюваного матеріалу. Крім того, на таких заняттях можна легко простежити, як засвоєно матеріал, які питання і заперечення виникли в аудиторії.

Якщо йдеться про *бізнес-семінар*, то тут зазвичай спостерігаємо ситуацію, коли *кілька осіб роблять доповіді для інших однієї спрямованості*. Власне, якщо проблематика таких доповідей виходить за рамки “підвищення обізнаності” чи “формування компетентності” з того чи іншого питання, то така форма групової роботи дає змогу *провести інформування працівників, створити базис для започаткування обговорення та обміну думками*.

Такі *семінари з актуальних питань життєдіяльності організації* (наприклад, з питань передових технологій та устаткування, новітніх підходів у виробництві чи забезпеченні виробництва і т. ін.) дають змогу *запустити професійну полеміку та діалоги між учасниками, зокрема, щодо можливості адаптації пропонованих інновацій у діяльність організації*. Зрозуміло, що такі семінари можуть бути поштовхом до обговорення та широкого обміну думками в організації між учасниками семінару та іншими працівниками. Фактично учасники таких заходів після перших обговорень можуть стати ініціаторами змін, провідниками ідей і т. ін. серед більш широкого кола працівників. Особливо дієвими, на нашу думку, є семінари (як форма соціального діалогу), які організуються в рамках дискусійних клубів, – передусім за рахунок формування та розвитку живого знання.

З огляду на практику проведення семінарів, які можуть бути використані в бізнес-середовищі, найчастіше виділяють такі їх види:

- питально-відповідальний;
- розгорнута бесіда на основі заздалегідь визначеного плану семінарського заняття;

- усні доповіді з подальшим їх обговоренням;
- обговорення письмових рефератів (текстів), заздалегідь підготовлених окремими доповідачами;
- конференція;
- семінар-диспут;
- коментоване читання першоджерел (різноманітних нормативних актів, технічної документації тощо);
- семінар за матеріалами конкретних соціальних досліджень, проведених в організації, чи таких, що впливають на її діяльність, хоч і проводилися деінде;
- семінар-прес-конференція.

Досвід показує, що кожен з перелічених видів з його сильними і слабкими сторонами має право на існування. Більше того, навряд чи можна проводити строгі розмежувальні лінії між різними видами семінарів. Усі вони більшою чи меншою мірою пов'язані між собою і нерідко переходять один в один.

Дуже важливо домагатися того, щоб кожен учасник семінару був готовий дати такий розгорнутий виступ з питання плану, який наближався б за своїм змістом до заздалегідь фіксованих доповідей. Але, зрозуміло, попередньо доручені окремим учасникам доповіді готуються більш ґрунтовно. У цьому їх перевага. Однак досвід показує, що в разі доповідної системи з великими труднощами вдається забезпечити підготовку всієї групи з тих питань, які заявлені як доповіді.

Звідси випливають такі методичні висновки: 1) використовуючи переваги кожної із форм роботи, звертати особливу увагу на подолання притаманних їм недоліків; 2) чергувати на семінарах різні форми, не допускаючи захоплення жодною з них.

Щоб уникнути різнотлумачень, доречно визначати висвітлення учасником основного питання семінару в ході розгорнутої бесіди як “вихідний виступ”, а в разі доповідної системи – як “доповідь”; доповнення та зауваження до вихідного виступу і доповіді – як “виступ на семінарі”, виклад письмового реферату – як “реферативну доповідь”.

Вихідний виступ або доповідь – зазвичай коротке і разом з тим аргументованого повідомлення з певної проблеми, в якому розкривається її теоретичне і практичне значення для діяльності підприємства, по змозі аргументуються економічні ризики та

можливі ефекти і т. ін., за необхідності міститься критика тлумачень цього проблемного питання. Деякі модератори вважають, що вимога стрункого і всебічного висвітлення питання доповідачем (промовцем) може знизити активність групи. Тому слід, мовляв, давати можливість доповідачеві просто висловлювати те, що він знає з цього питання. Така практика видається нам неефективною, оскільки вона не орієнтує учасників на те, щоб вони заглибилися в суть проблеми, “тут і зараз” шукали рішення, релевантне до наявної ситуації в організації. Активність на семінарі обумовлюється в першу чергу високою підготовленістю не тільки доповідача, а й усієї групи, умотивованістю всіх учасників на обговорення та спільний творчий пошук можливих рішень.

Обговорення рефератів. Між рефератом і доповіддю немає істотної різниці. Зазвичай під рефератом розуміють письмову роботу, присвячену аналізу того чи іншого твору, або якусь проблему, що висвітлюється в певному переліку книг, статей. Реферат може бути публічно оприлюднений, а може залишитися в рукописі. Що ж стосується доповіді, то це, навпаки, здебільшого усне повідомлення, яке автор не обов’язково викладає повністю. Доповідач може виступити без попередньо складеного тексту, маючи перед собою лише план, тези чи конспект виступу. Реферат від звичайної доповіді відрізняється більшою самостійністю, поглибленим розглядом елементів власного дослідження, творчого пошуку. Добре, якщо перед семінаром реферат був попередньо розісланий іншим учасникам. У всякому разі, автор відтворює свій реферат (а по суті – своє бачення того чи іншого проблемного питання) як усну доповідь. Зазвичай темою реферату стає проблемне питання, що висвітлюється під спеціальним кутом зору та фіксує певну специфіку його розв’язання, – скажімо, в аналогічних соціальних та економічних умовах, чи на аналогічних підприємствах або в схожих організаціях.

На семінарі учасники ставлять авторові реферату свої запитання, потім починається обговорення реферату. По закінченні дискусії доповідачеві надається заключне слово, а потім керівник семінару підбиває загальні підсумки обговорення. У такому вигляді *реферат – це можливість аргументовано донести до аудиторії своє бачення проблеми, запропонувати її вирішення з огляду на світовий досвід, а також відповідний інструмент, який давав би змогу впливати на рішення щодо майбутньої діяльності організації.*

Конференція є формою, досить близькою до семінарів, на яких обговорюються доповіді та реферати. Відмінність її полягає, з одного боку, у більш тривалій і ретельній підготовці, а з другого – у тому, що вона проводиться зазвичай не з однією групою учасників, а із залученням широкого кола учасників (наприклад, запрошуються всі зацікавлені учасники – стейкхолдери). Тему конференції визначають як підсумкову після попередніх обговорень та дискусій.

З огляду на практику проведення семінарів та враховуючи психологічні особливості аудиторії, слід зауважити, що тривалість доповідей на конференціях та інших формах семінарських занять не повинна перевищувати 15-20 хвилин й обов'язково має завершуватися обговоренням кожної зробленої доповіді.

Суть *семінару-прес-конференції* в тому, що керівник-модератор визначає кількох майбутніх учасників і доручає їм підготувати відповідні доповіді. Доповідь триває 10-12 хвилин. Потім кожен учасник семінару ставить доповідачеві одне запитання. Запитання і відповіді на них є головною суттю семінару. Звідси і його назва – семінар-прес-конференція. Характер запитань багато в чому визначається глибиною розуміння проблемного поля обговорення. Відповідає на запитання спочатку доповідач. Якщо керівник-модератор семінару вважає відповідь недостатньою, він дає можливість висловити свою думку щодо цього питання іншим учасникам, а потім доповнює сказане і вносить необхідні корективи

І ще одне. Головна відмінність семінарів у бізнес-середовищі від, скажімо, семінарів у практиці навчального процесу вищої школи – тут немає оцінок за критерієм “добре” чи “погано”. З такого погляду семінар – це майданчик для зіткнення думок, взаємного навчання (проте не оцінювання!), це можливість обмінятися досвідом, сформулювати спільне бачення проблемного поля та способів виходу з нього. Усі можливі оціночні судження стосуються лише того, як та чи інша ідея, думка, пропозиція, те чи інше обговорення вплинуть чи можуть вплинути на життєдіяльність організації, її членів та стейкхолдерів.

Наради та обговорення. Ділова нарада – це загальноприйнята форма ділового спілкування, коли обговорюються зазвичай виробничі питання і проблеми, що вимагають колективного осмислення і вирішення. Комунікантами в цій ситуації стають комунікативний лідер (наприклад, керівник підрозділу, відділу або

один з провідних співробітників, якому доручено підготувати й провести нараду) та учасники наради (як правило, фахівці, до чийої компетенції належить ця проблема, або ті, кому доведеться її розв'язувати). На нарадах напружуються *оптимальні рішення*, що дає змогу використовувати *колективний розум і знання* для *розв'язання складних актуальних проблем*, організувати обмін інформацією, думками та накопиченим досвідом між окремими працівниками, структурними підрозділами підприємства.

На ділових нарадах вирішуються такі питання, як розвиток, зміцнення політики підприємства і втілення її в життя; інтеграція заходів усіх відділів і служб з урахуванням стратегічних цілей організації; виявлення і розрахунок колективних результатів; колективне розв'язання проблем з урахуванням навчального ефекту. Більшість питань, що супроводжують організаційну діяльність і які за логікою належать до сфери соціального діалогу, можуть бути вирішені на рівні ділових нарад, де представники зацікавлених груп з числа працівників підприємства можуть обговорити нагальні питання та дійти відповідних проміжних чи кінцевих висновків. На нараді ухвалюють управлінське рішення за *принципом поділу колективної відповідальності*, коли передбачається взаємодопомога, що підвищує індивідуальну та колективну відповідальність працівників у виробничих умовах.

Рационально організована нарада виконує також важливу навчально-виховну функцію: співробітники вчаться працювати в колективі, комплексно підходити до вирішення спільних завдань, досягати компромісів; керівникові надається можливість показати себе і розкрити свій талант менеджера як управлінця. Проте головним є те, що *на нарадах чи не вперше формально фіксуються наявні розбіжності, озвучуються інтереси чи представляються позиції щодо проблемних питань, здійснюється пошук оптимального рішення та ін.* І, якщо виникає відповідна потреба, питання може бути винесене на загальні збори трудового колективу чи принаймні зафіксоване як таке, що зачіпає інтереси більшості робітників та може суттєво впливати на умови їхньої праці.

Workshop, робочі групи. Workshop (робоча група, практичний семінар) є активним розвивальним методом групової роботи. Уже саме поняття (англ. workshop – майстерня) вказує на його центральну ідею: під час workshop усі його учасники *активні та самостійні*.

В основі методу лежить *інтенсивна групова взаємодія*, при цьому акцент робиться на отриманні *динамічного, живого знання*, яке буде релевантне ситуації, враховуватиме потреби учасників, що розв'язують проблему, та інтереси всіх зацікавлених сторін.

Кожен учасник приходять на *workshop* зі своїм унікальним і неповторним досвідом, отриманим у процесі професійної діяльності, і таким же індивідуальним поглядом на стан речей і ставленням до тих чи інших професійних проблем. *Workshop* являє собою дослідження, центром якого є окремо взята і зазвичай неоднозначна проблема. Спеціальним чином організований процес роботи в групі дає змогу поглянути на цю проблему об'ємно, з різних, часом найнесподіваніших, ракурсів. *Workshop* допомагає *актуалізувати досвід*, групи й інтегрувати на основі наявних ресурсів *новий погляд на нього і нове розуміння розглянутої проблеми*. Таким чином, завдяки *workshop* усі його учасники по закінченні роботи стають більш компетентними, ніж на її початку.

Діяльність у рамках *workshop* не передбачає власне звичного викладання матеріалу, хоча тут може відбуватися й навчання, і, без сумніву, взаємне навчання. Керівник у *workshop* – це радше посередник між його учасниками, що прагне зробити процес пошуку рішень якомога легшим і ефективнішим, це “фасилітатор” (той, що “полегшує”) або “модератор” (“примиритель, посередник”).

У яких же ситуаціях проведення *workshop* є найбільш ефективним способом розв'язання проблеми? Опустимо тут власне навчальні ситуації, коли потрібно навчити чогось групу дорослих. Звернімося до тих ситуацій, коли *workshop* може стати засобом розвитку організації або способом ухвалення рішень. Американський дослідник Віктор Врум (Victor Vroom) пропонує використовувати цей груповий метод прийняття рішень за участі членів організації в тих випадках, коли визнання прийнятого рішення всіма членами організації критично важливе для його ефективного виконання або коли одноосібно прийняте рішення може призвести до конфлікту між членами організації. Відразу зауважимо, що в таких ситуаціях важливим є не так саме рішення, як процес його вироблення. Тільки коли члени організації в результаті проведеного *workshop* придуть усі разом до єдиного рішення, вони визнають його як своє власне і докладуть максимум зусиль для його реалізації. Зазвичай до таких ситуацій належить напрацювання плану дій на наступний відтинок

часу, пошук виходу з кризи, розроблення нового проекту або просто пошук шляхів розвитку організації.

Отже, *workshop* – це форма діалогічного спілкування та спосіб групового ухвалення рішень, це певна процедура, у результаті якої група приходять до єдиного розв’язку проблеми. І якість рішення, прийнятого групою, безпосередньо залежить від того, наскільки правильно була організована ця процедура, тобто від методики проведення *workshop*. Слід сказати, що не існує якоїсь однієї універсальної моделі проведення такого *workshop*, бо кожна група по-своєму унікальна, має свої особливості і вимагає своїх підходів. Зазначимо лише, що з основними методичними прийомами роботи в процедурах *workshop* можна ознайомитися у відповідній методичній літературі [Чикуров, 2001].

Загалом можна виділити такі різновиди *workshop* як способи організації соціального діалогу (поділ досить умовний і відображає радше основну ідею, покладену в основу роботи групи):

- *навчальний workshop*. У ході такого *workshop* під керівництвом модератора учасники виробляють нові знання, нове розуміння, нові погляди на проблему, створюють нові схеми роботи. Такий формат є ідеальним, коли потрібно організувати роботу людей, які вже мають достатній багаж досвіду і знань з теми, що розробляється, однак потребують додаткового “посилення”, щоб застосувати ці знання для розв’язання якоїсь реальної проблеми в компанії;
- *workshop з вибудовування взаємодії*. Учасники вже в ході *workshop* визначають й усувають наявні перешкоди спільної роботи, налагоджують співпрацю, спільно розробляють необхідні правила та процедури взаємодії, беруть на себе відповідальність за прийняття і поділяння цих планів усіма членами команди;
- *workshop з формування стратегії*. У ході *workshop* модератор допомагає організувати взаємодію та спілкування, запустити процес розроблення стратегії (діяльності організації, подолання кризи і т. ін.), задавши “правильні” запитання, на які учасники мають відповісти. Це дасть змогу сформуванню реалістичну і життєздатну стратегію компанії, яка буде враховувати інтереси всіх сторін.

Організаційно-діяльнісні ігри (ОДІ). Організаційно-діяльнісні ігри – це сучасна вискоєфективна технологія вирішення нестан-

дартних завдань та пошуку нових шляхів розвитку організацій. ОДІ можна ефективно використовувати для подолання криз розвитку, а також планування нових проектів (фактично ігри можна застосовувати для розв'язання будь-яких завдань та подолання будь-яких проблем). ОДІ дають змогу перетворити проблеми в можливості, а кризи зробити джерелом розвитку, досягнення нового, вищого рівня. Оскільки ОДІ зачіпають особистість людини на всіх рівнях, завдяки їм відбувається особистісне зростання учасників: мислення стає більш вільним, творчим, поліпшуються комунікативні навички, здатність до роботи в команді.

Сам автор цієї технології Г. П. Щедровицький наводить шість основних ознак організаційно-діяльнісних ігор. За його визначенням ОДІ – це:

- 1) форма організації колективної розумової діяльності;
- 2) засіб і метод програмування, оргпроекування і планування складних комплексних розробок;
- 3) засіб і метод комплексної міжпрофесійної та міжпредметної проблематизації;
- 4) засіб, метод і форма переведення проблемних ситуацій у зв'язки і пакети професійних і предметних завдань, тобто метод розв'язання проблем;
- 5) засіб, форма і метод розвитку. Чого? Мислєдіяльності, колективів, окремих людей, їхньої емоційної сфери – фактично всього в людському житті. Важливо, що це метод і засіб спеціально організованого – штучно, технічно організованого – розвитку;
- 6) новий засіб, метод і форма комплексних досліджень [Щедровицький, 2004; 2005].

Тематика ігор може бути різноманітною. Фактично ОДІ являють собою майданчик і технологію розгортання діалогу між різними суб'єктами. Причому під час гри відбувається *справжній, живий діалог з найбільш актуальних питань*, пов'язаних із життєдіяльністю організації. Особливість цього діалогу полягає в специфіці процедури *самовизначення кожного учасника, коли партнери беруть на себе відповідальність за розгортання процесу, що ї забезпечує зрештою конструктивну спрямованість розробок.*

Особливістю ОДІ є те, що учасники такої гри рухаються від минулого, через теперішнє – і до майбутнього. Аналіз минулого і теперішнього (ситуація, якою вона є, і в чому причини ситуації, що

склалася) дає змогу здійснити експертизу й провести облік наявних ресурсів та побудувати програми перспективного майбутнього. Завдяки цьому конституюється досвід організації, нарощується її інтелектуальний капітал, створюються умови для реалізації змін ізсередини, а не з ініціативи керівництва, формується готовність як окремих працівників, так і компанії в цілому до змін.

За допомогою ігрового організаційно-діяльнісного моделювання можна отримати не тільки практичні, оперативні результати – кілька варіантів вирішення складних завдань, що стоять перед компанією (з урахуванням її специфічних особливостей), а й низку стратегічних результатів – альтернативні сценарії розвитку ситуації, “запуск” реальних механізмів корпоративного управління тощо. Причому авторами таких варіантів є самі суб’єкти організації, що *обмінялися ідеями, думками, пропозиціями, досвідом і т. ін., сформували цілісне бачення ситуації, усвідомили потреби іншої сторони (інших індивідуальних та колективних суб’єктів організації) тощо.*

Технологія ОДІ передбачає проведення виїзних сесій (поза виробничим процесом), на яких спеціальним чином “сконструйовані” і відібрані творчі групи працюють над замовленням керівника. Тривалість однієї такої сесії може бути від трьох (щонайменше) до семи-десяти днів. Формат роботи в рамках ОДІ-сесії дає змогу *усувати ті упередження, які існують в учасників, формувати у них мотивацію на саморозвиток і готовність до змін, розкрити потенціал кожного учасника та допомогти йому віднайти свій локус у структурі майбутніх змін та завдань щодо реалізації цих змін.*

До участі в роботі сесії запрошують ключових експертів компанії (компаній), які опрацьовують проблемне питання під різними рольовими кутами зору, актуалізуючи для цього знання та досвід, накопичені за час роботи на своїх функціональних позиціях. Залучення широкого кола різнопрофільних спеціалістів дає змогу досягти синергії, адже відбувається інтеграція різних професійних точок зору та вироблення нового бачення. У результаті формується нове розуміння ситуації, відкриваються нові підходи до розв’язання проблеми, закладаються основи для створення й реалізації програм побудови перспективного майбутнього.

На початку роботи замовник формулює перед учасниками гри завдання чи перелік запитів, які потрібно вирішити в процесі роботи (так звана настановна доповідь). Ключовий смисл настановної

доповіді – поставити перед учасниками мотивований запит-замовлення на вирішення певного проблемного питання чи творче розроблення якогось проекту. В основі такого запиту лежить умова: *кожен з учасників тут і зараз має можливість проектувати, закла-дати фундамент і творити власне майбутнє*. Таке настановлення увиразнює відповідальність кожного за отримані результати, адже, щоб результати були реальними і потрібними, вони повинні відповідати потребам учасників розроблення проекту. Зазначимо, що таке настановлення має супроводжувати будь-яку технологію, що передбачає *колективне розв'язання проблемної ситуації та спільний пошук рішення на запити практики*.

Кейси в забезпеченні соціального діалогу. Метод кейсів (англ. case method – кейс-метод, case-study – кейс-стаді; метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) – техніка навчання, що базується на використанні опису реальних економічних, соціальних і бізнес-ситуацій. Ті, хто вирішує завдання кейса, повинні проаналізувати ситуацію, з'ясувати суть проблем, запропонувати можливі рішення і вибрати краще з них. Кейси базуються на реальному, фактичному матеріалі або ж наближені до реальної ситуації.

Матеріалів, що описують кейси та особливості їх вирішення, наразі достатньо. Хотіли б звернути увагу на інтернет-ресурс, де зібрано численні матеріали щодо застосування кейсів. На відміну від комунікативних кейсів, які використовуються для підготовки спеціалістів та формування в них готовності до вирішення професійних завдань [Активізація..., 2011], бізнес-кейси, фіксуючи реальні соціально-економічні, технічні та інші умови діяльності організації, можуть бути дієвим інструментом, який “провокує” дискусії щодо життєдіяльності організації.

Хоча метод кейсів – це “техніка навчання”, проте ми вважаємо, що реальний потенціал кейсів значно більший. Без сумніву, навчання фахівців за допомогою кейсів – найбільш ефективний спосіб підготовки спеціалістів до складних ситуацій діяльності. Проте *кейси самі по собі можна використовувати як основу для розгортання діалогу між різними професійними, спеціалізованими чи іншими групами зацікавлених сторін*. В основі будь-якого кейса, як відомо, лежить прецедент. А отже, фіксується реальна ситуація та описується досвід компанії.

Саме тому, на наше переконання, кейс може бути базисом для соціального діалогу. Причому кейси бувають двох типів. У *першому випадку* за наявності проблемної ситуації на підприємстві, яка потребує організації соціального діалогу, група зацікавлених учасників може звернутися до аналізу таких чи подібних випадків на підприємствах. Саме обговорення того, як інші вирішували схожі завдання чи розв'язували проблеми, дає змогу запустити обговорення та шукати за аналогію рішення, яке може бути використане на конкретному підприємстві. У *другому випадку* йдеться про кейс, який, імовірно, буде більш доцільним. Тут найчастіше проводять опитування всіх зацікавлених сторін та оформляють результати у вигляді текстів, що описують ситуацію, яка наразі склалася. Найважливіше – фіксують при цьому питання, які потребують вирішення. Оформлені таким чином “бачення” основних ключових учасників, доповнені за необхідності відповідними техніко-економічними обґрунтуваннями, можуть бути взяті за основу для розгортання діалогу між учасниками – зацікавленими сторонами. Це дає змогу швидко сформувати спільний когнітивний простір обговорення (за рахунок однакових вихідних даних) та сфокусувати його на суті справи.

Вирішений учасниками кейс, презентація відповідних проектів (рішення) та їх обговорення – усе це дасть змогу зацікавленим сторонам провести взаємне навчання, вибудувати розуміння іншого, а відтак стане основою для подальших спільних відгуків на запити практики. Головне, що отримують учасники вирішення завдань кейса, – спільний досвід подолання проблемних ситуацій та усунення суперечностей, а отже, вони матимуть уявлення про ресурси та обмеження одне одного, що допоможе за потреби вибудувати якісну взаємодію.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що діалогічні відносини виникають тоді, коли один учасник спілкування сприймає цілісний образ іншого як бажаного партнера по взаємодії на основі визнання його належності до певної спільноти, до якої він відносить і самого себе. Звідси випливає, що *сторони діалогічної взаємодії утворюють колективний суб'єкт спілкування, а в разі спільного вирішення завдань чи спільного пошуку рішення – колективний суб'єкт діяльності*. Отже, сутністю соціального діалогу є встановлення форуму, створення майданчиків для представлення та узгодження інтересів усіх його учасників.

РОЗДІЛ 4

РОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Діалогічне спілкування заохочує людей думати, спонукає слухати, сприяє уточненню своєї позиції, викликає бажання висловлюватись, надихає бути співучасником у прийнятті рішення, привчає розв'язувати нагальні проблеми спільно. Зазначимо, що обговорення таких глобальних, загальнодержавних питань, як реформування вітчизняної освітньої галузі, повинно здійснюватися не просто в межах діалогічної комунікації, а в рамках її специфічної форми – *соціального діалогу*. У цьому сенсі вирішення завдань трансформації й модернізації такої надзвичайно складної і консервативної за своєю сутністю системи, як шкільна освіта, потребує докладання чималих зусиль для налагодження співпраці й порозуміння багатьох зацікавлених сторін – від учнів, учителів, батьків, адміністрації шкіл до місцевих і центральних органів державного управління. У зв'язку з цим вивчення проблеми соціального діалогу в освітньому вимірі є вельми актуальним.

4.1. Соціальний діалог в освітньому середовищі: умови розгортання, принципи функціонування та структурні характеристики

До діалогу треба привчатись і його варто навчатися – вчитися прислуховуватися до співрозмовника, розуміти іншу людину, думати разом над реалізацією спільних завдань, поєднувати зусилля для розв'язання обопільно важливих проблем. Особливо гостро це питання постає у сфері освіти, оскільки в цьому вимірі діалогічний взаємозв'язок між суб'єктами спілкування набуває найбільш делікатних рис і передбачає взаємодію в ситуаціях, що вимагають великої обережності, тактовності і делікатності. Ідеться про виховні конфлікти, переборювання егоїстичної поведінки, посередництво, обмін думками, пошук колегіальної позиції.

Теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення комунікативних процесів дав змогу визначити *діалог* як розмову, висловлювання, слововиявлення, що характеризується послідовною зміною запитань і відповідей між двома або кількома особами, під час якої відбувається зміна ролей того, хто говорить, і того, хто сприймає інформацію. Діалог – це також можливість обмінюватися думками, міжособистісний інтелектуальний і емоційний контакт, обмін цінностями, перебування в одному із співрозмовником змістовому просторі.

Діалогові властивий інтерсуб'єктний характер взаємозв'язків, асертивна форма комунікації, коли людина здатна відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншого, спроможна оптимально реагувати на критику, демонструючи гнучку та дивергентну поведінку. Така комунікативна взаємодія виявляється в симетричності обопільних відносин, рівності, взаємності, суб'єктності її учасників. Діалог виражається не тільки у вербальній формі, а й у формі невербальної комунікації. У діалоговому спілкуванні комуніканти прагнуть до спільного розв'язання проблеми і наближаються до досягнення мети, намагаючись урахувати різні погляди його учасників. Завдяки цьому діалоговий процес набуває ознак емпатійності, а оскільки учасники діалогу намагаються зрозуміти, відчути, пізнати одне одного, увійти у внутрішній світ іншої людини, то діалог набуває, окрім того, герменевтичних і феноменологічних рис. Реалізація діалогу супроводжується перевіркою, обґрунтуванням і захистом власних переконань, конструктивною критикою цих суджень з боку інших, можливістю їх зміни в процесі обговорення, пошуком спільних позицій з урахуванням їх відмінностей [Андрущенко, 2008; Palka, 2003].

Соціальний діалог у просторі освіти реалізується в суспільстві на різних рівнях, зокрема: на *мікрорівні* – як індивідуальне спілкування (приміром, “учень – учень”, “учень – учитель”), на *макрорівні* – як комунікативна взаємодія соціальних груп, суспільних, професійних і політичних організацій (наприклад, “адміністрація школи – батьківський комітет навчального закладу”, “професійна спілка працівників освіти – орган державної виконавчої влади”), і на *мегарівні* – як діалог держави і громадянського суспільства, що характеризує форму динамічної стабілізації соціальної системи в цілому. Крім того, розгортання соціального діалогу доцільно, з позицій психологіч-

ної науки, розглядати на *преддіалоговому* (на якому особистістю “запускається” комунікативний процес) і *постдіалоговому* (там, де спілкування припиняється і “зароджуються” передумови для нового процесу діалогічної комунікації) рівнях (рис. 4.1.1).

Рис. 4.1.1. Рівні соціального діалогу

Діалогізація освітнього процесу характеризується ієрархічно зумовленими рівнями спілкування й особливими комунікаційними зв'язками, що взаємно перетинаються. У зв'язку з цим заслуговує на особливу увагу підхід О. М. Корніяки до спілкування як до культурно обумовленого процесу. Комунікативну культуру особистості дослідниця визначає як складно організоване психологічне утворення, що структурно й функціонально поєднує морально зорієнтовані якості, вміння та навички школяра, які мають для нього особистісний смисл, оскільки сприяють досягненню його значущих життєвих цілей. У реальному процесі спілкування всі структурні компоненти комунікативної культури взаємопов'язані. Разом з тим вони певним чином співвідносяться між собою: мотиваційний, пізнавальний і волевий компоненти обслуговують особистісний рівень комунікативної культури, який виконує первинну роль щодо поведінкового її компонента, який належить до рівня комунікативної компетентності. На основі засвоєного досвіду суб'єкти комунікативної діяльності

створюють нові знання, стратегії та способи діалогічної взаємодії, забезпечуючи як безперервність культурного розвитку соціуму, так і підвищення рівня культури спілкування конкретних його носіїв (Корніяка, 2006).

Становлення і розвиток морально розвиненої, відповідальної особистості стає можливим саме завдяки діалогу. Таким чином, діалог сьогодні – це не лише педагогічний метод і форма навчання й виховання, а й пріоритетний принцип шкільної освіти.

Діалогічній формі спілкування властиві такі особливості:

- особистісна рівноправність педагога і учня, “суб’єкт-суб’єктні” стосунки між ними;
- зосередженість учителя на потребах дитини;
- співробітництво і взаєморозуміння;
- свобода, відтворювання соціальних норм, правил і знань у формі набуття особистісного досвіду, що потребує індивідуального осмислення;
- прагнення до творчості, особистісного і професійного зростання;
- намагання об’єктивно контролювати й оцінювати діяльність учнів з огляду на полімотивованість їхньої поведінки.

Однак у практиці сучасної школи навчання й досі залишається монологічним. *Монологічна форма спілкування ґрунтується на таких особливостях:*

- статусне домінування, “суб’єкт-об’єктні відносини”;
- егоцентризм, зосередженість на досягненні власних потреб, цілей і завдань;
- примус учнів за допомогою прихованого маніпулювання або відкритої агресії;
- догматизм, надособистісна ретрансляція норм і знань, що підлягають беззастережному копіюванню й засвоєнню;
- ригідність, стереотипність методів і прийомів впливу;
- суб’єктивізм і жорстка поляризація оцінок, вузький спектр критеріїв оцінювання поведінки школярів.

Процес навчання нині зводиться переважно до здобування знань, умінь, навичок шляхом поступового накопичення матеріалу, до шаблонного його застосування в різних видах діяльності, хоча сьогодні конче назріла потреба переходу до зовсім іншої освітньої системи. Вона має бути зорієнтована передусім на формування інноваційної людини, тобто такої, що постійно перебуває в стані пошуку,

здатної самостійно приймати нестандартні рішення, винахідливої, творчої особистості. Тому основним завданням освіти на сучасному етапі є перехід від навчання, що забезпечує репродуктивне сприймання, формування лінійного мислення, до навчання, яке формує пошукові орієнтації, творчий підхід, імовірнісне мислення і де суб'єктом виступає активна особистість, здатна до самотворення й самостановлення [Філософія освіти, 2009].

У контексті досліджуваної проблеми зазначимо, що з'ясування й конкретизація накопичених освітянських проблем та їх подальше розв'язання неможливі без реалізації й дотримання суб'єктами спілкування принципу діалогічної партиципації, що є, згідно з нашим розумінням, основним механізмом формування соціальної активності в процесі комунікативної взаємодії цих суб'єктів.

4.2. Діалогічна партиципація як механізм регуляції соціальної активності суб'єктів спілкування в просторі освіти

Партиципацію, або співпричетність, залученість особистості до вирішення поставлених перед нею завдань, дослідники розглядають як перспективний напрям розвитку сучасної психологічної науки. Психологічне залучення (participation, involvement, implication) визначають найчастіше як такий вимір функціонування людини в соціумі, вивчення феноменів якого спрямовуватиме науковий пошук на подальше отримання нових знань щодо всебічного розуміння закономірностей регуляції поведінки особистості, у тому числі й у ситуаціях соціального конфлікту. Партиципація виявляється через партнерство, участь у суспільному житті, пробудження самосвідомості особистості, залучення її до розв'язання соціальних проблем (конфліктів), усвідомлення відповідальності за власні дії, засвоєння ціннісних орієнтирів, опанування демократичних традицій і навичок діалогічної комунікації (обговорення, ефективний обмін думками між учасниками взаємодії), уміння служити інтересам соціального середовища.

Поняття “партиципація” використовують як міждисциплінарний термін у різних наукових галузях, у тому числі у філософії, ан-

тропології, економіці, політиці, культурології, лінгвістиці, соціології, психології, що свідчить про широту і різноманітність значень, контекстів і ситуацій застосування означеного терміна і його похідних [Леви-Брюль, 1994; Романько, 2011; Энциклопедия..., 2009; Cooper, 2002; Deci & Ryan, 1985]. Приміром, партиципацію визначають як: процес залучення персоналу до управління фірмою (Дж. Коттон); відчуття співпричетності у співробітників організації, що підвищує їхню зацікавленість у результатах спільної роботи та її ефективність (Г. М. Андреева, А. Л. Свенцицький, Е. Локе, А. Ловін, К. Міллер, П. Монге та ін.); особливості взаємодії керівника і підлеглого (Т. Мітчелл, Дж. Ньюмен); участь громадян і громадянського суспільства в державному управлінні; їх доступ до інформації та вплив на ухвалення рішень, що приймаються різними державними інституціями; міжгрупову чи міжособову взаємодію, що веде до згоди, консенсусу, рівності сторін (Ф. Хелер, Дж. Штраус); соціально-психологічний феномен, що зумовлює становлення самоідентифікації, саморегуляції, автономності, саморозвитку особистості (Дж. Брехам, Е. Десі, Е. Уліх); ознаку містичного характеру пралогічного (архаїчного) мислення, надприродного в первісному сприйманні, що має свій вияв у колективних уявленнях розвинених суспільств (Л. Леви-Брюль); механізм конструювання “життєвого світу” особистості (П. Бергер, Т. Лукман); категорію індивідуальної “картини світу”; відчуття внутрішньої (психічної, ментальної, духовної) близькості особистості до інших людей, істот, реалій, подій та ідей (І. Є. Кім); базовий принцип сприймання особистістю дійсності (Н. Ф. Спиридонова); ставлення суб’єкта до різних об’єктів навколишнього середовища (В. В. Іванов); смисловий компонент у внутрішній або знаковій сфері особистості (Ю. Д. Апресян); етап розвитку егоцентричного мислення дитини на шляху від реалізму до об’єктивності та від абсолютності до реципрокності (взаємності) (Ж. Піаже).

Партиципація стосується такої поведінки особистості, що виявляється в разі набуття нею можливостей щодо розширення своїх прав, оскільки співробітництво в межах кваліфікаційних, посадових або професійних повноважень не розглядають як партиципацію. Окрім того, усвідомлена партиципаційна взаємодія може відбуватися між суб’єктами, які залежать один від одного, взаємопов’язані між собою, наприклад, завдяки виконанню сумісного завдання, причому

такий зв'язок має місце як у горизонтальній (неієрархічній), так і вертикальній (ієрархічній) площині. Ще однією важливою характеристикою партиципаційного процесу є його відкритість для всіх учасників комунікації, тобто будь-яка прихована поведінка, закрита інформація, латентні наміри не є предметом спільного обговорення. Із цього погляду заслуговує на увагу концепція зони “Я” особистості (Дж. Люфт, Х. Інхгам), або “Вікно Джохарі” (Johari Window), що розкриває перетворення різних зон особистості – відкритої, сліпої, таємної та невідомої – у комунікативному процесі [Джонсон, 2003]. Дослідники зазначають, що приховування певної інформації від себе та інших – доволі енергетично витратний процес, і чим більше інформації відомо, тим якіснішою буде комунікація. Тому налагодження стосунків часто пов'язане з роботою над розширенням своєї відкритої зони й водночас зменшенням прихованої і сліпої зон (рис. 4.2.1–4.2.3). Поряд із цим важливим механізмом партиципації, без якого вона взагалі неможлива, існує право співрозмовників на вільне висловлювання власної думки.

	Відоме мені	Невідоме мені
Відоме іншим	Відкрита зона	Сліпа зона
Невідоме іншим	Таємна зона	Невідома зона

Рис. 4.2.1. Зони “Я” особистості

	Відоме мені	Невідоме мені
Відоме іншим	Відкрита зона	Сліпа зона
Невідоме іншим	Таємна зона	Невідома зона

Рис. 4.2.2. Зони “Я” особистості на початку становлення міжособових стосунків

	Відоме мені	Невідоме мені
Відоме іншим	Відкрита зона	Сліпа зона
Невідоме іншим	Таємна зона	Невідома зона

Рис. 4.2.3. Зони “Я” особистості після налагодження міжособових стосунків

Наслідки і результати партиципації можна розглядати на декількох рівнях, а саме:

- *особистісному* (особистісна мотивація: потреба в незалежності, автономії, свободі вибору, самостійності, самореалізації; саморегуляція, когнітивні і соціальні компетенції; продуктивність й самоефективність);
- *організаційному* (організаційний клімат, культура, ідентичність і образ організації);
- *соціальному* (вплив на суспільні процеси, соціальні перетворення).

Отже, *принцип діалогічної партиципації* як один з основних принципів розгортання комунікативного процесу постулює таке: ефективна діалогічна взаємодія відбувається між рівними, взаємозалежними суб'єктами, які відкриті до спілкування, вільні у висловлюванні власної думки, залучені до реалізації спільного завдання і є співпричетними до його виконання. Тобто, соціальний діалог ми розглядаємо з урахуванням його *когнітивної* (взаємний обмін інформацією), *інтенціональної* (бажання, волевиявлення, цілі) й *прагматичної* (засоби розв'язання проблем) складових.

На основі вивчення соціальних діалогів у вимірах когнітивного спілкування ми створили *модель функціонування діалогічної партиципації суб'єктів комунікативної взаємодії*. Відповідно до цієї моделі процес діалогічної партиципації розгортається на певному соціо-

культурному тлі і здійснюється поетапно. У ході вирішення проблемної ситуації (дилеми) і постановки комунікативного наміру, задуму, ідеї, тобто спільної мети (сумісного завдання), суб'єктами комунікативної взаємодії створюються умови для виникнення партиципційного процесу, що реалізується шляхом горизонтальної (консультування) та/або вертикальної (інформування) комунікацію. Для прийняття рішення щодо реалізації діалогічної партиципційної дії потрібен доступ до інформації і процесу прийняття рішення, що зумовлює більш високий ступінь залученості комунікантів. Здійснення діалогічної партиципційної дії відбувається завдяки комунікативним засобам – роз'ясненню, доведенню, декларуванню, ствердженню. Партиципційна дія здійснюється завдяки поточному оцінюванню її результатів, коригуванню за необхідності її мети і прогнозуванню наслідків. Заключним етапом процесу партиципації є досягнення суб'єктами комунікативної взаємодії спільного результату, мети – соціального взаєморозуміння (рис. 4.2.4).

Діалог – це взаємодія його учасників та їх активне реагування на позицію партнера. Партнерство в діалозі неможливо розглядати як односторонню дію комунікантів; кожна фраза, висловлювання набувають вагомості для подальшого розвитку комунікативного процесу лише в тому випадку, коли партнери звертають на нього належну увагу. Будь-хто з учасників діалогу прагне не тільки того, аби його слова були зрозумілими, а й щоб вони були прийняті співрозмовником.

Зважаючи на необхідність розгляду процесів комунікації й інтерації під кутом зору їх ефективності, зазначимо, що цього можна досягнути лише в разі їх регламентації, обґрунтування комунікативних процедур, кооперації, координації і партиципації. На наш погляд, лише в процесі діалогічної партиципації співучасники міжсуб'єктної взаємодії набувають здатності до критичного й позитивного мислення, свободи спілкування, утверджують відносини співпричетності, мають можливість створювати нові цінності і смисли, обирати різні шляхи до подальшого особистісного розвитку й самозміни.

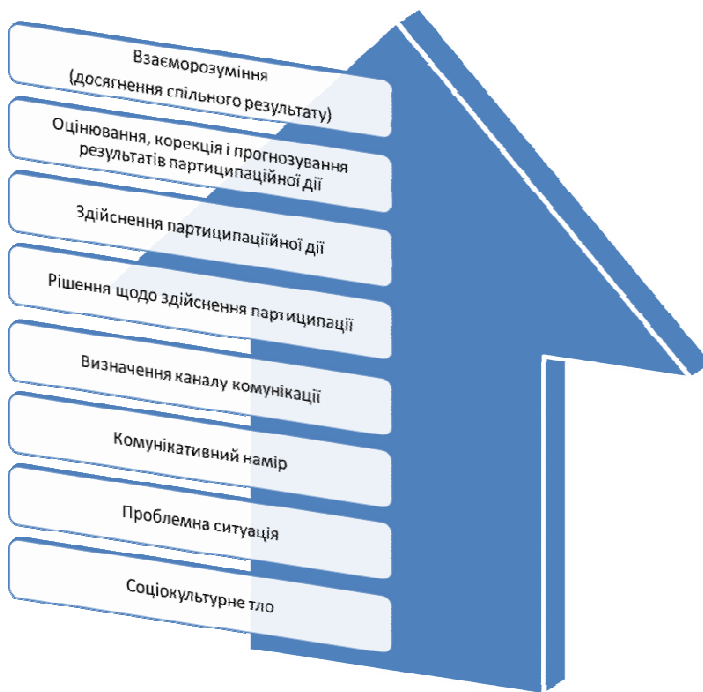

Рис. 4.2.4. Модель діалогічної партиципації

У контексті розгортання соціального діалогу в освітньому середовищі доцільно звернутися до європейського досвіду. Так, в Англії існує програма навчання громадянськості на Рівні 3 (Key Stage 3), де особливу увагу приділяють розвиткові активної і відповідальної партиципації особистості [Курдюмова, 2011]. Ця програма має на меті навчити учнів “думати про політичні, духовні, моральні, суспільні, культурні проблеми і події, аналізуючи різноманітну інформацію і її джерела”, а також “обґрунтовувати усно і письмово власні думки щодо соціальних питань, проблем, подій”. Школярі мають уміти “брати участь в обговоренні різних ідей, обмінюватися думками, розмірковувати про свої цінності в ході розгляду типових і дискусійних питань та проблем”, “досліджувати, планувати і знаходити інформацію про соціально значущі питання і проблеми, використо-

вуючи різні джерела”, “аналізувати й оцінювати використовувані джерела, розглядаючи різні підходи до цінностей, ідей, позицій” [Qualifications..., 2007]. Становлення партиципації у школярів – це участь у демократичних процесах на шкільному, місцевому, національному та інтернаціональному рівнях, пробудження самосвідомості, залучення до життя спільноти, набуття вміння служити її інтересам, партнерство, розуміння відповідальності за власні дії, усвідомлення таких ключових цінностей, як толерантність, рівність, особиста автономність [Qualifications..., 1998]. Наголошується, як бачимо, на необхідності діалогічної взаємодії учнів, на тому, що спілкування, або дискурс, є фундаментом активної громадянськості, оскільки відкритий соціальний діалог (дискурс) співвідноситься з окремими цінностями, принципами, ідеями, на основі яких може бути досягнуто взаєморозуміння між суб’єктами [Arthur & Croll, 2007; Annette, Arthur & Croll, 2008].

Діалогічна партиципація має назву діалогічної, оскільки виявляється в процесі діалогу. Без діалогу, у всіх його виявах, немає спілкування, а без спілкування не може бути партнерства, взаєморозуміння, досягнення спільного результату, залагодження складної ситуації, врегулювання конфлікту. На думку Д. Гарра (D. Harrah), реалістична модель діалогу, в якій відбувається діалогічна партиципація, повинна мати такі характеристики:

- необмежена кількість учасників діалогу;
- відсутність контролю щодо черговості чи тривалості мовлення (виступів, реплік) учасників діалогічної комунікації;
- неприпустимість недоречних обмежень щодо використовуваної мови;
- прийнятність того, що повідомлення можуть бути необмежено великими за обсягом і складними за формою, включати будь-яку кількість пропозицій різних граматичних категорій;
- допустимість гнучкості й вибірковості щодо адресації повідомлення (будь-який комунікант може адресувати своє повідомлення будь-якому опонентові чи групі опонентів і має допускати той факт, що декілька опонентів мають можливість спільно доводити до відома одного чи кількох пропонентів певну інформацію);
- точність відтворення суті повідомлення, тобто інформація має базуватися на раніше виголошеному або частково спиратися на інші повідомлення;

- доцільність у використанні оцінних понять, що забезпечують розуміння комунікації на мікрорівні (окремих питань, тверджень) і макрорівні (діалогу в цілому) [Скрипник, 2001; Harra, 1985].

Діалогічний підхід до комунікативної взаємодії дає можливість обійти так звану “трилему Мюнхаузена” – метафоричне визначення Гансом Альбертом (Hans Albert) аргументу про те, що всебічне логічне обґрунтування всіх пропозицій системи неможливе, оскільки в разі обґрунтування одних пропозицій використовуються інші, які, відповідно, також потребують обґрунтування. Це означає, що той, хто захищає власні погляди, стикається з необхідністю або має можливість вибору між “регресією в безкінечність” (будь-яке обґрунтування має бути доказовим), “логічним колом” (твердження аргументується ним самим – так звана рекурсія) чи “розірванням ланцюжка обґрунтувань” (припинення спроби обґрунтувати свою позицію на будь-якому з етапів обговорення). Щоб уникнути цієї трилеми, у сучасних дослідженнях мовної комунікації сформульовано і прийнято максими (правила, положення) ведення діалогу, що ґрунтуються на ще одному принципі спілкування – *принципі кооперації* (П. Грайс). Згідно з цим принципом учасник комунікативної взаємодії приєднується до розмови на тій стадії, на якій у цьому виникає необхідність (потреба), розуміючи мету або спрямування діалогу, до якого він долучається. Принцип базується на положеннях, відповідно до яких партнери по діалогу мають бути зрозумілими для інших, чесними, ефективними і слухними у своїх висловлюваннях [Grice, 1975; Грайс, 1985; Грайс, Стросон, 2012].

Принцип кооперації базується на чотирьох типах максимум: способу (манери); кількості; якості; стосунків.

Максима *способу* (манери) висловлювання полягає в необхідності чітко, зрозуміло формулювати свої думки, уникати неясних висловів, неоднозначності, невизначеності, багатослівності, вимагає від комунікантів бути послідовними, правильно інтерпретувати репліки один одного в процесі спілкування.

Максима *кількості* вимагає від учасників діалогу докладання зусиль щодо перетворення своєї розмови на інформативну настільки, наскільки цього виявиться достатньо для з’ясування, встановлення цілей спілкування. Водночас цей внесок не має бути більш інформативним, ніж цього потребує комунікативна ситуація.

Згідно з максимою *якості* учасники діалогу мають зробити такий внесок у розмову, щоб вона набула ознак істинності, достеменності. Як правило, до партнерів висувають вимоги не говорити того, що учасник вважає помилковим висловлюванням або щодо якого комунікант не має досить переконливих доказів.

Максима *стосунків* (відносин) вимагає від учасників діалогу бути доречними, релевантними, не відхилятися від теми, що обговорюється.

Діалог має свої процедурні правила, що відповідають правилам логіки. По-перше, наявність двох сторін, двох точок зору, для яких логічні ходи мають бути визначені таким чином, щоб кожен з учасників мав змогу дотримуватися своєї черговості у їх створенні (правило “послідовності попарних ходів”). Зазвичай кожен хід є або питанням, або відповіддю на запитання, що має форму ствердження. По-друге, це зобов’язання учасників. Висловлювання, що належать кожній з комунікативних сторін, визначаються як “безліч зобов’язань”. Кожне висловлювання може бути долученим до безлічі зобов’язань учасників діалогу або вилученим із них. Необхідно встановити правила щодо визначення таких умов, за яких особливі висловлювання мають бути долученими до безлічі зобов’язань партнерів по комунікації. По-третє, аби діалог був вдалим, на початку спілкування формулюється його специфічна мета та визначаються критерії його успішності [Скрипник, 2001].

Для розширення можливостей практичного вивчення процесу партиципації й отримання нових експериментальних даних потрібен також відповідний інструментарій. Аналіз емпіричних і теоретичних досліджень партиципаційних процесів свідчить про те, що в науковій літературі представлені різні способи вимірювання одного або декількох аспектів партиципації, однак жоден із цих методів не є достатньо розробленим або ж їх використання в різних соціальних практиках певною мірою обмежене. Тому для того, щоб опрацювати технології (“Парадигми позитивних змін” та SWOT-аналізу), які давали б змогу розкрити особливості діалогічної партиципації, було поставлено і такі завдання:

1) визначити комунікативні інтенції учасників соціального діалогу в освітньому середовищі;

2) вивчити особливості діалогічної партиципації в системах “учень – шкільна освіта”, “учитель – шкільна освіта”;

3) розкрити соціальні та особистісні чинники, що ведуть до ефективної/неефективної міжсуб'єктної комунікативної взаємодії у сфері освіти.

4.3. Використання технологій “Парадигми позитивних змін” і SWOT-аналізу в контексті конструювання ефективних форм соціального діалогу

Можна назвати декілька стратегій і, відповідно, процедур (технологій) дослідницької роботи для соціально-психологічної діагностики і соціального проектування комунікативних процесів. Зауважимо, що найбільш дотичними до вирішення завдань дослідження виявилися апробовані нами технології “Парадигми позитивних змін” (“Appreciative Inquiry”) та SWOT-аналізу [Луговцова, 2012; Stevenson, 2012; SWOT-анализ...]. В основі кожної з них лежить найчастіше метод мотиваційно-цільового (інтенціонального) аналізу процесів спілкування, що дає змогу виявляти не лише очевидний комунікативний намір (цілепокладання), а й латентні, не завжди усвідомлювані навіть комунікатором мотиви та інтенції спілкування. Соціально-психологічна діагностика допомагає також диференціювати виявлені в процесі діалогічної партиципації думки, погляди, пропозиції за ментальними характеристиками та комунікативними навичками респондентів.

Застосування методики “Appreciative Inquiry” для вивчення процесу діалогічної партиципації в освітньому вимірі

Для вивчення процесу діалогічної партиципації, що розглядається нами як механізм розгортання соціального діалогу між суб'єктами спілкування в системі шкільної освіти, доцільним видається застосування методики “Appreciative Inquiry” (“вдячне розпитування”, або, дослівно, “дослідження з метою правильно зрозуміти цінність”), розробленої Д. Куперайдером і Д. Уїтні [Cooperrider & Whitney, 1999; Quaintance & Thompson, 2010]. Суть технології “Парадигми позитивних змін” полягає в успішному й ефективному моделюванні майбутньої діяльності в процесі діалогічної взаємодії.

Основні припущення позитивного інтерв'ю такі:

1. У кожній соціальній групі існує те, що веде до позитивних наслідків спільної діяльності її членів.

2. Те, на чому ми фокусуємо нашу увагу, стає реальністю.

3. Реальність створюється в конкретний момент, існує безліч таких реальностей.

4. Процес постановки запитань в організації чи групі справляє вплив на цю організацію або групу.

5. Людям комфортніше вирушати в майбутнє (невідоме), якщо вони беруть із собою часточку минулого (відомого).

6. Цінувати відмінності – це важливо.

7. Мова, якою ми спілкуємося, створює нашу реальність.

Метод ґрунтується на таких принципах:

- *взаємності*: фокус уваги переноситься, зміщується з окремої людини на міжособові взаємовідносини суб'єктів спілкування;
- *одночасності*: вивчення особистісного феномену і його трансформація, перетворення відбуваються не послідовно, а паралельно. Дослідження, що проводиться, водночас впливає і на досліджуваного, спричиняючи внутрішні зміни його властивостей;
- *поетичності*: спілкування між суб'єктами – це багатогранний творчий процес, що є результатом співавторства всіх учасників діалогічної комунікації;
- *передчуття*: конструктивне передбачення майбутніх результатів власних дій спрямовує діяльність людини на досягнення нею своїх бажаних цілей;
- *позитивності*: позитивне ставлення людини до свого оточення є рушійною силою успішного вирішення поставлених перед нею завдань.

Технологія “парадигми позитивних змін” має чотири основні взаємопов'язані етапи (рис. 4.3.1):

- *дослідження*: пошук позитивного/негативного контексту у вирішенні питання або ситуації;
- *мрія*: моделювання образу бажаного результату, ідеальної ситуації;
- *дизайн*: планування дій для досягнення бажаного майбутнього результату;
- *досягнення* (спрямованість): здатність рухатися в обраному напрямку, до реалізації спланованих дій.

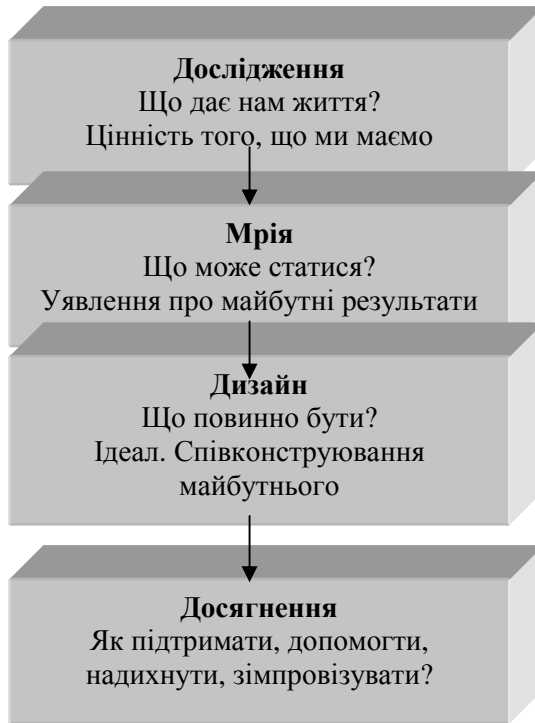

Рис. 4.3.1. Основні етапи технології “Парадигми позитивних змін”

Приклади відповідей, одержаних за методикою “Appreciative Inquiry”, представлено в табл. 4.3.1. У дослідженні, що проводилось упродовж 2014–2015 років, взяли участь 26 учителів (різного віку, кваліфікаційного рівня, з різним стажем роботи, різної статі) середньої загальноосвітньої школи м. Києва.

Інструкція: Якою Ви бачите, відчуваєте ситуацію в освітній галузі? Охарактеризуйте її, будь ласка, за такими категоріями:

- *Дослідження*: які результати ми маємо?
- *Мрія*: якими можуть бути наші майбутні результати?
- *Дизайн*: що потрібно робити, аби досягти майбутніх результатів?

- *Досягнення*: що вже робиться для реалізації майбутніх результатів?
- Обговоріть ці питання, занотуйте Ваші думки з цього приводу у відповідних стовпчиках таблиці, що додається (див. табл. 4.3.1).

Таблиця 4.3.1

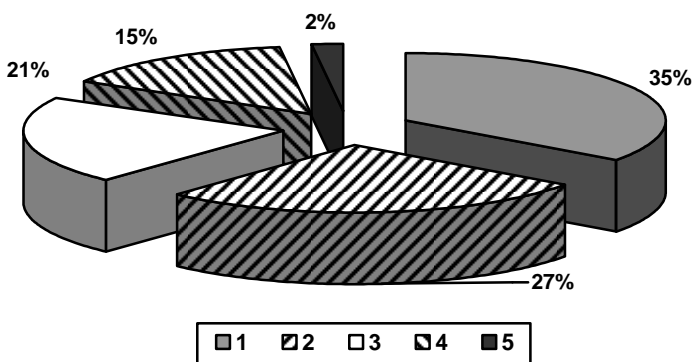
Приклади відповідей досліджуваних, отриманих у процесі застосування технології “Appreciative Inquiry”

Дослідження	Мрія
<ul style="list-style-type: none"> ● низька мотивація учнів – учитися, а вчителів – учити; ● зменшення престижності знань у нашому суспільстві; ● випускники педагогічних вишів до школи або не йдуть, або надовго там не затримуються; ● вимоги до педагогів зводяться до формальних показників та паперової звітності, що часто не збігається з реальною якістю знань учнів; ● через механічне нарощування навантаження педагогів час, що виділяється на підготовку до уроків та підвищення їхньої кваліфікації, стискається до мінімуму; ● якісна і копійчана освіта – це популярські мантри; ● значний розрив між ціною вчительської праці, встановленою ринком (наприклад, робота репетитором), і тією, що оплачується в школі державою; ● заробітна плата робить учителя жebraком у своїй державі; ● директор школи завжди перебуває в пошуках грошей: на ремонт, матеріально-технічне забезпечення, меблі; ● учитель у нас – на відміну від Захо- 	<ul style="list-style-type: none"> ● світ змінюється, діти змінюються, і ми (школа, програми, організація навчання) мусимо змінюватися; ● не можна підготувати людину до життя, навчаючи її так, як це робилося сто років тому, треба дивитися в майбутнє; ● учителів потрібно заохочувати матеріально, бо багато з них плідно працюють, і коли за свою працю вони отримують не надбавку до зарплати, а грамоту за гривню, то це – насмішка; ● варто зробити простішою, кориснішою, цікавішою навчальну програму; ● у часи комп’ютеризації бажано було б не використовувати паперові носії; ● розвиток галузі залежатиме від об’єктивного оцінювання знань учнів; ● нехай діти роблять помилки (з навчальних предметів), але будуть насамперед не байдужими до інших; ● потрібно вчити дітей, пояснювати їм, що країну треба любити, змінювати її на краще, але почина-

<p>ду – жіноча професія, що породжує багато проблем;</p> <ul style="list-style-type: none"> • надихає працювати велика повага до професії в минулому; • не подобається принцип оцінювання учнів (система покарань, а не позитивного оцінювання); • дванадцятибальна система, до якої ми звикли, краща за п'ятибальну, тому що вона дає змогу оцінити знання дитини об'єктивніше; • школярі не встигають засвоювати матеріал, тому батьки змушені наймати репетиторів; • навчання орієнтоване на “середню” дитину, а в нас у класах діти різні; • у школі спостерігається тільки зміна “обгортки”, а насправді все залишається по-старому; • уся шкільна освіта – це просто поставити “галочки” навпроти потрібного пункту, а не дати справжні знання; • нашою думкою ніхто не цікавиться, бо в чиновників є вже свої готові рішення; • нашого голосу не чують “нагорі”; • сучасні учні менш формалізовані і більш креативні; • школа – це маленька країна, де діти здобувають не тільки знання, а й вчаться будувати взаємовідносини. 	<p>ти зміни потрібно завжди із самого себе.</p>
<p style="text-align: center;">Дизайн</p>	<p style="text-align: center;">Досягнення</p>
<ul style="list-style-type: none"> • розробляючи новітні програми, запроваджуючи зміни, потрібно довіряти думці компетентних людей із досвідом роботи; • потрібно, як це було раніше, повернути фінансування додаткових годин на індивідуальні заняття (як з учнями, які відстають, так і з обдарованими школярами); 	<ul style="list-style-type: none"> • Міністерство освіти і науки започатковує обговорення найболючіших для батьків, учнів, учителів питань; • питання вирішуються, коли ми враховуємо думки громадськості та експертів, спираємося на них; • учителі відчують себе самостійними в багатьох питаннях;

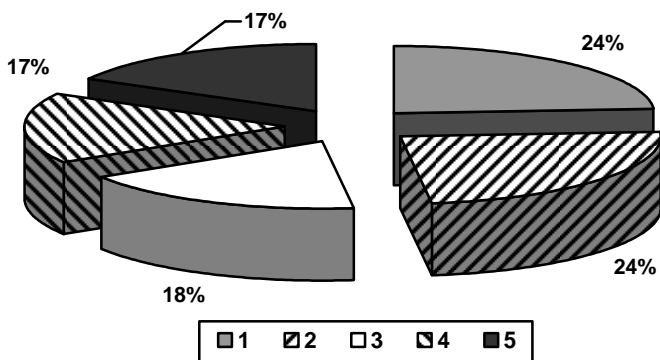
<ul style="list-style-type: none"> • розробляти програми, які “спускаються не згори”, а враховують думки дітей і їхніх батьків. Це потрібно робити не тільки на рівні школи, а й на всеукраїнському рівні; • покінчити з “паперовою бюрократією”; • не розробляти суперечливі програми, які, з одного боку ускладнюють навчання, а з другого – відмовляються від базових предметів, додаючи натомість непотрібні; • не проводити конкурси, у яких діти повинні брати участь для “галочки”, щоб учитель міг відзвітувати про виконану роботу; • у міністерстві потрібно подумати про зміцнення матеріальної бази шкіл; • гроші, вкладені в освіту, – це не витрати, а інвестиції в майбутнє, у розвиток країни; • наше завдання – навчити дітей поважати одне одного. 	<ul style="list-style-type: none"> • скорочення обсягу і кількості звітів, нікому не потрібних паперів; • уникати дублювання функцій органами освіти; • не наказувати, а допомагати педагогові; • проведення тренінгів з учителями; • децентралізація та зменшення контрольних функцій з боку вищих органів; • подолання традиції жорсткої “класно-урочної” системи; • не виконувати функції, непридатні вчителю; • запровадження моделі: високий рівень підготовки вчителя, високі вимоги до нього, високі зарплати; • вчимо дітей взаєморозуміння, терпіння, милосердя; • вчимо дітей добре робити свою справу, щоб дати їм відчуття своєї корисності для інших; • вчимо дітей розуміти, що наше майбутнє в єдності і взаємоповазі одне до одного, – тільки так ми зможемо вирішити всі конфлікти.
---	---

Квантифікаційна обробка відповідей досліджуваних дала змогу перейти до подальшого аналізу й інтерпретації отриманих результатів: від висловлювань комуні кантів (шляхом виокремлення категоріально-класифікаційних одиниць – інтенціональних критеріїв) до позатекстової реальності (тобто до соціальної дійсності в її різноманітності). Категоріальні дані було трансформовано у відносні величини (частоти) і представлено у відсотках за етапами: “дослідження” (рис. 4.3.2), “мрія” (рис. 4.3.3), “дизайн” (рис. 4.3.4), “досягнення” (рис. 4.3.5).

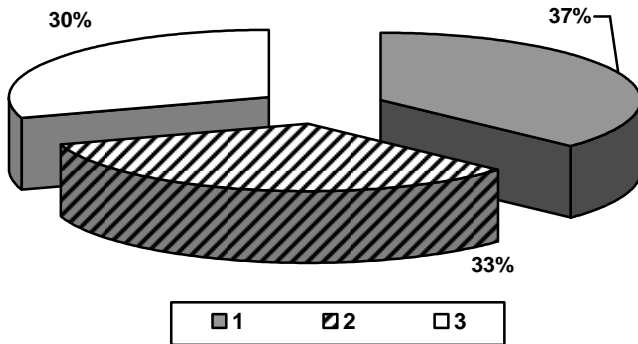
1 – поглиблення кризових явищ у державі, що мають своє віддзеркалення в системі освіти; 2 – організаційні вади у галузі шкільної освіти (управлінські помилки); 3 – методологічні недоліки навчального процесу; 4 – відсутність зворотного зв'язку, соціального діалогу між суб'єктами комунікативної взаємодії; 5 – позитивне ретроспективне бачення, уявлення про освіту

Рис. 4.3.2. Іntenційні критерії (за етапом “дослідження”)

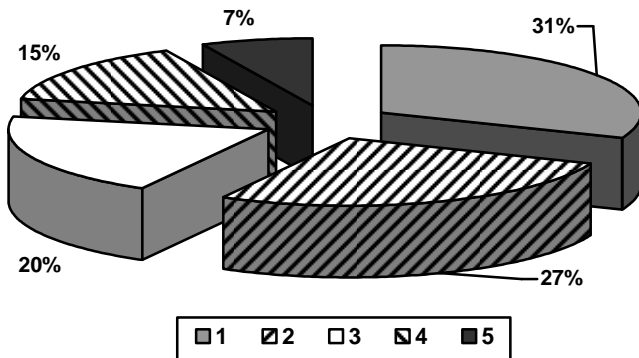
1 – прагнення педагогів до змін, перетворень; 2 – матеріальне заохочення вчителів; 3 – зміна навчальних програм; 4 – об'єктивне оцінювання знань учнів; 5 – освіта, центрована на учневі

Рис. 4.3.3. Іntenційні критерії (за етапом “мрія”)

1 – довіряти досвіду й враховувати думки фахівців освітянської сфери; 2 – оновити методологічні підходи до навчання; 3 – збільшити фінансування галузі освіти

Рис. 4.3.4. Іntenційні критерії (за етапом “дизайн”)

1 – можливість обговорювати нагальні питання; 2 – урахування думок громадськості й експертів; 3 – підвищення професійного рівня вчителів; 4 – надання вчителям більшої самостійності, зменшення контрольних функцій; 5 – виховання в учнів розуміння й поваги до інших

Рис. 4.3.5. Іntenційні критерії (за етапом “досягнення”)

Таким чином, за *інтенційні критерії*, що характеризують зміст діалогічної взаємодії суб'єктів спілкування в процесі комунікації у сфері освіти, визначено:

- соціально-психологічні;
- організаційні;
- комунікативні;
- професійної компетентності;
- особистісні.

Зазначимо, що методика “Appreciative Inquiry” має значний позитивний потенціал з погляду вивчення особливостей соціального діалогу на різних рівнях його функціонування. Застосування технології “позитивних змін” дає змогу перемістити локус уваги з окремої людини на міжособові взаємовідносини суб'єктів спілкування. Причому сама процедура дослідження, яку пропонує ця технологія, справляє, безперечно, конструктивний вплив на досліджуваних, зумовлюючи їхні внутрішні трансформації. У результаті використання цієї методики підтверджено, що в процесі діалогічної партиципації комуніканти знаходять позитивний/негативний контекст у вирішенні проблемного питання або ситуації; моделюють образ бажаного результату; планують власні дії для досягнення поставленої мети; демонструють здатність рухатися у вибраному напрямі, до реалізації спланованих дій. Діалогічна партиципація між суб'єктами спілкування – це багатогранний творчий процес, результатом якого стає досягнення взаєморозуміння між учасниками комунікативної взаємодії.

Використання технології SWOT-аналізу для дослідження особливостей діалогічної взаємодії в шкільному середовищі

Наступний аспект аналізу результатів емпіричного дослідження дав змогу простежити особливості діалогічної партиципації в системах “учень – шкільна освіта”, “учитель – шкільна освіта” за допомогою методичної процедури SWOT. Використаний під час дослідження метод SWOT-аналізу, який запропонували вчені Стенфордського університету (автор – Альберт Хамфрі; див. SWOT-анализ...), дав змогу визначити комунікативні інтенції суб'єктів спілкування в процесі діалогічної партиципації й змоделювати напрями розв'язання актуальних в освітньому середовищі

проблем. Технологія SWOT-аналізу передбачає передусім виявлення сильних (Strengths) і слабких (Weaknesses) сторін, можливостей (Opportunities) і загроз (Threats), встановлює взаємозв'язки між цими елементами, що дає змогу сформуванню ментальні інтегровані моделі дій для досягнення цілей організації взагалі або реалізації особистісних стратегій суб'єктів діалогічної взаємодії зокрема (рис. 4.3.6).

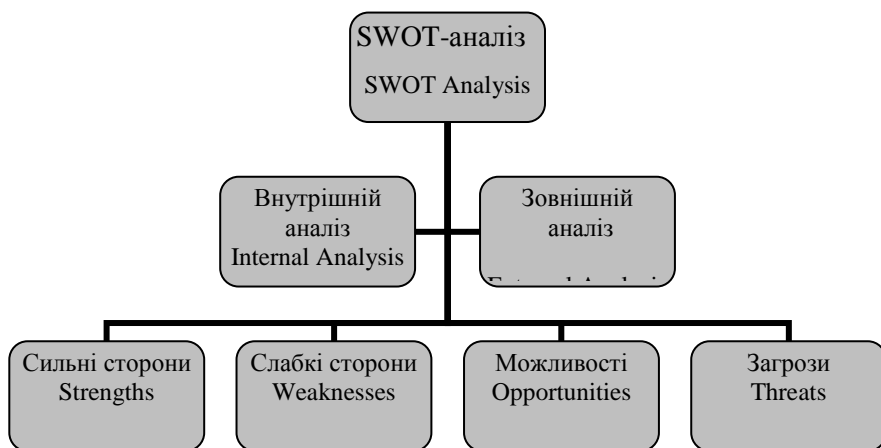

Рис. 4.3.6. Елементи SWOT-аналізу

Метод SWOT-аналізу застосовано в нашому дослідженні для узагальнення значного обсягу діагностичних даних щодо функціонування освітнього закладу, а також для вивчення його змістових особливостей і тенденцій розвитку. Цей метод використано для зіставлення результатів аналізу внутрішнього і зовнішнього середовища установи, її позитивних і негативних характеристик.

В основі SWOT-аналізу лежать такі принципи:

- оцінка сильних і слабких сторін освітньої установи в різних умовах;
- можливості, що при цьому з'являються;
- небезпеки, що виникають у змінюваних обставинах.

Виявлених у ході проведення SWOT-аналізу чинників зовнішнього і внутрішнього середовища може бути чимало, але з них обираються лише ті, що найбільш повною мірою характеризують діяльність освітньої установи і впливають на її працівників. Прорахунки в

процесі аналізу або недооцінка будь-якої з аналізованих складових можуть у подальшому “зірвати” реалізацію плану дій і стратегій щодо трансформації закладу чи перетворення окремих суб’єктів спілкування.

На основі елементів SWOT формується інтегрована модель дій. Так, сильні елементи (внутрішні чинники) мають фіксуватися в клітинках, призначених для пошуку відповідних їм можливостей (зовнішніх чинників). Але якщо в моделі є слабкі елементи, вони можуть розглядатися як загрози. У цьому разі розробляються різні стратегії дій, щоб учасники діалогічної взаємодії змогли дійти спільного конструктивного рішення (табл. 4.3.2).

Таблиця 4.3.2

Сутність елементів SWOT

	Внутрішні	Зовнішні
Позитивні (сильні елементи)	<i>Переваги (S)</i> – сильні сторони, що дають можливість пристосовуватись і конкурувати, додають навчальному закладу чи суб’єкту спілкування додаткових пріоритетів.	<i>Можливості (O)</i> – чинники зовнішнього середовища, що стимулюють розвиток, надають можливості для впровадження інноваційних технологій.
Негативні (слабкі елементи)	<i>Слабкості (W)</i> – недостатність внутрішніх ресурсів, що істотно ускладнює використання можливостей і протидію загрозам, ставить навчальний заклад або суб’єкта спілкування в несприятливі з погляду його функціонування умови.	<i>Загрози (T)</i> – зовнішні негативні чинники, що перешкоджають розвитку навчального закладу або суб’єкта спілкування, позбавляють його суттєвих конкурентних переваг.

Оскільки SWOT-аналіз не передбачає використання економічних категорій, його можна застосовувати до будь-яких організацій, груп чи окремих суб’єктів для побудови стратегій їх розвитку в найрізноманітніших сферах діяльності. Наприклад, якщо йдеться про аналіз роботи школи, то з’ясування сильних і слабких елементів (S–W) стосуватиметься всього, що належить до організації внутрішньо-

го шкільного життя (організація навчального процесу, питання управління, взаємин у колективі, трудової і навчальної дисципліни тощо). Якщо говорити про елементи О–Т (можливості – загрози), то це стосується до зовнішніх чинників (освітні стандарти і програми, підручники, загальнонаціональна освітня політика, освітня економіка, ситуація в суспільстві тощо). Результати, отримані в ході діалогічної партиципації, фіксуються для здійснення подальшого аналізу в класифікаційно-категоріальній матриці (табл. 4.3.3).

Таблиця 4.3.3

Класифікаційно-категоріальна матриця SWOT-аналізу

SWOT	Сильні елементи (Strengths)	Слабкі елементи (Weaknesses)
Можливості (Opportunities)	O–S 1 O–S 2 O–S 3	O–W 1 O–W 2
Загрози (Threats)	T–S 1 T–S 3	T–W 2 T–W 3

Приклад використання методу SWOT-аналізу

для визначення індивідуальних особливостей суб'єктів спілкування в процесі їхньої діалогічної взаємодії у шкільному середовищі

Інструкція: Дайте, будь ласка, відповідь на запитання “Хто або що допомагає чи заважає мені вести діалог у шкільному оточенні?” за такими критеріями:

- ✓ *мої внутрішні сильні сторони* у спілкуванні;
- ✓ *мої внутрішні слабкі сторони* у спілкуванні;
- ✓ *зовнішні можливості*, що спонукають мене до спілкування;
- ✓ *зовнішні загрози*, що перешкоджають мені спілкуватися з іншими.

Запишіть Ваші думки з цього приводу у відповідних стовпчиках таблиці (табл. 4.3.4).

Характеристика вибірки: 58 учнів 3–4 класів загальноосвітньої середньої школи м. Києва.

Таблиця 4.3.4

**Використання методу SWOT-аналізу для визначення
індивідуальних особливостей суб'єктів спілкування,
що виявляються в процесі діалогічної партиципації
в системі “учень – шкільна освіта”**

S Сильні сторони	W Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • високий інтелект; • креативність; • уміння уважно слухати співрозмовника; • чітке промовляння; • виразність; • розум; • чесність; • щирість; • любов до інших; • відвертість; • доброзичливість; • почуття гумору; • сильний характер; • уміння доречно жартувати; • уміння ставити запитання; • допитливість; • прагнення постійно навчатися; • зацікавленість у розв'язанні проблеми; • товариськість; • грайливість; • сміливість у спілкуванні; • уміння розуміти іншого; • намагання бути цікавим для співрозмовника; • люди, які мене пізнають ближче, зрозуміють, що я хороша людина; • позитивна налаштованість на спілкування з іншими; • бажання всім допомагати; • доброта; 	<ul style="list-style-type: none"> • лінощі; • упереджене ставлення до співрозмовника; • недовіра; • іноді сам говорю неправду; • байдужість; • марнославство; • егоїзм; • відлюдність; • грубість; • злість; • голосливість; • дурість; • безалаберне поводження; • боязнь непорозуміння; • неприйняття іншого; • погане володіння мовою; • “слова-паразити”; • недостатньо тренована пам'ять; • можу щось забути; • поганий настрій; • неухажливість; • сором'язливість; • цікавість; • негативні емоційні переживання (сварки, крики, плач); • брак друзів.

<ul style="list-style-type: none"> • привітність; • дружелюбність; • уважність до інших; • сила; • відданість іншим; • спокій, урівноваженість; • гарний настрій. 	
О Можливості	Т Загрози
<ul style="list-style-type: none"> • беру приклад з людей, яким я цілковито довіряю; • маю за взірць поведінку деяких героїв літературних творів; • хочу навчитися уважно читати; • мої слова повинні підкріплюватися конкретними справами; • чесність у стосунках з іншими; • розуміння іншого; • більше спілкуватися з різними людьми, набувати комунікативного досвіду; • розвивати вміння аргументовано відстоювати власні позиції; • набуття критичності мислення під впливом соціального середовища; • мати більше можливостей для самостійного прийняття рішень; • хочу, щоб у моїй країні було мирне життя; • самостійність; • бути сердечним, задушевним у спілкуванні; • бути більш упевненим у собі; • прислухатися до інших; • уважно слухати; • допомагати людям добрими порадами і гарними вчинками; • не соромитися; • бути добрим; • сила розуму; 	<ul style="list-style-type: none"> • боюся зупинитися у власному розвитку; • побоююся, що не зможу удосконалювати освіту в майбутньому; • нав'язування думок з боку інших, середовища; • відчуваю агресивний вплив з боку засобів масової інформації; • маніпулювання з боку оточення; • нещирість і неправда, що панують у суспільстві; • не хочу бути “гвинтиком” у соціальній системі; • недостатність зовнішніх можливостей для самореалізації; • недовіра до людей; • розчарування діями інших; • відчуваю загрозу для держави в цілому і безпеку для себе зокрема; • війна між Україною і Росією; • насилля; • злість інших; • невизначеність майбутнього; • скарги і погрози з боку інших людей; • неправдиві слова; • нечесні вчинки; • невпевненість у собі; • боюся, що мені щось не те ска-

<ul style="list-style-type: none"> • уміти передбачати, що скаже співрозмовник; • оволодіти іноземними мовами за допомогою Skype; • привітність з боку інших; • мати почуття до людей; • уміти співчувати людям; • бути ввічливим; • вихованість; • делікатність. 	<p>жуть або я скажу щось не те;</p> <ul style="list-style-type: none"> • боюся поганих порад; • боюся, що інші люди можуть красти, вбивати, завдати мені шкоди; • не хочу спілкуватися з незнайомими людьми; • відчуваю загрозу від незнайомих; • боюся злих, недобрих людей; • не звертатиму увагу на тих, від кого відчуватиму загрозу; • не буду спілкуватися з людьми, які становлять для мене загрозу; • боюся, що зі мною не будуть дружити; • боюся, що інші образяться; • відчуваю загрозу від однокласника; • нецензурні висловлювання; • жадібність з боку інших.
---	---

Отже, чинниками *особистісної комунікативної ефективності* учнів в освітньому середовищі є:

- *характерологічні якості особистості* (чесність, щирість, товариськість, відвертість, доброзичливість тощо);
- *сформованість умінь і навичок спілкування* (вміння слухати співрозмовника, говорити, жартувати, ставити запитання, постійно навчатися, розуміти співрозмовника тощо);
- *високий інтелектуальний рівень* (розум, відчуття гумору, допитливість, креативність);
- *позитивне емоційне налаштування на процес спілкування* (гарний настрій, спокій, урівноваженість, зацікавленість у спільному розв'язанні проблем);
- *позитивне ставлення до співрозмовника* (любов до інших, привітність, уважність до інших, відданість).

До чинників, що ведуть до *неефективної комунікативної взаємодії*, учні відносять такі:

- *характерологічні якості* (лінощі, байдужість, марносластво, сором'язливість);

- *негативні емоційні переживання* (злість, сварки, крики, плач, грубість, поганий настрій тощо);
- *негативне ставлення до співрозмовника* (необ'єктивність, недовіра, байдужість, неприйняття іншого, нерозуміння);
- *недостатня сформованість умінь і навичок спілкування* (погане володіння мовою, недостатньо тренована пам'ять, забудькуватість).

Як показав SWOT-аналіз, *чинниками зовнішнього середовища*, що стимулюють особистісний розвиток, дають учневі додаткові переваги у спілкуванні, можливості до самовдосконалення, є:

- *позитивний приклад інших людей* (беру за приклад людей, яким я довіряю, маю за взірць поведінку літературних героїв, прислухаюся до думки інших, відчуваю привітне ставлення з боку інших);
- *набуття комунікативного досвіду* (потрібно більше спілкуватися з іншими людьми, бути ввічливим, вихованим, позитивно ставитися до людей, виявляти чесність у стосунках, слова підкріплювати справами, допомагати людям добрими порадами і гарними вчинками);
- *розвиток умінь і навичок спілкування* (уміти аргументовано відстоювати власні позиції, вчитися критично мислити, навчитися гарно читати, мати можливість оволодіти іноземними мовами, вміти уважно слухати, мати здатність співчувати людям, уміти передбачувати те, що скаже співрозмовник);
- *розвиток характерологічних якостей особистості* (делікатність, самостійність, доброта, сердечність, душевність, неабиякий розум, делікатність, чесність у спілкуванні).

Серед чинників, що мають *негативний вияв* і сприймаються особистістю як загрози, такі:

- *агресивний вплив з боку оточення* (нав'язування думок, маніпулювання, агресивність ЗМІ, нещирість і неправда в суспільстві, омана, насилля, війна, погрози, злість інших, лихослів'я);
- *невпевненість у власних силах, у своїй компетентності* (боюся зупинитися у власному розвитку; не маю можливостей для самореалізації; боюся, що зі мною не будуть спілкуватися; боюся образити інших; невпевненість у собі; боюся сказати щось не те; невизначеність майбутнього).

*Приклад роботи за методом SWOT-аналізу, застосованого
для визначення особливостей функціонування
загальноосвітнього середнього закладу*

Інструкція: Охарактеризуйте, будь ласка, діяльність Вашого освітнього закладу з огляду на його:

- ✓ *внутрішні сильні сторони;*
- ✓ *внутрішні слабкі сторони;*
- ✓ *зовнішні можливості;*
- ✓ *зовнішні загрози.*

Обговоріть особливості функціонування Вашого освітнього закладу та занотуйте свої міркування у відповідних стовпчиках таблиці (табл. 4.3.5). Відповіді можна формулювати і фіксувати в процесі діалогічної взаємодії (партиципації) або вчитель може їх надавати індивідуально в ході структурованого інтерв'ю. У таблиці представлено результати SWOT-аналізу, проведеного в загальноосвітньому середньому навчальному закладі м. Києва. Вибірку досліджуваних склали 23 вчителі (різного віку і кваліфікаційного рівня, різної статі, з різним стажем роботи).

За допомогою процедури SWOT-аналізу з'ясовано та досліджено особливості функціонування загальноосвітнього середнього закладу, що виявляються в процесі діалогічної партиципації суб'єктів спілкування. Це дало змогу визначити комунікативні інтенції учасників соціального діалогу в системі “вчитель – шкільна освіта”; розкрити чинники ефективної/неефективної діяльності навчального закладу; окреслити можливості, що стимулюють його розвиток; з'ясувати причини, що заважають вияву його суттєвих конкурентних переваг; знайти нові сприятливі умови для розв'язання організаційних проблем.

Отже, до *переваг*, що надають закладу можливості конкурувати і мати додатковий пріоритет, можна віднести такі:

- *високий професійний рівень учителів* (творчий підхід педагогів-професіоналів до роботи, багато вчителів мають вищу кваліфікаційну категорію, педагоги регулярно відвідують курси підвищення кваліфікації, користуються предметними сайтами для збагачення власного досвіду тощо);
- *навчання, центроване на учневі* (школярів спрямовують на самовдосконалення й особистісне зростання; багато уваги приділяється безперевному розвитку учнів; талановиті учні – призери учнівських олімпіад);

Використання методу SWOT-аналізу для визначення особливостей функціонування загальноосвітнього середнього закладу, що виявляються в процесі діалогічної партиципації в системі “учитель – шкільна освіта”

Внутрішні сильні сторони	Внутрішні слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • школа “віри, надії та любові”; • найстаріший навчальний заклад міста Києва з усталеними традиціями; • заслужена висока репутація; • зручне розташування в середмісті; • школа комфортна для дітей, “домашня”; • поглиблене вивчення предметів природничого циклу; • сучасний державний навчальний заклад комунальної власності; • вивчення іноземних мов (англійської, німецької, китайської); • творчі педагоги-професіонали; • багато вчителів мають вищу кваліфікаційну категорію; • педагоги регулярно відвідують курси підвищення кваліфікації, між ними постійно відбувається обмін педагогічним досвідом; • учителі користуються предметними сайтами, інтернет-ресурсами для збагачення власного досвіду; • сучасне матеріально-технічне забезпечення (мультимедійні комплекси, комп’ютерні класи); • функціонують гуртки, спортивні секції; • працюють факультативи з предметів базових дисциплін та курси за вибором; 	<ul style="list-style-type: none"> • застарілі навчальні програми; • неможливість самостійно обирати навчальні плани, програми; • жорстка регламентація навчально-виховного процесу; • у педагогічному колективі переважають традиційні або застарілі підходи до навчання; • у педагогів виявляється звичка працювати за сталою моделлю подачі навчального матеріалу, страх перед експериментуванням; • недостатні зв’язки із соціальними партнерами; • немає взаємодії з позабюджетними організаціями, комерційними установами для активації можливостей і пошуку нових ресурсів; • не відчувається повноцінної підтримки з боку батьківської ради, що виявляється в зниженні активності і зацікавленості батьків брати участь у житті школи; • не вистачає нового методичного інструментарію; • обмежені фінансові можливості вчителів (низька заробітна плата) та освітнього закладу (недостатні бюджетні асигнування); • низька мотивація педагогів до праці; • професійна деформація, “ефект професійного вигорання”;

<ul style="list-style-type: none"> • талановиті учні – призери всеукраїнських учнівських олімпіад; • учні – переможці етапів різного рівня конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт Малої академії наук “Дослідник”; • багато уваги приділяється постійному розвитку учнів, формуванню в них як предметних, так і міжпредметних навичок; • школярів спрямовують на самовдосконалення та особистісне зростання; • співпраця з Інститутом біології КНУ імені Тараса Шевченка та іншими вищими навчальними закладами; • інноваційний супровід, співпраця з інститутами Національної академії педагогічних наук України. 	<ul style="list-style-type: none"> • слабкі взаємозв’язки з іноземними партнерами за програмами обміну і стажування як учнів, так і вчителів.
<p align="center">Зовнішні можливості навчального закладу</p>	<p align="center">Зовнішні загрози навчальному закладу</p>
<ul style="list-style-type: none"> • відкриття нових профілів і напрямків навчання; • використання інтернет-технологій для суттєвого скорочення витрат і збільшення обсягу освітніх послуг; • розвиток відкритого (дистанційного) навчання; • упровадження інноваційних технологій з розвивального навчання; • розширення кількості гуртків за інтересами; • підвищення кваліфікаційного рівня вчителів, засвоєння ними нових методів, технологій навчання; 	<ul style="list-style-type: none"> • несприятливі демографічні зміни, що викликають скорочення попиту на освітні послуги; • зниження попиту на освітні послуги через зміни потреб і смаків; • негативний вплив засобів масової інформації; • агресивне зовнішнє соціальне середовище; • зміни в базових цінностях; • зміни в стилі життя, високий рівень розшарування населення; • соціальна, економічна, політична нестабільність у країні; • загострення криміногенної обстановки; • поглиблення глобальної екологіч-

<ul style="list-style-type: none"> • можливість брати участь у програмах міжнародного обміну і стажування; • залучення соціальних партнерів до вирішення питань, пов'язаних з розвитком школи; • залучення сторонніх фахівців і консультантів для збагачення досвіду, активації можливостей, пошуку нових ідей і ресурсів. 	<p>ної кризи;</p> <ul style="list-style-type: none"> • зовнішня воєнна агресія, анексія, окупація територій, терористичні акти; • у країні триває війна, яка не має правил; • найбільш жакливим є те, що в цій незрозумілій війні гинуть наші учні; • прикро, що наші нові учні – біженці з Криму і Донбасу; • нестабільне фінансування, побоювання скорочень, безробіття, невилати заробітної плати або її урізання; • існування соціального стереотипу “бути вчителем непрестижно”; • соціальна незахищеність, брак урядових соціальних програм захисту педагога; • упровадження нових, не завжди доречних нормативно-правових регулятивних актів з боку державної законодавчої та виконавчої влади; • незацікавленість у співробітництві з боку громадських і благодійних організацій; • брак інвестицій в освітню галузь; • зменшення дохідної частини державного і муніципального бюджетів.
---	---

- *статусність навчального закладу* (найстаріший навчальний заклад з усталеними традиціями, заслужена висока репутація, сучасний державний навчальний заклад);
- *інноваційний супровід* (сучасне матеріально-технічне забезпечення, співпраця з науково-дослідними інститутами та вищими навчальними закладами);
- *надання якісних освітніх послуг* (поглиблене вивчення предметів природничого циклу; вивчення іноземних мов; функціонування гуртків, спортивних секцій; факультативи з предметів базових дисциплін та курсів за вибором).

У процесі діалогічної партиципації визначено **недоліки** (“слабкі сторони”) навчального закладу, що зумовлюють несприятливі обставини його функціонування:

- *жорстка регламентація навчально-виховного процесу* (неможливість самостійно обирати навчальні плани, програми);
- *переважання традиційних або застарілих підходів до навчання* (застарілі навчальні програми; звичка педагогів працювати за старою моделлю подачі навчального матеріалу, побоювання експериментування);
- *недостатні зв'язки із соціальними партнерами* (бракує взаємодії з позабюджетними організаціями, комерційними установами щодо активізації можливостей і пошуку нових ресурсів; не відчувається повноцінної підтримки з боку батьківської ради; слабкі взаємозв'язки з іноземними партнерами за програмами обміну і стажування);
- *низька мотивація педагогів до праці* (обмежені фінансові можливості школи і вчителів, наявність ефекту професійного вигорання у викладачів).

У ході ситуативного аналізу виявлено **чинники, що стимулюватимуть розвиток** освітнього закладу:

- *інноваційний розвиток* (використання інтернет-технологій, упродовження інноваційних технологій розвивального навчання, розвиток дистанційного навчання);
- *надання нових якісних освітніх послуг* (відкриття нових профілів і напрямів навчання, розширення кількості гуртків за інтересами);
- *підвищення кваліфікаційного рівня вчителів* (засвоєння ними нових методів, технологій навчання);
- *соціальне партнерство* (можливість брати участь у програмах міжнародного обміну і стажування; залучення соціальних партнерів до вирішення питань, пов'язаних з розвитком школи; залучення сторонніх фахівців і консультантів для збагачення досвіду, активації можливостей, пошуку нових ідей і ресурсів).

Визначено **зовнішні негативні чинники**, що перешкоджають ефективному функціонуванню школи зокрема і освітньої галузі загалом:

- *поглиблення кризових явищ у суспільстві* (тотальна нестабільність у державі; нестабільне фінансування, побоювання скоро-

чень, безробіття, невиплати заробітної плати або її урізання; несприятливі демографічні зміни; загострення криміногенної обстановки; поглиблення глобальної екологічної кризи);

- *агресивне зовнішнє соціальне середовище* (зовнішня воєнна агресія, анексія, окупація територій, терористичні акти; негативний вплив засобів масової інформації);
- *зміни у базових цінностях і стилі життя* (зниження попиту на освітні послуги через зміну потреб і смаків; зміни в стилі життя, високий рівень розшарування населення);
- *соціальна незахищеність освітян* (брак урядових соціальних програм захисту педагога; існування соціального стереотипу “бути вчителем непрестижно”);
- *брак соціального діалогу* (упровадження не завжди доречних, недостатньо аргументованих нормативно-правових регулятивних актів з боку державної законодавчої та виконавчої влади; незацікавленість у співпраці з боку громадських і благодійних організацій).

Спілкування, результатом якого є взаєморозуміння між суб’єктами, завжди вимагає, з одного боку, уміння і прагнення комунікатора донести свою інтенційність, а з другого – уваги, бажання і відповідних комунікативних (інтерпретаційних) навичок з боку його партнера по спілкуванню. І те й інше – специфічна когнітивна діяльність, тому пізнання, розуміння інтенційності – це опанування сенсу, а пошук сенсу – це визначення інтенційності. Мотиваційно-цільова (інтенційна) структура завжди визначається як основа тексту, як певний вектор, що виявляється в разі використання відповідних навичок аналізу (неінтенційного спілкування не буває).

Зазначимо, що на основі результатів виконаної науково-дослідної роботи та одержаних даних емпіричного дослідження [Петренко, 2015; Petrenko, 2015] нами запропоновано типологію авторської інтенційності. Зокрема, виокремлено особливості комунікативних інтенцій (критеріїв), що визначають особливості становлення соціального діалогу в освітньому середовищі.

Визначено такі **типи авторських інтенцій**:

- *інформативні* (інтенції інформувати, поширювати знання, повідомляти);
- *експансивні* (інтенції поширювати ідеї, цінності, здійснювати просвіту);

- *маніпулятивні, імпаکتивні* (інтенції впливати на думки, емоції, поведінку інших);
- *фасилітаційні* (інтенції підтримувати інших, надавати їм допомогу в складних життєвих обставинах);
- *рекреативні* (інтенції розважати, веселити);
- *імплікативні* (інтенції залучати, заохочувати, спонукати);
- *компетентнісні* (інтенції конкурувати, виявляти власну компетентність, реалізовувати себе);
- *індиферентні* (інтенції прагнути до нейтральності, неупередженості, відстороненості).

Інтенція (рівнодія мотивів і цілей спілкування), що визначає та організує змістовий матеріал тексту, не завжди виражається словесно: навіть цілі спілкування через низку обставин не завжди декларуються комунікатором, а мотиви спілкування – тим більше, оскільки останні належать до емоційно-експресивно-образної сфери особистості і в процесі комунікації далеко не завжди усвідомлюються.

На нашу думку, лише в процесі діалогічної партиципації співучасники міжсуб'єктної взаємодії набувають здатності до критичного й позитивного мислення, свободи спілкування, створюють відносини співпричетності, дістають можливість винаходити нові цінності і смисли, обирати різні шляхи подальшого особистісного розвитку, змінювати соціальне середовище.

Отже, діалогічний характер освіти передбачає сумісний пошук знання, його створення та породження, відкриття невідомих істин, розвиток нових підходів. Відхід від однозначності у визначенні істини передбачає можливість говорити про існування множинності сенсів, значень, конотацій, а тому здобуті в такий спосіб знання набувають плюралістичних, контекстуальних, міждисциплінарних та інноваційних рис.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСІ

5.1. Релігійний дискурс: особливості конфесійної презентації

Релігійна комунікація є одним з найдавніших типів людського спілкування, але її наукове вивчення почалося порівняно недавно. Продуктивна спроба представити релігію як цілісний психологічний феномен належить філософу-релігієзнавцю Є. О. Торчинову, який обґрунтував і розвинув принципово новий психологічний підхід до тлумачення феномену релігії, вибудовуючи поняття глибинного релігійного досвіду як особливої психологічної реальності [Торчинов, 1998].

Питання релігійної комунікації розглядали переважно лінгвісти, філософи, теологи, соціологи. Так, проблеми релігійних стилів і жанрів досліджували В. Є. Чернявська, І. В. Бугайова. Вивченню діалогічності християнського дискурсу приділяли увагу У. С. Баймуратова, В. І. Карасик. Лінгвістичному опису цього типу дискурсу присвячено праці Н. Д. Артюнової, О. Б. Казніної, В. І. Карасика. Релігійний дискурс у системі типів спілкування досліджувала О. В. Бобирьова. Наукова діяльність О. М. Прилуцького пов'язана з вивченням міфологем у просторі теологічного дискурсу. У працях згаданих дослідників з різних позицій і в контексті різних наукових дисциплін висвітлюються проблеми суб'єкта дискурсу, типологізації ознак, особливостей вживання мови в конкретному акті спілкування тощо.

Поряд з безперечно значущими для вивчення проблеми результатами досліджень цих авторів аналіз їхніх наукових робіт дає підстави зробити такі висновки про дослідницькі лакуни й перспективи сучасної методології дискурсивного аналізу інституційних основ релігійної традиції:

– наразі немає чітко сформульованого уявлення про можливість дискурсивного аналізу інституційних основ різних релігійних традицій;

– досі не представлено комплексного теоретичного дослідження інституційних основ різних релігійних традицій, хоча в цьому полі вже існує уніфікована, диференційована і конвенційно закріплена система категорій і базових понять;

– не розкрито нормативні елементи інституційного релігійного дискурсу (канонічні та проповідницькі тексти, ритуалізовані дії, звернення до авторитетів, релігійна регламентація життя);

– недостатньо повною мірою обґрунтовано механізми, елементи і підстави специфікації інституційного релігійного дискурсу, які б сприяли більш ефективній ідентифікації конкретних текстів (основні мовні та лінгвостилістичні засоби оформлення інституційного релігійного дискурсу, що виконують функцію дискурсивних формул).

У контексті вищевикладеного доречно зробити кілька зауваг. По-перше, релігію (у межах психології релігії) варто тлумачити як упорядкований набір відповідних ідей, знань, уявлень та образів, що використовуються для відтворення і підтримки певного соціокультурного порядку й конструювання життєвого досвіду агентів. Щодо релігії цей корпус має комунікативно-семіотичну форму і його можна вивчати з позицій критичного дискурс-аналізу. По-друге, релігійний дискурс вибудовується навколо розв'язання проблеми віри як феномену індивідуальної та масової свідомості. Звідси принципова неможливість доведення тези, що фіксує істину як найвищу цінність [Торчинов, 1998]. Ця проблема виражається в параметрах дискурсу. По-третє, релігійний дискурс в інституційних межах описується і як структура, що передбачає ієрархію відносин і значень; і як практика, що припускає створення, інтерпретацію і поширення необхідних значень; і як спосіб говоріння, спрямований на відтворення життєвого досвіду і підтримку (встановлення) соціокультурного порядку. Ці способи опису і вивчення дискурсу дають можливість підтвердити правомірність виокремлення таких двох основних типів дискурсу, як *інституційний* (у нашому випадку – релігійний) і *побутовий* (у тому числі повсякденний). Також можна говорити про відокремлення глибинних, порівняно усталених структур інституційного середовища (інституційних основ) від зовнішнього, динамічного, мінливого,

поверхневого пласту (інституційних форм). Так, С. Г. Кірдіна інституційні основи визначає як такі, що є “історично стійкими, інваріативними щодо дій окремих агентів і постійно відтворюються в практиці соціальних відносин” [Кірдіна, 2012, с. 7].

Для глибшого розуміння релігійного дискурсу варто звернути увагу на саме поняття “дискурс”. Дослідження дискурсу є міждисциплінарним і багатоаспектним, а сам термін набуває різних тлумачень залежно від наукової дисциплінарної традиції або фокусу дослідницької уваги. Цей термін тісно пов’язаний з доробком таких учених, як *Ю. Габермас* (дискурс як особливий ідеальний вид комунікації, який здійснюється в умовах максимально можливого усунення від соціальної реальності, традицій, авторитету, комунікативної рутини і має на меті критичне обговорення та обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації), *М. Фуко* (дискурс як практики, що систематично створюють ті предмети, про які говорять; під дискурсом слід розуміти множинність висловів, які належать до певної “дискурсивної формації”, тобто дискурс – це мовне вираження певної соціальної практики, упорядкованої та систематизованої особливим використанням мови, що пов’язано з певною ментальністю, ідеологічно укоріненою та історично зумовленою), *З. Харріс* (дослідження закономірностей руху інформації в межах комунікативної ситуації, що здійснюється шляхом обміну репліками; тим самим реально описується структура діалогової взаємодії) [Хабермас, 2006; Фуко, 1994; Харріс, 1991].

Значний внесок у і вивчення релігійного дискурсу зробили сучасні дослідники В. І. Карасик, Н. Б. Мечковська, О. О. Прохвятилова, Ч. Каррен, Дж. Ніксон та ін. У літературі наводиться вузьке і більш широке розуміння релігійного дискурсу. У вузькому значенні найчастіше поняття тлумачать як сукупність мовних актів, що використовуються в релігійній сфері. У широкому значенні під релігійним дискурсом розуміють набір відповідних дій, орієнтованих на звернення людини до віри, а також сукупність мовних компонентів, що супроводжують процес взаємодії учасників, включаючи певні текстові фрагменти [Бобырева, 2007].

Релігійний дискурс має ряд притаманних тільки йому характеристик і займає особливе місце в структурі типів дискурсу. О. В. Бобирьова виділяє низку закономірностей побудови і функціонування цього типу дискурсу, які відрізняють його від інших типів

(педагогічного, політичного, художнього тощо) та підкреслюють його специфіку.

Релігійний дискурс, як і педагогічний, охоплює два найбільш значущі інститути суспільства. Їх об'єднує наявність схожих, у певному розумінні, цілей і завдань. У педагогічному дискурсі ключовий учасник – учитель, який передає учням знання, повідомляє норми поведінки й основи моралі, які були накопичені суспільством раніше і культивуються в ньому зараз. Учитель при цьому виконує функцію своєрідного провідника концентрованого досвіду, мудрості багатьох попередніх поколінь і має досить високий авторитет у суспільстві. Центральний учасник релігійного дискурсу – “агент”, який також є носієм (який виступає при цьому не від свого імені, а тільки як “трансагент” між Богом і людиною) вищого знання, мудрості – з одного боку, наданої людині Всевишнім, а з другого боку – досвіду, накопиченого людським соціумом протягом тисячоліть. На відміну від учителя, агент релігійного дискурсу “несе” різнобічні знання, наголошуючи при цьому перш за все на загальних, а не на специфічних аспектах інформації [Бобырева, 2007].

Як педагогічний, так і релігійний дискурс відрізняє наявність ритуалу спілкування. В обох видах дискурсу має місце певний, встановлений набір ритуальних дій – вербальних і невербальних, які значною мірою зумовлюють тональність, закономірності побудови та стратегії розвитку дискурсу (певна форма одягу, ритуальні дії тощо). В обох випадках ритуал визначається нормами і правилами, встановленими соціумом, у якому функціонує цей інститут – педагогічний або релігійний. Слід зазначити, що суспільні норми і приписи щодо поведінки в певному суспільстві можуть вносити деякі корективи в жести і ритуал у цілому. Так, у кожній релігії свій ритуал здійснення молитви. Наприклад, у православній культурі вона супроводжується колінопреклонінням, цілуванням ікони; для католицизму ж характерна загальна молитва без якихось спеціальних жестів, які б її супроводжували [там само].

Адресант і релігійного, і педагогічного дискурсу має незаперечний авторитет. Кінцевою метою релігійного дискурсу є передавання вищої істини, божественного знання. Крім того, уся інформація, що передається в ході релігійного дискурсу, має прийматися на віру, будь-які пошуки аргументів чи пояснень (характерні для педагогічного дискурсу) позбавляють релігійний дискурс своєрідності,

внутрішньої суті. Його основою є емоційне переживання дива, переживання єднання з вищою силою – Богом – і з колективом одновірців. Таким чином, релігійний і педагогічний дискурси мають чимало точок дотику, що визначається їхніми головними цілями – донести до адресата знання, сформувати особистість з певними поглядами і ціннісними настановами, закласти норми і правила поведінки як у рамках певного суспільного інституту (школа, церква), так і в суспільстві в цілому [там само].

Як не дивно, релігійний і політичний дискурси також мають як низку спільних ознак, так і певні відмінності. Перш за все спільним для цих типів дискурсу є міфологізація свідомості людини, віра в магію слів. У політичному дискурсі навіювання здійснюється за допомогою цілеспрямованої пропаганди і агітації – форм, які в модифікованому вигляді завжди мають місце і в релігійному дискурсі (наприклад, у тексті церковної проповіді). Релігійний дискурс об'єднує людей єдністю віри, так само як у політиці люди об'єднані вищою політичною ідеєю. Вихід за межі спільноти, що дотримується певних поглядів (ідеологічних чи релігійних), веде до витіснення за межі цієї політичної або релігійної групи. Мова релігії, як і мова політики, розрахована на певну групу, яка має бути хоча б частково підготовленою до сприймання повідомлення (мова тут являє собою досить замкнений семантичний простір). Кінцевою метою як релігійного, так і політичного дискурсу є виховання особистості. Різниця є тільки підходи до її виховання та формування, ті цінності, які закладаються і вважаються пріоритетними, а також кінцеві цілі, яких бажають і прагнуть досягти.

Що ж стосується художнього дискурсу, то його компонентами (як і релігійного) є конкретні вислови діалогічної чи монологічної форми з наявними в них численними кореляціями історичного, соціального, психологічного, культурологічного змісту, які в структурі тексту реалізують часовий аспект інтеракції між партнерами відповідно до типу дискурсу, а також простір, у якому він відбувається, значення, які він експлікує, використовує, репродукує або перетворює [Баймуратова, 2008].

За час існування церковної комунікативної практики сформувалася система цінностей, яка є основою релігійного дискурсу. Релігійні цінності пронизують усі сфери людської діяльності – від фундаментальної науки, мистецтва до педагогіки і масової культури в

цілому. Склалася розгалужена система жанрів – від усного переказу і проповіді до офіційного диспуту.

Релігійний дискурс вибудовується суб'єктами таким чином, що кожна повсякденна ситуація може бути оцінена з позицій релігійного вчення, їй може бути приписаний певний ціннісний статус. Цей аспект свідчить про ідеологічний характер дискурсу, який містить у собі не тільки релігійний, а й інші типи “інституційного” дискурсу: політичний, педагогічний, художній. Релігійний дискурс оперує такою індуктивною схемою, де кожний окремий випадок категоризується в інституційно фіксовані цінності, принципи, ідеї, закони [Кожемякин, 2010].

Однією з визначальних рис релігійного дискурсу є відкрита, а не завуальована, як, наприклад, це часто буває в політичному дискурсі, презентація та відтворення цінностей і норм як життєдіяльності, так і самої релігійної комунікації. Загальна мета цього типу дискурсу полягає у створенні ситуації довіри в межах певної конфесії. Його цінності – це цінності віри (визнання Бога, спасіння душі, розуміння гріха і чесноти, відчуття дива, дотримання обрядів). Особливістю такого дискурсу є відкрите декларування його цінностей. Говорячи про структуру релігійного дискурсу як про один з різновидів інституційного дискурсу, В. І. Карасик вирізняє низку структурних компонентів цього виду дискурсу. Це учасники, цілі, цінності та способи їх вираження, ключовий культурний концепт, стратегії, тематика, різновиди і жанри, прецедентні тексти тощо. Мета релігійного дискурсу – передавання вищої істини, божественного знання; він є концентрацією знання. Час релігійного дискурсу фіксується жанровою специфікою спілкування [Карасик, 1998].

Дослідники релігійного дискурсу також відмічають і частотність конкретних дискурсивних актів в усіх можливих типах мовної комунікації – аргументованої, експресивної, соціальної, ритуальної. Цей тип дискурсу спрямований на відтворення положень релігійного світогляду, включаючи характерні для нього цінності, норми, ідеї, міфи, наративи. Те, що відрізняє реалізацію цієї мети в релігійному дискурсі від інших типів “інституційного” дискурсу, – це проповідницький характер трансляції релігійного знання. Зв'язок між цілями і предметом релігійного дискурсу забезпечується, з одного боку, інтенціями учасників дискурсу (наприклад, уявлення про Бога може мати на увазі впорядкування індивідуального досвіду відповідно до

канонів) і, з другого боку – соціальними уявленнями і вкоріненими в колективній свідомості образами й архетипами [Кожемякин, 2010].

Різновиди дискурсу (дискурсивні формації) утворюються на перетині комунікативної і когнітивної складових дискурсу [Фуко, 2004]. Комунікативна складова – це можливі позиції і ролі, які надаються в дискурсі носіям мови; когнітивна – це знання, що містяться в дискурсивному повідомленні. Є свої особливості і в реалізації базових пізнавальних операцій (репрезентації, категоризації, інтерпретації) у процесі дискурсивної практики.

Варто звернути увагу на декілька підходів у визначенні використовуваних тут понять. Якщо вивчати явище в межах теорії дискурсу, то об'єктом дослідження може бути спілкування (акт комунікації), що має на меті залучення людей до віри чи підтримка віри. При цьому особливо важливою є довірлива взаємодія, яка передбачає не так формальне залучення співрозмовника до певної системи релігійних поглядів, як спонукання його до внутрішньої духовної роботи.

Якщо під дискурсом розуміти сукупність тематично співвіднесених текстів (акти комунікації, спрямовані або на залучення людини до віри, або на її підтримання), то зміст дискурсу, або тема, розкривається не окремим текстом, а інтертекстуально (у комплексній взаємодії окремих текстів) [Карасик, 1998].

Отже, релігійний дискурс – це особливий тип дискурсу, обумовлений ситуацією спілкування на духовні (сакральні) теми, у межах якого існують специфічні жанри і функціонують специфічні метафоричні концепти.

З погляду функціонально-жанрової диференціації виділяють такі *різновиди релігійного дискурсу*:

1) *молитовний дискурс* (у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” молитва визначається як усталений текст, який промовляється, виголошується віруючими під час звернення до Бога, до святих). Широке семантичне коло поняття “молитва” пояснює суть цього явища, розкриває особливості ситуації, умови спілкування, стосунки між комунікантами. Молитва передбачає спілкування з Богом – спілкування незвичайне з традиційного погляду. Відправник (адресант) молитви надсилає її конкретному адресатові – Богу, а сам виступає в ролі квазіадресата. Важливе значення для реалізації й актуалізації змістового наповнення молитовного дискурсу, розширення його тематичного діапазону має оцінна стра-

тегія. Змістові рамки оцінної стратегії в молитовному дискурсі чітко окреслені його завданнями: залучення і зміцнення віри, отримання душевного спокою та підтримки (у цьому випадку з боку Всевишнього). У тематичному плані молитовний дискурс створюється шляхом своєрідного тематичного нанизання, у якому одна тема переходить в іншу. У молитовному дискурсі є один адресат – Бог, і його комунікативна стратегія реалізується через звертання до нього. Оцінний характер молитовного дискурсу виявляється не тільки у формуванні в людини міцних переконань і віри, а й у визначенні системи оцінок та цінностей. Характерними особливостями молитовного слова є: а) пошук духовної опори у світогляді; б) створення ситуації довіри; в) сповідальне переосмислення пережитого;

2) *сповідальний дискурс* (сповідь – одне із семи Церковних Таїнств (покаяння). Найчастіше сповідальні тексти поділяють на дві категорії: сповідь перед Богом і сповідь перед людьми. Відмінність їх – у головному: якщо сповідь перед Богом – це усвідомлення своїх гріхів і покаяння (дійство наповнене глибокими душевними переживаннями), то сповідь перед людьми – це пояснення своїх вчинків, обставин свого життя;

3) *проповідницький дискурс* (проповідь у вузькому значенні – це християнська церковна настанова, яка має на меті розповісти і розтлумачити слухачам вчення православної церкви. Досить часто при визначенні проповіді береться до уваги лише зовнішня її сторона – словесна форма, а сама природа проповіді визначається як виключно риторична, тож залишається поза увагою її внутрішнє наповнення, яке передбачає роздуми, переживання та формування відчуття причетності [Прохватилова, 1999]. Проповідницький вид релігійного дискурсу можна визначити як текст, що промовляється священиком певної конфесії і містить її вчення. Такий текст направлений на підтримання й посилення віри мирян, реалізується за допомогою відповідних стратегій і практик, які диктують вибір мовних засобів з необхідним значенням. Проповідницький дискурс, який містить у собі релігійні цінності, дає змогу більш повно врахувати при розгляді церковної комунікації увесь спектр параметрів, оскільки відображає менталітет і культуру – як національну, так і індивідуальну. Прагнення адресата до адекватного сприйняття, спрямованість дискурсу на слухача приводять до того, що не лише локальні умови, а й уявлення про культурний рівень і духовні цінності співрозмовника

чи групи слухачів стають визначальними при виборі конкретних мовних засобів і стилів. Проповідницький дискурс можна трактувати або як релігійний християнський текст, або як сукупність актів релігійної комунікації, де перш за все вагома сила слова, мова релігії покликана впливати на емоційну сферу людини, у тому числі словами і виразами, які належать до певного стилю.

Розглянуті вище особливості релігійного дискурсу дають підстави говорити про певну діалогічність як у структурі текстів, так і в процесі їх виголошення. Ці положення монотеїстичної віри відображені в текстах священних книг, а також у численних коментарях. Вони визначають чи покликані визначати сенс життя людини. Умова віри вимагає від суб'єкта “внутрішнього зусилля” в ході здійснення релігійної дискурсивної практики, тоді як в інших інституційних дискурсах специфічним є більшою мірою “зовнішній примус” суб'єкта.

Унікальність релігійної комунікації полягає в тому, що надприродні об'єкти сприймаються як активні учасники спілкування: онтологічний компонент релігійного дискурсу поєднується з комунікативним, комунікативний параметр зумовлюється безпосередньо предметною сферою дискурсу. Ключовим параметром релігійного дискурсу є онтологічний: система референцій дискурсу конструює його конкретні цілі (опис, інтерпретація, нормування), комунікативні характеристики. Усі параметри релігійного дискурсу виражають його “внутрішню” напруженість, пов'язану з неможливістю раціонального (мовного) вираження містичного досвіду і духовних переживань. Він виступає як механізм актуалізації ціннісно-нормативних і догматичних основ релігії, а також як засіб контролю та регуляції відповідності дій і думок індивіда встановленим стандартам (цю функцію виконують такі комунікативні форми релігійного дискурсу, як, наприклад, сповідь, бесіда з наставником). Релігійний дискурс є рефлексивним явищем, рефлексивність якого, однак, не зводиться виключно до раціональних механізмів обґрунтування та пояснення (теологічний дискурс), а стосується також і догматичних норм інтерпретації (міфологічний дискурс).

Для кожного конкретного типу дискурсу характерна наявність універсальних/традиційних метафоричних моделей, домінантність яких визначає його специфіку. Ці моделі покладено в основу різних конфесійних утворень.

5.2. Основні характеристики дискурсивного простору міжконфесійних діалогів: тематична структуризація

Перш ніж перейти до аналізу стратегії розгортання міжконфесійного діалогу, варто пояснити логіку виокремлення цієї проблематики з-поміж усієї сукупності в межах релігійного дискурсу. А для цього слід уточнити зміст поняття “соціальний діалог”.

Під *соціальним діалогом* розуміють розгортання комунікативної взаємодії окремих ідентичностей у дискурсивному просторі, мета якої – вироблення цілісного уявлення про предмет дискурсу шляхом створення відповідних умов та забезпечення рівності учасників комунікативного процесу.

На сьогодні потреба в соціальному діалозі викликана гострою ситуацією соціальної напруженості і протистояння між різними локальними ідентичностями. Практика ведення соціального діалогу є наразі вкрай обмеженою. Тому варто говорити не так про соціальний діалог, як про дискурс соціального діалогу (який постає як локальний комунікативний простір, що проявляється як спосіб артикуляції певної соціальності з її традиціями, ціннісними орієнтаціями в конкретному соціально-культурному контексті). Якщо розглядати соціальний діалог як інтердискурсивний простір, то тут можна спостерігати зростання ролі інтерпретації як когнітивного процесу, він забезпечує встановлення та підтримання порядку дискурсу для окремого інтерпретатора, що може виражатися в усвідомленні властивостей контексту мовлення. Зокрема, окремим напрямом може бути дослідження соціально-психологічних факторів, пов’язаних безпосередньо з комунікантами, а саме: знанням прецедентних текстів усіх суб’єктів діалогу (усіх дискурсів), силових ліній і силових позицій кожного з дискурсів, знанням конкретного коду, обсягу вербальних і невербальних одиниць комунікації та вмінням використовувати й інтерпретувати той чи інший код [Кожемякин, 2007].

Тому цікавим видається пошук спільного в проблемному полі релігійного дискурсу та дискурсу соціального діалогу в межах інтердискурсивної взаємодії у текстуальному просторі (рис. 5.2.1). Таким

спільним комунікативним простором є розгортання міжконфесійного діалогу в сучасній Україні. На сьогодні основним завданням міжконфесійного діалогу стає досягнення взаємопорозуміння між представниками різних конфесій задля подолання соціальної напруженості, зумовленої особливостями контексту українського дискурсу.

Рис. 5.2.1. Інтердискурсивна взаємодія у текстуальному (дискурсивному) просторі

Для успішного розгортання дискурсу соціального діалогу в міжконфесійній комунікації потрібні такі умови:

- а) визнання рівнозначності позицій учасників комунікації;
- б) тематична синхронність;
- в) спільнонаправленість конфесійних очікувань.

Для повноцінного міжконфесійного діалогу необхідно підготувати відповідний контекст та сприятливі умови його проведення. Український контекст специфікуватиме такий діалог *особливими темами та ідеями* (Горкуша, 2011)

Для вибудовування конструктивного міжконфесійного діалогу потрібні дві умови: перша – наявність спільного суспільно-історично-культурного майданчика, друга – наявність проблеми, яка б актуалізувала певну спільну тематику для обговорення.

Очевидно, що придатні для діалогу між різними конфесіями теми належать до різних рівнів. Бачимо також, що:

- найбільш обговорювана на конференціях проблематика стосується питань моральності, соціальної справедливості, єдності;
- найбільш підходящими для обговорення є теми, що сприятимуть виробленню механізмів міжконфесійного взаємопорозуміння (основи діалогічного настановлення);
- найбільючішою та найактуальнішою стає еклезіологія (особливо питання розколу);
- “найвдячнішими” темами є глобальні проблеми світу: екологія, державно-церковні відносини тощо.

Водночас багато хто з дослідників звертає увагу на перенесення ініціативи під час проведення діалогу з лідерів церков і офіційних інституцій на звичайних вірян, а щодо форми просування – “з діалогу на солідаризацію суспільства” [Филипович, 2010]. Міжконфесійний діалог може стати продуктивним за умови узгодження конкретних позицій учасників діалогу в чітко визначених контекстах за наявності спільної мети, а також тематичної узгодженості, що відповідатимуть потребам власне українського народу.

Доцільним, на нашу думку, є вивчення саме тематичної структуризації міжконфесійної взаємодії. Адже саме вона від самого початку сприятиме чи перешкоджатиме зближенню позицій представників різних конфесій, обранню ними конвенційної стратегії. Пропонована технологія тематичного моніторингу міжконфесійного дискурсу ґрунтується на використанні корпусно орієнтованого підходу, який передбачає формування репрезентативного корпусу текстів відповідної проблемної сфери та розроблення інформаційно-пошукового тезауруса предметної сфери.

Важливим завданням є виокремлення та аналіз тематичної структури дискурсу в міжконфесійній комунікації. У контексті цього завдання слід зробити деякі зауваги:

- тематичний репертуар визначає набір тем і ступінь їх актуальності в соціумі в конкретний момент часу;
- аналіз міжконфесійної проблематики переважно передбачає виокремлення тем дискурсу – як у динамічному, так і в статичному вимірі. Сутність динамічного дослідження полягає в тому, щоб визначати і фіксувати зміни тематики з плином часу, а статичного – у визначенні теми або сукупності тем, що обговорюються в певний період часу одним або декількома релігійними суб’єктами;

– у сучасній науці релігійний дискурс розуміють як сукупність дискурсивних практик, що ідентифікують учасників і формують конкретну тематику міжконфесійної комунікації. Іншими словами, такий дискурс конституюється, з одного боку, сукупністю тем, що стають предметом обговорення, а з другого – прийнятими мовними способами обговорення цих тем (дискурсивними практиками);

– вивчення міжконфесійного дискурсу вимагає залучення експертного знання з досліджуваної проблемної сфери (в цьому випадку це сфера міжконфесійної політики). Основна проблема полягає в тому, що кожен експерт може виділяти в інформаційному потоці різні тематичні блоки інформації, що цікавлять його в певний момент часу. Це прямо узгоджується із сформульованою когнітивною наукою тезою про те, що не існує універсального розуміння тексту. Розуміння тісно пов'язане з конкретними комунікативними цілями читача, умовами комунікації, ознайомленістю з проблемою. Отже, сам підхід до аналізу дискурсу, заснований тільки на експертному знанні, у всякому разі не дає стійких і досить об'єктивних результатів;

– для розв'язання цієї проблеми слід застосовувати технологію дослідження тематики міжконфесійного дискурсу, засновану на корпусному підході. Основні особливості цього підходу такі: залучення як джерела вивчення репрезентативного корпусу текстів обраної проблемної сфери; створення тезауруса проблемної сфери та його застосування для обробки корпусу текстів; поєднання контент-аналізу з методами обробки даних, що використовуються у сфері інформаційного пошуку, – інформаційно-пошуковим тезаурусом;

– тематична структуризація дискурсу дає уявлення, про що говорять і пишуть, а на основі результатів аналізу метафорики можна робити висновки про те, як говорять і пишуть про ті чи інші події і явища досліджуваної проблеми, а також про те, як осмислюються, сприймаються ці події. Загалом перевагу слід віддавати матеріалам, які містять дискусію відповідно до теми або ж її аналіз, оціночне судження, точки зору щодо обговорюваної проблеми.

Основним орієнтиром для відбору матеріалів для тематичних статей може бути гіпотеза щодо набору тем, які описують актуальний міжконфесійний дискурс. На основі експертної оцінки можна сформувати список тем, який буде покладено в основу інформаційно-пошукового тезауруса. Варто уточнити, що тезаурус тлумачиться

як певним чином організована сукупність слів-термінів, що описують проблемну сферу. Найбільш продуктивний спосіб складання тезауруса передбачає експлікацію апріорних знань експерта щодо проблемної сфери і модифікацію цих знань у процесі збирання реального текстового матеріалу.

До кожної теми розробляють набір дескрипторів, що описують простір міжконфесійного діалогу. Дескриптори являють собою ряд формалізованих слівформ мови, наявність яких у тексті свідчить про обговорення відповідної теми. Якщо переходити на мову контент-аналітичних методик, то дескриптори є репрезентантами концептуальної змінної (теми) в конкретних текстах.

З огляду на зазначене вище тексти варто обирати з урахуванням інтертекстуальних одиниць аналізу для розпізнавання інституційного дискурсу. Такими одиницями є:

- 1) прями цитатні уривки (з прецедентних текстів);
- 2) прецедентні номінації, зокрема іменування;
- 3) порівняння, метафори прецедентних текстів;
- 4) догматичні категорії, прецедентні феномени (пов'язані з віровченням інституту).

Крім того, щоб отримати інформацію про рівень знань, досвід представників релігійних інститутів у сфері міжконфесійної комунікації, слід враховувати такі змінні:

- 1) соціально-демографічні показники (професія).
- 2) показники актуальності теми міжконфесійних діалогів у різних комунікативних сферах і залученості особистості до конфесійних практик (потенційні сфери-джерела прецедентних текстів).
- 3) показники домінуючих тем у сфері міжконфесійного діалогу за векторами “готовність до змін/консервативність” і “радикальність/лояльність”.

Завдяки такому підходу можна максимально швидко зібрати необхідний мінімум даних, зокрема, для оперативного визначення основних тем міжконфесійного діалогу і формування попереднього тезауруса. Отримані дані можна доповнювати матеріалами, зібраними під час застосування інших методів. Так, процедури критичного дискурс-аналізу допоможуть виявити силових агентів, а саме: визначити, чиї голоси роблять певний факт предметом суспільної уваги, як цей факт висвітлюється, як він оформлюється в смисловому просторі. Також використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є

продуктивним, коли йдеться про виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу. Для цього теорія дискурсу пропонує зосередитися на конкретних мовних конструктах, які постійно відтворюють або перетворюють структуру репрезентацій.

Інституційні впливи, наприклад, можна виявляти, з'ясовуючи, які засоби переконування аудиторії застосовуються, які комунікативні стратегії найчастіше використовують для того чи того агента тощо. У цьому контексті в межах комунікативних стратегій визначено низку *когнітивних ефектів*, які можуть перешкоджати вибору підтримувальної аргументації іншим учасником у процесі діалогічної взаємодії:

1) *ефект попереднього ставлення* (схильність швидше спростувати аргументацію, яка суперечить власним уявленням, аніж шукати переваги аргументації опонента чи наводити свою);

2) *систематична помилка спростування* (схильність витратити більше часу та розумових зусиль на відхилення аргументів незалежно від того, спростовують чи підтримують вони власну позицію);

3) *поляризація ставлення* (наведення збалансованої аргументації “за” і “проти” провокує схильність до поляризації думок);

4) *ефект підвищення складності* (більш досвідчені учасники діалогу частіше спростовують підтримувальну аргументацію опонента і схильні демонструвати вищенаведені систематичні помилки).

Знання всіх цих ефектів дає змогу пояснити труднощі, які виникають у процесі міжконфесійного діалогу на різних етапах його розгортання (планування, творення спільних смислів, досягнення бажаного результату тощо). Зважаючи на те, що в дискурс-аналізі можна використовувати будь-які види даних (документи, архіви, газетні статті, літературу, побутові розмови тощо), варто скористатися цією можливістю для підвищення надійності результатів (триангуляція даних).

Соціальна реальність, як уже зазначалося, є текстуальною, а отже, специфіка її феноменів не може бути розкрита без урахування закономірностей мовного конструювання. Отож соціальна проблема, будучи фокусом діалогу, завжди є соціально сконструйованою (і має, відповідно, текстуальну природу).

За результатами аналізу корпусу текстів, присвячених проблемі міжконфесійного діалогу в Україні, можна виокремити чотири

групи тем, що зумовлюють тематичну структуру дискурсу міжконфесійного діалогу:

1. Соціальні проблеми суспільства.
2. Державно-конфесійні відносини.
3. Конфесійна підтримка окремих соціальних груп.
4. Теми, що стосуються конфесійної роз'єднаності.

Симптоматичним є те, що суто духовні проблеми або ж проблеми, які особливо хвилюють суспільство, попри високу частоту появи в дискурсі не дістають належної уваги ЗМК. Така ситуація спостерігається, наприклад, щодо тем “Соціальні проблеми суспільства”, “Рівень духовної підтримки населення”. Водночас теми, що становлять інтерес для інституцій, досить докладно дискутуються, хоча згадуються в ЗМК значно рідше, ніж соціальні. Цікаво також простежити частоту та інтенсивність обговорення розглянутих тем на різних часових інтервалах.

Специфікою міжконфесійного діалогу є те, що він розгортається в конкретному, визначеному певними соціальними інститутами інформаційному полі, пов'язаному із сутністю розв'язуваних проблем. Особливий інтерес у межах дослідження стратегій міжконфесійної взаємодії як показника готовності учасників до діалогу становлять можливості дискурс-аналізу на рівні макроструктурних компонентів та концептуальних метафор.

5.3. Дослідження комунікативних стратегій і комунікативних тактик у семантичному просторі дискурсу міжконфесійного діалогу

Аналіз дискурсивного простору, в якому відбувається розгортання діалогу з приводу окремих проблем міжконфесійної взаємодії, дає можливість визначити ті умови, які впливають на вибір комунікативних стратегій та тактик його учасниками. Комунікативну стратегію варто розглядати як сукупність мовних дій, спрямованих на вирішення основного завдання мовця, а комунікативну тактику – як одну або кілька мовних дій, що реалізують відповідну стратегію. Слід підкреслити, що комунікативна стратегія визначається комунікативною метою мовця. Для втілення в життя комунікативних стра-

тегій використовують відповідні тактики і практичні ходи їх реалізації та певну лексику.

Аналіз наукових джерел дає змогу описати комунікативні стратегії відповідно до поставленої мети. Виділяють такі типові цілі комунікації: *конвенціональні* (досягнення згоди, укладання договору в ситуації конфлікту або підтримання договору (конвенції)); *конфліктні* (виявлення розбіжностей між учасниками комунікації з тим, щоб сприяти підтриманню конфлікту); *маніпулятивні* (захоплення смислового простору комунікації, аби нав'язати її учаснику свою комунікативну стратегію і відповідно своє бачення реальності).

Деякі типи мовних дій, особливо ритуалізованих, допускають їх засвоєння і заучування аж до мовних формул. Інші можуть бути продемонстровані у вигляді вдалих зразків, у яких доцільно виявити узагальнену семантику. Наслідком недооцінки стратегічних цілей є вибір хибної тактики.

Зупинімося відтак на особливостях вибору комунікативних тактик. Для директивної стратегії характерним є використання тактик переконування, умовлянь, тиску, спростування (декларація актуалізується в комунікативному просторі спілкування незалежно від того, прийнятна вона для сприймання адресатом чи ні); для маніпулятивної – тактик тиску, провокування; для стратегії “поступливості” – тактик ухиляння, вибачення; для регулятивної – тактики компромісу (“діалогу згоди” за Бахтіним); для нейтральної – тактики байдужості; а для конфронтаційної – практично всіх перерахованих тактик.

Цікавим видається дослідження змістової стратегії, яка формується тематично. Вона вибудовується на основі проблемного поля, предметного змісту теми. Зміст комунікації впливає на вибір комунікативної стратегії. Існують комунікативні і некомунікативні теми. Комунікативні теми – такі, де допускаються відмінності сторін комунікації (поляріні погляди, різне ставлення, зіткнення думок).

Вибудовування комунікативного зв'язку на кожному етапі реалізації стратегії здійснюється шляхом поетапного відстеження комунікативних відмінностей учасників комунікації всередині кожної проблеми або щодо кожної характеристики об'єкта, кожного поняття і резюмування поетапного результату обговорення за критерієм “єдність-відмінність”. Загальна схема комунікації може бути виражена такою послідовністю: тема – проблемне поле – рух від проблеми до проблеми – опозиції для кожної проблемної позиції – досягнення

комунікативної мети (конвенціоналізація, конфліктологізація, маніпуляція) (рис. 5.2.2).

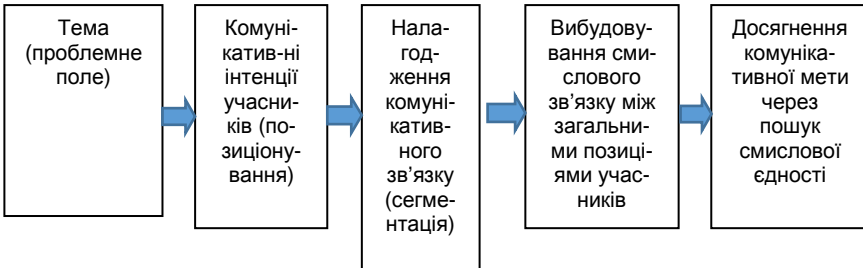

Рис. 5.3.1. Схема розгортання діалогічної взаємодії в міжконфесійній комунікації

Варто наголосити, що, досліджуючи комунікативні стратегії розгортання діалогічної взаємодії у просторі міжконфесійної комунікації, слід звернути увагу на пояснення та виокремлення таких позицій:

- дослідження комунікативних інтенцій учасників діалогічної взаємодії;
- визначення мовних маркерів комунікативних стратегій;
- виокремлення комунікативних утруднень, зумовлених браком знань щодо тематичного репертуару міжконфесійного дискурсу.

Стратегія являє собою планування процесу мовної комунікації залежно від конкретних умов спілкування і реалізації цього плану. Комунікативна стратегія відрізняється гнучкістю і динамікою, адже в ході спілкування вона піддається постійному коригуванню, неодмінно залежить від мовних дій опонента і контексту дискурсу, який постійно доповнюється і змінюється.

Мовні стратегії виявляються на основі аналізу ходу діалогової взаємодії протягом усього комунікативного процесу. Як правило, мовну стратегію визначає макроінтенція учасника діалогу. Мовленева стратегія пов'язана з виробленням основ діалогічної співпраці. Узгоджений діалогічний дискурс будується з урахуванням реалізації цілого комплексу комунікативних стратегій, які тісно пов'язані з мовною поведінкою кожного учасника діалогічної інтеракції. Сенс застосування конкретної стратегії полягає в тому, щоб змінити кон-

фігурацію окремих параметрів у потрібному напрямі, посилити якість бажання, змінити оцінки, трансформувати образ певної ситуації.

Найпродуктивнішими є дослідження, що ґрунтуються на аналізі та інтерпретаціях суб'єктивних значень й особистісних смислів – процедурах, які неможливі у випадку кількісних досліджень, проте використовуються в межах якісного підходу. У контексті дослідження мовних структур домінуючу позицію, безперечно, займає якісна методологія, адже окрема ідентичність конструє, наповнює смислами і ретранслює релігійне переживання за допомогою мови, і саме на ґрунтовному аналізі мовних конструктивів зосереджені базові методи якісного підходу. З огляду на специфіку досліджуваного об'єкта – міжконфесійного діалогу – дослідження доцільно вибудовувати в межах якісної методології, а конкретніше – відповідно до процедури критичного дискурс-аналізу.

Пошук одиниць аналізу дискурсу загалом є однією з найбільш складних проблем, що постають при розробленні методики дискурс-аналізу. Потрібно знайти таке повідомлення, яке могло б бути охарактеризоване як багатозначне, тобто придатне для тлумачення в різних семантичних системах і таке, що володіє високою інформативністю. У класичній теорії комунікації під повідомленням розуміють комплекс знакових засобів, побудованих на базі одного або більше кодів для передавання певних смислів, що можуть бути інтерпретовані на основі цих же самих або інших кодів. Тому одиницею дискурс-аналізу може слугувати тільки таке висловлювання, яке містить у собі значущий компонент, незалежно від того, виражене воно послідовністю слів чи пропозицій [Дейк ван, 1989].

На думку дослідників, одиницею дискурсу є текст [Филлипс, Йоргенсен, 2004]. Зрозуміло, що за такого підходу принциповим для аналізу дискурсу стає дослідження мови в її актуальному вживанні на противагу мові як структурі. Одиницею аналізу може також бути притаманна кожному тексту інтенція, яка являє собою загальне настановлення, спрямованість тексту на реалізацію певного результату (наприклад, легітимацію певної соціальної проблеми).

Т. ван Дейк пропонує починати дискурсивний аналіз з вивчення структури тексту. Ця ієрархічна схема складається з таких узгоджених категорій, як “заголовок”, “короткий огляд”, “основна подія”, “контекст та історія події”. Семантичний зміст розкривається по ходу тексту: найважливіша інформація подається в першу чергу;

далі використовується стратегія, яка формує так звану релевантну структуру представлення тексту. Послідовність подання названих компонентів публікації може змінюватися залежно від специфіки статті та інтересів, що підлягають у зв'язку з цим спеціальному дослідженню [Dijk van, 1985]. Семантичні елементи тексту Т. ван Дейк називає мікроструктурами тексту [Dijk van, 1999]. На цьому рівні потрібно проаналізувати значення слів і пропозицій. Один з важливих фокусів дослідження семантики тексту – локальний взаємозв'язок тексту: як окремі частини тексту пов'язані одна з одною.

Характерною ознакою тексту є також семантична єдність, цілісність. Цей взаємозв'язок виявляється в тому, що ми інтуїтивно означаємо як тему. Теми концептуально підсумовують текст і основну інформацію, яка в ньому міститься.

Особливої уваги в процесі дискурсивного аналізу вимагають використані в публікаціях цитати. Останні показують, чия позиція особливо значуща, на думку автора статті, і тому гідна цитування.

Особливість дискурс-аналізу полягає в тому, що він описує текст за допомогою термінів теорій, розроблених для декількох рівнів дискурсу. Дискурс-аналіз розглядає текст як складне утворення, яке потребує окремого дослідження фонетичних, графічних, морфологічних, синтаксичних, мікро- і макросемантичних, стилістичних, гіперструктурних, риторичних, прагматичних, інтеракціоністських та інших структур і стратегій. Кожен із цих рівнів має власні характеристики, які можна інтерпретувати з різних позицій.

Конфесійні традиції відіграють роль ключового системотвірного фактору культури і суттєво впливають на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Їх можна аналізувати у взаємозв'язку із процесами національного відродження, національної консолідації, на основі взаємодії із суспільно-політичною та духовною сферами суспільства.

Як матеріал для дискурс-аналізу доцільно брати не самі прецедентні тексти, а вторинні інституційні джерела, де можна виокремити “прецедентні осаді”. Найбільшою мірою такому завданню відповідають конфесійні жанрово-стильові тексти. Вони характеризуються тематичною обмеженістю, канонічністю, діалогічністю, інтертекстуальністю. Зауважимо, що саме інтертекстуальність розглядають як синтаксичний взаємозв'язок дискурсів [Плотникова, 2008]. Цей

зв'язок здійснюється шляхом включення фрагментів одного тексту до складу іншого, звідси – важливість вивчення вторинних текстів.

Вторинний текст розкриває особливості релігійного світогляду, декларує моральні цінності й допомагає своєрідному їх “осучасненню”, що дає змогу врахувати певні умови. Також слід відмітити адаптивність вторинних текстів до сучасної реальності. Аналітичні тексти надають можливості для послідовного аналізу фрагментів прецедентних текстів. Останні визначаються як “тексти, значущі для тієї чи іншої особистості в пізнавальному та емоційному аспектах, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі й оточенню особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких відновлюються в дискурсі мовної особистості” (Караулов, 2010). Ідеться про семіотичну і психологічну значущість для певної групи людей у межах конкретного історичного хронотопу, соціокультурного контексту. Оскільки прецедентні тексти постійно відтворюються в мікро- та макрокультурі, знання таких текстів сприймається представниками певної соціокультурної спільноти як цілком природне. Мова релігійного дискурсу формально і змістовно консервативна, що викликано необхідністю збереження догматичного потенціалу дискурсу. Це дає можливість ідентифікувати прецедентні феномени (тексти, імена, вислови й ситуації) з обов'язковим визначенням того, як і коли, з якої причини вони виникли.

Критичний дискурс-аналіз дає можливість виокремити та проаналізувати *елементи інституційного дискурсу*:

1. *Звернення до прецедентних текстів*. Мова релігії спрямована на пошук можливостей для адекватного вираження системи референцій. Як мовні засоби при цьому використовують евфемізми, експресивно-піднесену лексику, позитивні і негативні експресиви – те, що забезпечує не точну раціоналізацію референта висловлювання, а його “інтуїтивне розуміння”. Текстовий параметр релігійного дискурсу вирізняється широким спектром джерел різного жанру, а проте їх “смісловий центр” – це сакральний текст, який містить у собі базові положення релігії, служить орієнтиром і відправною точкою в реалізації дискурсивної практики. Сакральний (канонічний) текст фактично є записом релігійного вчення і може бути використаний для пояснення повсякденних вимірів життя і побудови нових текстів.

2. *Тематичний репертуар*. Змістовий рівень є інституціональною макрокатегорією, конструкцією, яка організується відповідно до інституційних настановлень та обмежень. Тематичний репертуар у межах інституту може бути присвячений релігійним святам, важливим церковним подіям, релігійним практикам тощо.

3. *Інтерпретаційний репертуар*. Ще один елемент дискурсивного горизонту, що дає можливість аналізувати змістові особливості інституційних основ релігійної традиції. Це набір понять і концептів, який використовують для опису дій та подій. Зазвичай він вибудовується навколо специфічних метафор і фігур мовлення. До базових концептів релігійного дискурсу належать “віра”, “Бог”, “порятунок-спасіння”, “любов” тощо.

На основі теоретичного аналізу праць Т. А. ван Дейка (Дейк ван, 1989) було визначено основні механізми інституційного дискурсу:

а) механізм ідеологічної універсалізації (легітимація стану речей; декларація постійності, незмінності фактів як законних, незалежних від специфічних умов);

б) механізм категоризації-концептуалізації (виокремлення фактів з певної групи на основі конкретно взятої ознаки; репрезентація на основі акцентуації унікальності, несхожості і, відповідно, протиставлення об'єкта групі інших об'єктів);

в) механізм уніфікації-ритуалізації (стандартизація стану речей; символічне конструювання форм інституційності та повсякденності).

Перераховані механізми не вичерпують усієї різноманітності дискурсивного інструментарію, що використовується для трансляції тих чи тих смислів, значень, ідей та образів; однак саме вони є найбільш поширеними та визначальними при дослідженні інституційних основ. У дослідженні представлено інструменти аналізу релігійного дискурсу як складного, динамічного інституційного явища. Запропонована дискурсивна матриця інституційних основ релігійної традиції може слугувати для ідентифікації та специфікації дискурсивних одиниць, а також для прогнозування розвитку й сумісності різних дискурсів у соціокультурній системі (релігійного та повсякденного).

Дослідницьким ресурсом дискурс-аналізу у вивченні інституційних основ релігійного дискурсу є те, що за його допомогою мо-

жуть бути визначені ідеологічна й ціннісна позиції авторів текстів (у випадку звернення до специфічних жанрових текстів). Використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є також продуктивним для виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу.

Дослідження тематичного репертуару актуального сьогоденні релігійного дискурсу складається з трьох етапів: 1) первинний пошук прецедентних текстів; 2) диференціація типів комунікативних стратегій; 3) виявлення та аналіз комунікативних тактик.

Прецедентні тексти цікаві тим, що вони задають критерії розпізнавання і маркування нових текстів (“свої”/“чужі”, “нормативні”/“ненормативні”).

Базою для аналізу отриманих текстів можуть бути: 1) типологія джерел прецедентних текстів; 2) система критеріїв (маркерів), за якими оцінюється успішність перебігу соціального діалогу в міжконфесійній комунікації: інтенціональність, ситуативна обумовленість, діалогічність, контекстуальність, дискретність; 3) критерії ідентифікації мовних тактик (конвенційно-аргументативної, риторичної, тактики налагодження контакту, тактики емоційного впливу): категоричність позиції / послаблення асиметрії відносин, направленість комунікації (апеляція до досвіду, авторитету).

Важливо також виокремити джерела прецедентних текстів щодо дискурсу міжконфесійного діалогу. До них можна віднести матеріали конференцій та круглих столів, тексти ЗМІ тощо. Це дасть змогу диференціювати типи комунікативних стратегій.

Найчастіше комунікативні інтенції дискурсу соціального діалогу в міжконфесійній взаємодії реалізуються в межах таких комунікативних стратегій: маніпуляція, конвенція, презентація. Варто розглянути всі три типи, оскільки саме вони концептуально описують основні соціальні процеси, які породжують комунікативні дії. За рівнем відкритості, симетрії і способу вироблення комунікацій вони теж відрізняються: презентаційний тип є пасивною комунікацією, маніпулятивний – активною, конвенційний – інтерактивною комунікацією. Також різняться основні засоби реалізації стратегій: для презентації – повідомлення, для маніпуляції – декларування, для конвенції – діалог. А втім, уже перший досвід міжконфесійних переговорів показує, що використання релігійної традиції як комунікативної дії, що є можливим в рамках трьох інструментальних типів ко-

мунікативних стратегій (презентації, маніпуляції, конвенції), відбувається переважно в рамках маніпуляції та презентації.

У *маніпулятивній* комунікації дії сторін нерівноправні і одна сторона (виробник смислу) намагається керувати іншою стороною (адресатом). Для *конвенційної* комунікації смисл породжується, оформлюється і транслюється всередині комунікативного процесу, де комунікативні дії сторін є рівноправними. У практиці суспільного перетворення для конвенційної стратегії комунікації характерні такі способи структурування, як проект і стратегія, для маніпулятивної стратегії – ідеологія, пропаганда і реклама.

Аналізуючи стратегії, важко оминати етап виокремлення та аналізу комунікативних тактик. Тут варто говорити про комунікативні тактики під кутом зору комунікативних стратегій, окремо розглядаючи їх комунікативність як умову.

Виявлення виду мовної тактики і, більш глобально, її місця в мовній стратегії автора полягає насамперед у визначенні домінантного типу діалогічності розглянутого тексту, тому саме зовнішня і внутрішня діалогічності слугують основним принципом, на фундаменті якого і здійснюється протиставлення тактик емоційного впливу і конвенційно-аргументативної. Аналіз комунікативних тактик здійснюється за двома різними моделями. Це пов'язано з тим, що в основі тактики емоційного впливу і її різновидів лежать емоційно-риторичні структури, які, посилюючи психологічний вплив на адресата, визначають специфіку авторських комунікативних ходів. Такі структури являють собою апеляції до почуттів і якостей адресата, рідше – апеляції до авторитетів. Крім цього, важливим ресурсом комунікативної тактики емоційного впливу є специфічний мовний матеріал: особливий лексичний пласт, що належить, власне, до церковно-релігійного стилю (переважно лексика з оцінними конотаціями). Для конвенційно-аргументативної тактики і її різновидів типовими комунікативними ходами є апелювання до різних авторитетів, а також різного характеру логічні зв'язки, що дають авторові змогу вибудувувати свою аргументацію. Комунікативні тактики емоційного впливу – це тактики емоційного “зближення”/“віддалення”, унаслідок чого емоційну налаштованість між комунікантами можна охарактеризувати як тип відносин між автором і адресатом, що являє собою віртуальний континуум, який включає різні за ступенем близь-

кості відносини (симпатію/антипатію, довіру/недовіру, інтерес/байдужість і т. ін.).

Тактика емоційного впливу є базовою когнітивною структурою, яка формує такі тактики, як налагодження контакту, етикетна, тактика зниження категоричності оцінки. Диференційною ознакою, що вирізняє етикетну тактику з-поміж інших, є мовний етикет. Він відображає соціальні ознаки, серед яких найбільш характерними є: а) місце в ієрархії Церкви; б) місце в суспільстві.

Широке використання конструкцій з однорідними членами виконує дві основні функції: 1) інформативно-фактографічну, пов'язану з повнотою і вичерпністю перерахування деяких предметів та їхніх атрибутів, а також фактів, подій, як і в офіційно-діловому функціональному стилі, і 2) експресивну, як у мові художньої літератури та в публіцистичному стилі.

Тож з огляду на результати аналізу комунікативних можливостей (враховуючи комунікативні стратегії і тактики) для ведення міжконфесійного діалогу в Україні можемо зробити внесок, що вони є достатніми. На цей час формується придатний для такого діалогу контекст, означається проблематика й чіткіше усвідомлюється мета. Сьогодні йдеться переважно про створення в сучасній Україні передумов для міжконфесійного діалогу, серед яких визначальними є власне конфесійні та суспільно-інформаційні (створення інформаційних майданчиків для висловлювання думок). Якщо при цьому не буде досягнуто хоча б умовної стабільності буттєвого контексту, комунікативна взаємодія може перетворитися або на ситуативно-адаптаційний механізм у постійно змінюваній суспільній дійсності, або ж на засіб обґрунтування окремих суспільно-політичних ідеологем.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ЗАСІБ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ У МІЖПОКОЛІННИХ СТОСУНКАХ

6.1. Соціальний діалог і діалогізація міжпоколінних стосунків

Людина в суспільному житті існує в системі об'єктивних зв'язків, у якій суб'єктивні міжпоколінні відносини (стосунки) обумовлюють можливості розвитку та взаєморозуміння, сутність існування в культурному та історичному просторі, у часі – соціальному, поколінному. Але на всіх етапах історичного розвитку покоління Дітей, Батьків, Прабатьків, які були стабілізаторами або, навпаки, дестабілізаторами державного устрою, рушієм цивілізаційного прогресу і культурного розвитку народів, стикалися з проблемою взаємного розуміння ціннісно-сміслових соціальних позицій.

У сучасному світі стрімкі трансформаційні зміни традиційних основ буття охопили всі сфери життєдіяльності: соціальні і політичні, наукові і культурні, економічні й освітнянські, глобальність яких призвела до загострення, ускладнень у відносинах (стосунках) населення різних вікових категорій. Це зумовило необхідність пошуку *змісту, засобів, форм, умов* оптимального діалогічного спілкування, актуалізувало соціальний запит на розкриття можливостей *діалогу* в розв'язанні проблем міжпоколінних стосунків як *змісту* відносин людей у конкретному соціальному інституті, як *засобу* двостороннього обміну інформацією; *соціального діалогу* як легітимної *форми* в міжпоколінних відносинах (стосунках), як *умови* узгодження дій елементів державних систем, розгортання зв'язків, забезпечення єдності або руйнування цілісності, гармонізації функціонування або дестабілізації в разі трансформації діалогу у *квазідіалог* (поглиблення нерівності через недовість механізмів паритету). Адже “зрозуміти суть діалогу означає виявити його рушійні сили, які змушують людину безперервно сперечатися із собою, постійно перевизначати себе й іншого, вступати у спілкування з близькими й далекими і таким

чином змінювати себе, суспільство, основи людських відносин, розвивати свої здібності, відтворити себе, долати небезпечний розрив між причинною і смисловою детермінацією своєї діяльності, пересмислювати все те, що загрожує культурній основі діалогу” [Ахизер, 2006, с. 45], а саме розкривати можливості *діалогу* як засобу вибудовування відносин у соціальних системах, розвитку і реалізації діалогічних якостей суб’єктів взаємодії. За умови розуміння й збереження зв’язку функціональної, змістової і субстанціональної сутностей діалогу, розуміння значущості конструювання самостійних видів і форм стає можливим його наукове пізнання, вирішення питань соціальної *діалогізації*, визначення відповідних конструктивних засобів управління на принципах партиципації, тобто співучасті взаємовизнаних суб’єктів – комунікантів, здатних діяти на різних соціальних рівнях демократичним шляхом: *мегарівні* (рівень соціального діалогу держави і громадянського суспільства), *макрорівні* (рівень комунікативної взаємодії соціальних груп, громадських, професійних, етноконфесійних і політичних організацій тощо), *мікрорівні* (рівень індивідуального спілкування). На всіх цих рівнях дії щодо функціонування суспільних відносин як соціально-партнерських визначають потенціал стабілізації і перспективи розвитку, при цьому взаєморозуміння суб’єктів обумовлюється семіотичним спілкуванням, сприйманням, розумінням комунікативних інтенцій, а ступінь розуміння отриманої інформації визначає ефективність функціонування соціальних систем [Кузьмина, 1988; Курбатов, 2012; Цвих, Неліпа, 2006]. Змістове ж навантаження соціального діалогу шляхом організації діалогічного простору дає можливість розв’язати проблему стосунків поколінь і суспільних відносин.

Досліджуючи соціальний діалог поколінь, слід звернути увагу на семантику термінів “відносини” і “стосунки”, оскільки в українській мові вживання цих слів конкретизується відповідно до контексту: термін “відносини” використовують для визначення зв’язків між явищами, об’єктами яких є міждержавні, громадські, виробничі відносини. Тому щодо особливостей міжпоколінного простору на мікросоціальному рівні для визначення міжособистісного міжпоколінного зв’язку доречно використовувати термін “стосунки”; діалогічну взаємодію представників різних поколінь (громадянського суспільства) на мезорівні та взаємодію міжпоколінних соціальних груп і держави на макрорівні може визначати термін “відносини”.

Науковий пошук універсальних комунікативних закономірностей, принципів засвоєння знань, методів і засобів оптимізації взаємодії підтверджує особливе значення дослідження *соціального діалогу* для вивчення специфіки відносин, діяльності в системах соціальних інститутів, опрацювання соціального діалогу як оптимальної форми конструювання і регулювання взаєморозуміння, продукування інформації, позицій, цінностей, засобів розширення можливостей спілкування. У ракурсі зазначених аспектів соціальних питань особливої значущості набуває психологічне обґрунтування характеристик діалогічного взаєморозуміння, особливостей формування діалогічності в міжпоколінних відносинах (стосунках), що в контексті дослідження соціальних діалогів у вимірах когнітивного спілкування сформулювало *мету* дослідження – визначити причини ускладнення відносин (стосунків) і розробити комунікативну технологію оптимізації взаєморозуміння в міжпоколінному просторі.

Сучасна психологічна наука досліджує проблему поколінь у контексті аналізу міжпоколінних відносин переважно на рівні індивідуальної взаємодії. Але вивчення соціально-психологічного феномену не тільки міжособистісних, а й міжгрупових відносин дає можливість отримати відповіді щодо специфіки, організації, детермінації, динаміки і механізмів міжпоколінних відносин (стосунків), комплексного аналізу особливостей розвитку людини в груповому й індивідуальному планах на різних рівнях соціальної взаємодії. Адже міжгруповий феномен відображає особливості функціонування як малих, так і великих соціальних груп, колективна суб'єктність яких об'єднується спільними цінностями, схожим сприйманням та інтерпретацією історичної ситуації життя, схожим вибудовуванням поведінкових стратегій. Тому подальше дослідження засобів і розроблення технології оптимізації міжпоколінного взаєморозуміння буде сприяти поглибленню знань про *міжпоколінні відносини*, які є складним багаторівневим і багатокомпонентним, системним, опосередкованим культурно-історичним розвитком суспільства процесом. Суть останнього полягає в усвідомленні міжпоколінних відмінностей і ціннісно осмисленій та емоційно забарвленій інтра- й інтерпсихічній активності представників різних поколінь, людей різного віку. Їхні зміни, залученість у суспільне життя, взаємодія, відносини стають механізмами соціальних трансформацій, переструктурування соціального простору.

Для вивчення комунікативних проблем міжпоколінних стосунків і пошуку засобів оптимізації взаєморозуміння у відносинах (стосунках) слід окреслити методологічні засади відповідно до системного підходу експериментального дослідження психіки, критерії аналізу покоління як соціально-психологічного феномену, а саме: диференціації поколінь, соціальних, біологічних поколінних ритмів онтогенезу людини; означення особливостей соціального впливу на часову циклічність зміни поколінь; змістового наповнення поняття покоління на різних рівнях соціального трактування.

Отже, на основі аналізу теоретичних підходів щодо простору функціонування поколінь як соціальних груп, на основі ідей К. Мангейма і Т. В. Водолажської та Н. Л. Кацук було визначено такі критерії диференціації поколінь: *вікові психологічні характеристики* як особливості психічної організації життєдіяльності людини в мінливому світі на різних етапах онтогенезу; *соціально-історичні події*, що визначають формування нових зразків моделей відносин, поведінки в процесі пристосування до змін соціальних умов існування; *поведінкові стратегії* як характеристики, притаманні представникам поколінь у соціокультурному і сімейно-рольовому аспектах [Водолажская, Кацук, 2005; Mangejm, 1928].

Наразі в науковому світі не існує однозначного трактування меж становлення, розквіту, занепаду-старіння поколінь, але ніхто не може заперечити того, що саме біологічні ритми онтогенезу людини від народження до смерті впливають на реалізацію феномену поколінної функціональності. З огляду на це соціально дієвим терміном суспільного впливу покоління було визначено часовий відрізок приблизно у 25-30 років – від досягнення повноліття (18 років), у якому перша частина становлення покоління спрямована на відокремлення від попереднього покоління, дистанціювання і боротьбу за соціальне домінування, а друга половина соціального життя є, власне, історично-результативною, але ціною “панування” стає необхідність до кінця соціального життя вести боротьбу з натиском нащадків.

Що ж до формулювання функціональних меж поколінь, то часову циклічність зміни поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків було окреслено залежно від (1) суттєвих соціально-історичних подій, (2) поколінних якостей, набутих протягом життя, і (3) особливостей відносин (стосунків). Адже історичні події поступово впливають на зміну “обличчя” покоління, формують суспільну свідомість реаль-

них індивідів, об'єднаних спільними поколінними характеристиками, соціальними позиціями. Визначають характер відносин (стосунків) *покоління як малої соціальної групи* осіб, об'єднаних функціональними ролями та обов'язками, цінностями, сформованими в процесі спільного життя; *покоління як великої соціальної групи* людей, народжених протягом означеного інтервалу часу, формування ментальної системи яких відбувалося під впливом значущих історичних подій.

Представлені поколінні характеристики, сформовані під впливом різноманіття соціальних чинників, можуть сприяти розв'язанню проблеми *міжпоколінних стосунків* і пошукові *засобів оптимізації взаєморозуміння*, адже покоління не існують статично, а постійно змінюються в багатоетапному пізнанні соціальних законів, поступових змінах поколінного світобачення, трансформації поколінних цінностей, зміні ролей.

6.2. Модель системи соціально-психологічного простору поколінь

На основі теоретичного аналізу сутності і змісту поняття “покоління” в дослідженні пошуку засобів оптимізації взаєморозуміння в міжпоколінному просторі щодо визначальних критеріїв використання системного підходу було враховано принципи презентування і систематизації матеріалу; принципи системності психіки з опорою на характеристики організму; принципи системного пізнання процесів, що відбуваються в суспільстві, природі, людині [Барабаншиков, 2007, с. 86-99; Беломестнова, 2005, с. 43-54; Ломов, 1984, с. 92–104; Чугунов, 2012].

Модель системи соціально-психологічного простору поколінь було розроблено виходячи з вищевикладених позицій аналізу психологічної проблеми і відповідно до визначення базових засад аналізу системного об'єкта (дефініції системи в її оптимальному варіанті, складових елементів структури системи; підструктурних її функцій, властивостей, системотвірних і системоформувальних факторів, інтеграційних або інтегральних механізмів системи її генезу та еволюційності), щоб відповісти на питання: що, як і чому детермінує від-

носини (стосунки) в міжпоколінному просторі когнітивного спілкування; які чинники впливають на ефективність міжпоколінного взаєморозуміння, чому саме вони; якою мірою все це залежить від особливостей формування єдності покоління як малої групи і ментальної системи покоління як великої групи і чи може соціальний діалог бути засобом взаєморозуміння в міжпоколінних відносинах (стосунках).

Згідно з моделлю багаторівневий і багатокомпонентний процес формування соціальних поколінних груп, об'єднаних “не лише спільністю умов і засобів соціальної життєдіяльності, а й взаємовпливами індивідів..., пов’язаних між собою спільними цінностями, цілями, системою взаємин, взаємовпливів і включених до типових форм діяльності” [Орбан-Лембрик, 2010], може бути представлений як елемент глобальної соціокультурної системи, у якому роз’єднані історичні періоди утворюють єдиний часовий простір міжпоколінних відносин [Гоголев, 2012; Юдин, 2005]. Поколінний простір відображає континуум формування, становлення, функціонування покоління, опосередкований межами культурних відмінностей (соціальними настановленнями, соціальними уявленнями, цінностями), які виконують функцію психологічних регуляторів соціальних практик як форм відносин.

В основу запропонованої двокомпонентної моделі системи *соціально-психологічного простору поколінь* покладено процес взаємовпливу і взаємодії двох підсистем: *соціальної і психологічної*, структурними елементами яких є *соціальні настановлення, уявлення, цінності поколінь*, які обумовлюють ефективність процесу відносин, повноцінну інтеграцію соціальної системи (рис. 6.2.1). Результатом функціонування елементів підсистем соціально-психологічного простору є формування єдності покоління як малої групи, ментальної системи покоління як великої групи, психологічної поколінної групи, об’єктивно окресленої соціальними відносинами – детермінантами системи “особистість – суспільство”.

Спробуймо, спираючись на методологічні принципи системного аналізу, з’ясувати функціональне значення елементів системи соціально-психологічного простору *поколінь*. Отже, *соціальні настановлення, аби атитюд* (attitude – здатність, схильність; поведінка, реакція щодо чогось), відповідно до систематизації визначень психологічного феномену Г. Оллпорта, є певним станом свідомості та

нервової системи, що виражає готовність до реакції, організованої на основі попереднього досвіду, здійснюючи направлений і динамічний вплив на поведінку. Соціальне настановлення є результатом психологічних процесів розвитку особистості, історії її життєвого шляху і тих соціальних ситуацій, з якими вона стикалася раніше [Андреева, 1994].

Згідно з традиційним розподілом М. Сміта, *структуру соціальних настановлень (атитюда)* можна представити як усвідомлення (когнітивний компонент), оцінку (афективний компонент) і поведінку (конативний, поведінковий компонент) щодо соціального об'єкта [Белинская, Тихомандрицкая, 2001, с. 142]. Змістове наповнення складових соціального настановлення в системі міжпоколінної взаємодії має відповідне трактування. Так, *когнітивний компонент* охоплює психологічну компетентність щодо вікових змін, сформовану в процесі набуття соціального досвіду; здатність до переробки нової інформації щодо поколінної мінливості, зумовленої суспільними змінами; здатність до адекватного регулювання поведінки відповідно до ситуативних вимог; формування і використання уявлень, переконань у результаті пізнання соціальних явищ, процесів; урахування соціального досвіду в міжпоколінних відносинах. *Афективний компонент* являє собою оцінне реагування – емоційне, чуттєве, яке супроводжується психічними виявами, здатне впливати на психічні процеси через поступову типізацію реагування в процесі соціальних відносин поколінь. *Поведінковий компонент* – це поведінкові реакції, реальні і потенційні – інтенції (задуми, плани, очікування) – щодо реалізації процесу налагодження і підтримання відносин. Враховуючи специфіку системного аналізу, пошук причинності ускладнень поколінних відносин у соціально-психологічному просторі вимагає комплексного підходу, адже зміни сутності одного з компонентів соціального настановлення викликають трансформацію інших, відповідно зведення в єдину систему сприятиме з'ясуванню механізмів міжпоколінних зв'язків та особливостей їх функціонування.

У контексті *простору поколінь* загальні *функції* соціального настановлення, виокремлені Д. Брунером, М. Смітом, Р. Уайтом, Д. Кац та ін., щодо оцінювання набутої інформації відповідно до мотивів, цілей і цінностей та інтересів суб'єктів можуть бути означені як: *адаптивна, захисна, ціннісно-нормативна і когнітивна.*

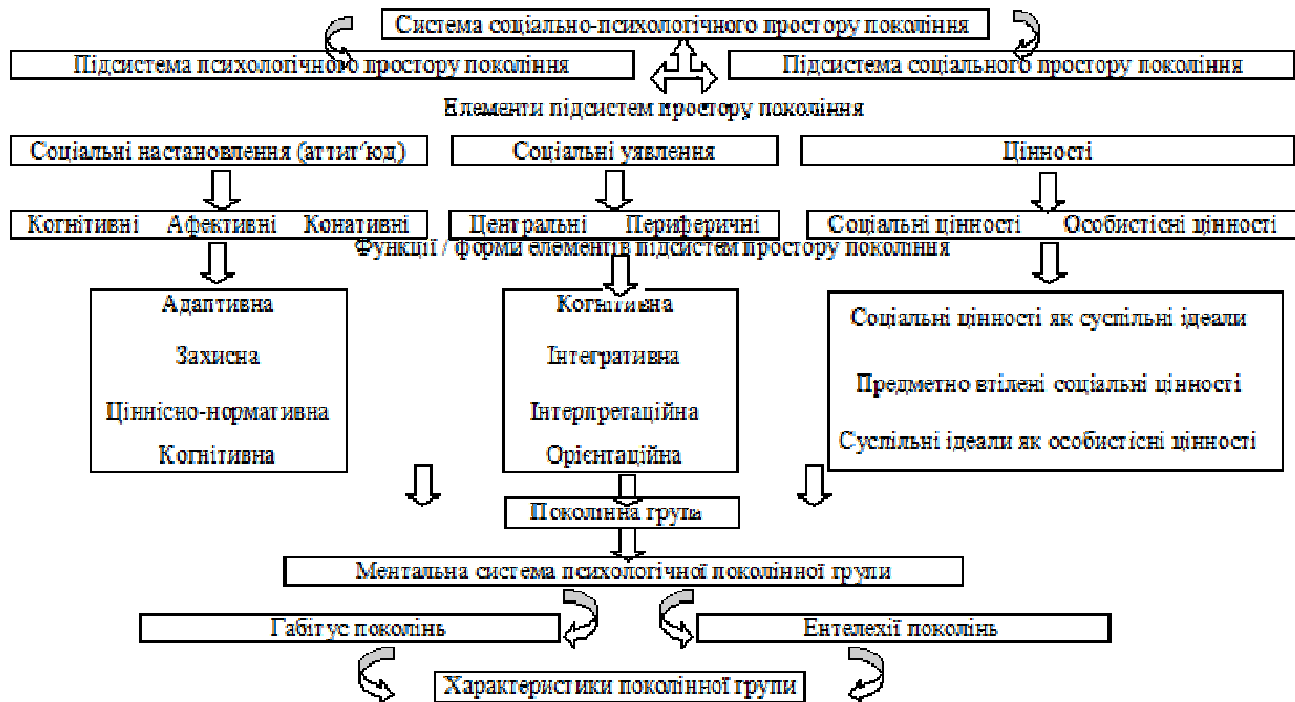

Рис. 6.2.1. Модель системи соціально-психологічного простору поколінь

Адаптивна функція поколінь знаходить свій вияв у їхній здатності пристосовуватися до змін в умовах життєдіяльності, що трансформують соціальні відносини шляхом інтерналізації настановлень зовнішньої системи суспільства в об'єктивні знання, зумовлюють засвоєння ціннісно-нормативного змісту життя.

Захисна функція (1) сприяє уникненню внутрішньопоколінної конфронтації щодо основних відмінностей у позиціях, ідеологічних принципах завдяки прийняттю умовних загальнопоколінних цілей і відповідності поколінним часовим культурно-історичним інтересам; (2) унаслідок дистанціювання від міжпоколінних відносин формує негативний атиюд щодо інших поколінь.

Ціннісно-нормативна функція соціальних настановлень покоління (1) дає можливість відображати явища, сформовані протягом періоду соціальної життєдіяльності; (2) сприяє реалізації поколінних можливостей, творчого і духовного потенціалів; (3) визначає історичні поколінні завдання.

Когнітивна функція (1) реалізує потребу розуміння, переробки, інтерпретування, класифікації інформації щодо поколінної ролі в суспільстві; (2) трансформує соціальну інформацію в ментальні сценарії конструювання картини світу; (3) формує засади поведінки в процесі міжпоколінних взаємовідносин.

Соціальні уявлення – другий елемент системи соціально-психологічного простору *поколінь*. Перебуваючи на межі між психологічним і соціальним, він відображає особливості вияву ментальності індивідів і груп; представляє образи, у яких сконденсовано сукупність значень системи відліку інтерпретації сучасного, осмислення несподіваного; визначає засіб класифікації обставин, феноменів, індивідів, вплітається в теорії пояснення існування особистості в суспільстві, виконує функцію одного з регуляторів психічної діяльності великих груп, може пояснити особливості динаміки і характеристик причинності ускладнень взаємодії [Жодле, 2007].

Соціальна реальність поколінь, у якій середовище як інформаційне джерело розвитку визначає засоби пізнання світу та особливості міжпоколінних відносин, формує системи класифікацій об'єктів суспільного простору, створює когнітивні шаблони, які використовуються поколінням для прогнозування подій і пояснення моделей поведінки суб'єктів спілкування, означає основні функції соціальних

поколінних уявлень: *когнітивну* як пізнання світу і ролі покоління в ньому; *інтегративну* як забезпечення об'єднання поколінних груп у поколінну психологічну групу завдяки спільним нормам, цінностям та переконанням; *інтерпретаційну* як конкретизацію системи знань і переведення теоретичної інформації у фактуальну; *орієнтаційну* як формування поколінної поведінки в соціальних відносинах (стосунках). Відповідно, якщо представити соціальні уявлення ланцюжковим засобом систематизації інформації, отриманої в процесі поколінного становлення, як “образи – осмислення – класифікація – застосування”, тоді структура соціальних уявлень поколінь як система процесів мисленнєвого відтворення певного образу, об'єкта буде обумовлюватись, по-перше, взаємозалежністю соціального і психологічного в поколінному просторі і, по-друге – змістовністю мисленнєвих операцій, а саме фігуративним змістом (наочно-образна інформація), символічним змістом (знаки, букви і т. ін.), семантичним змістом (ідеї і поняття), поведінковим змістом (почуття, думки, настрої, бажання) [Маклаков, 2008].

Наступний елемент системи соціально-психологічного простору поколінь – *цінності* як інтрапсихічний та інтрасоціальний феномен відображення взаємовідносин суб'єктів у різних комунікативних системах (“покоління і соціальне середовище”, “покоління і покоління”). Їх змістовність залежить від культурно-історичних показників соціального середовища, особливостей соціальних груп, що й обумовлює їхні якості – суб'єктивність і мінливість. Покоління, пов'язані часом, суспільними культурно-історичними традиціями, нормами і правилами, суспільною свідомістю, у своїй життєдіяльності поступово відкривають позитивний аспект цінностей як якості предмета або явища, важливого, соціально значущого, необхідного для життя, адже одним із механізмів регуляції поведінки людини в суспільстві стає саме прийняття цінностей свого покоління, покоління іншого, що створює можливість для досягнення взаєморозуміння.

Досліджуючи міжпоколінні відносини, *цінності* як елемент соціальної системи доцільно розглянути з позицій цінностей *особистісних* і цінностей *соціальних*, взаємопов'язаних і протилежних. Їх перетин і перетворення залежать від множин “зовнішніх” (соціальних) і “внутрішніх” (психологічних) факторів, адже покоління ціннісна сфера охоплює як загальноприйняті суспільні норми і правила,

так і суб'єктивні оцінки особистості – поколінної групи – поколінної спільноти. Так, з позиції “внутрішніх” психологічних факторів соціальні цінності поколінної ціннісної сфери є *продуктом суспільної свідомості*. Поступово вони трансформуються в особистісні цінності кожного представника покоління, утворюють ціннісні структури, значущі на всіх рівнях відносин (стосунків) [Леонт'єв, 1996]. З позиції “зовнішніх”, соціальних, факторів, як продукт *суспільної життєдіяльності*, соціальні цінності являють собою відображення основних форм діяльності поколінь, адже суб'єктом ціннісних відносин можуть бути відмінності за віковими, культурно-історичними, соціально-економічними характеристиками поколінної спільноти, для якої цінності поколінь є як характеристикою суспільної епохи, її правил і норм, спрямованостей і суперечностей, так і регуляторами соціальної діяльності.

Спираючись на підхід Д. О. Леонт'єва щодо віднесення поняття “цінності” до різних груп явищ, відповідно до специфіки системи міжпоколінних відносин конкретизовано змістове наповнення форм *соціальних цінностей як суспільних ідеалів, предметно втілених соціальних цінностей, суспільних ідеалів як особистісних цінностей* [Леонт'єв, 1996, с. 54]. Отже, *соціальні цінності як суспільні ідеали* являють собою первинну форму найвищого ступеня ідеального стану явищ, уявлень, нормативів суспільної поведінки поколінь; зразок соціальної якості суспільної свідомості конкретного покоління, що знаходить відображення в різних сферах життєдіяльності – естетичній, моральній, соціальній та ін.; сформовані уявлення щодо гармонізації поколінного життя “в об'єктивному укладі суспільного буття цього конкретного соціуму” в спільному соціальному просторі.

У запропонованій моделі покоління як психологічна поколінна група є носієм специфічних цінностей, які стають основою групової інтеграції – систематизації норм, правил функціонування на всіх соціальних рівнях (макрорівні – громадського суспільства, мезорівні – великих і малих соціальних груп, мікрорівні – представників різних поколінь), психологічної єдності, соціальної цілісності. І тому саме внутрішньопоколінна ціннісна єдність стає джерелом ефективного групового спілкування і базисом успішного соціального функціонування, зумовлює спільні позиції, соціальні орієнтації, уявлення.

Але різноманітність соціально-психологічних характеристик поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків стає причиною розбіжності соціальних цінностей як суспільних ідеалів різних поколінь, створює передумови ускладнень міжпоколінної взаємодії, подолання яких залежить від особливостей соціальної ідентифікації представників поколінь і, відповідно, більш значущих для них аспектів: загальнолюдських, “вічних” цінностей (істини, краси, справедливості); конкретно-історичних цінностей великих соціальних груп (рівності, демократії, державності); цінностей малих референтних груп (успіху, багатства, майстерності, самовдосконалення) і т. ін. [Карпенко, Петровский, Ярошевский, 1998; Леонтьев, 1996]. Предметно втілені соціальні цінності мають значення, опосередковане культурно-історичним часом, адже сенс буття в поколінній свідомості не є постійним, нерухомим – не змінюється лише його значення, що унеможлиблює існування позачасових соціальних цінностей.

Трансформаційний процес перетворення загальнолюдських соціальних цінностей у систему особистісних, які регулюють відносини суб’єктів, їхню життєдіяльність і зв’язки з навколишнім середовищем, формує суспільні ідеали як особистісні цінності. Так, якщо соціальна цінність функціонує щодо конкретних або абстрактних оцінок ідеальних понять, значущих для особистості або поколінної групи, то непередметна цінність є похідною різноманітності аспектів ідеального, яке залежить від поколінного групового спільного мислення. Поколінна цінність як соціальний продукт здатна змінювати культурно-історичний простір, підпорядковуватися нереальному, але бажаному ідеальному, яке, відповідно, змінюється разом із часовою трансформацією соціальних поколінних груп. Нереальна ідеальна цінність, збагачена історичним змістом, набуває значення соціально-культурного феномену, оформлюється в цінності-цілі і цінності-засоби ідеального соціального життя, суспільні ідеали стають системою соціальних поколінних цінностей.

Розглядаючи соціально-психологічний простір поколінь як системне поєднання елементів підсистем (соціальних настановлень, соціальних уявлень, цінностей), результати функціонування яких знаходять своє відображення в ментальній системі поколінь, слід розрізняти особливості співвідношення категорій “соціальна група” і

“психологічна поколінна група” в системі поколінного простору. Як зазначають В. Ф. Горохов і Н. М. Васнева, представлені фундаментальні поняття доцільно розмежовувати, спираючись на критерії інтенсивності і стабільності соціальних зв’язків, впливовості, керуваності та ін., адже названі вище категорії є самодостатніми, відносно незалежними одна від одної і відображають реальні структурні елементи суспільства як соціальної системи [Горохов, Васнева, 2014].

З огляду на змістове наповнення поняття психологічна поколінна група як “фундаментальна складова суспільства, що існує об’єктивно”, може бути представлена у формально-хронологічному (як одиниця часової періодизації життя суспільства або культури), змістово-номенклатурному (як множинність людей, об’єднаних більш-менш однаковим віком), історико-культурному (як соціально-культурні групи, що існують у певний історичний період), історико-хронологічному (як групова одновікова множинність, представлена в часових межах історичного періоду) аспектах [Горохов, Васнева, 2014, с. 17; Зенкин, 2005]. У контексті дослідження міжпоколінних відносин поколінну групу доцільно розглядати в *соціально-біологічному* аспекті як множинність близьких за віком, соціальними ролями та обов’язками людей. *Психологічна поколінна група* як реальна сукупність індивідів – самостійний суб’єкт соціальної поведінки. Її базовою ознакою є збіг соціальних настановлень, соціальних уявлень, цінностей у хронологічному контексті міжчасового простору або обмеженому часі актуальних традицій, культури, субкультури поколінь. Поколінна група стає формою життя суспільства, біологічні, культурні, соціальні конотації якої в межах соціально-біологічного часового періоду охоплюють зміни циклів розвитку і занепаду поколінь конкретного суспільства, конкретної держави. І хоча поколінна група має об’єктивне походження, досліджуючи особливості міжпоколінних стосунків, слід враховувати, що окремі індивіди часто не усвідомлюють своєї належності до того чи іншого покоління, тієї чи іншої держави. Адже сучасні тенденції космополітичної ідеології надають пріоритетного значення загальним людським цінностям, відводячи другорядну роль національним, територіальним, культурним характеристикам, зводять комунікацію в традицій-

них соціальних нормах до мінімуму. Як зазначають В. Ф. Горохов і Н. М. Васнева, пасивна, безособистісна велика соціальна група слабо впливає на окрему людину, але внутрішні абстрактні сили макрорівня соціального існування під впливом значущих історичних подій поступово формують *ментальну систему поколінь* як великих соціальних груп людей, народжених протягом певного інтервалу часу, і поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків як груп, об'єднаних функціональними ролями і обов'язками, сформованими впродовж життя [Горохов, Васнева, 2014].

Відповідно до системного принципу аналізу соціально-психологічного *міжпоколінного простору* як соціально-психологічного феномена явище *поколінної групи* розглядають як результат дії структурної системи, якості елементів якої визначають змістовий аспект і послідовність, а продуктом їх функціонування стає *ментальна система психологічної поколінної групи*. *Ментальність* як поєднання і відображення соціальних настановлень, уявлень, цінностей простору поколінь може бути представлена у вигляді онтологічної характеристики зв'язків психологічного і соціального, особливого світобачення і мислення покоління, сформованого під впливом соціально значущих подій. Структуру *ментальної системи психологічної поколінної групи* утворюють два компоненти: *соціальні позиції (ентелехії) поколінь* – визначають становище (статус) поколінь у суспільстві, результативність відносин у міжпоколінному просторі, регламентують поведінку відповідно до умов і ситуацій життєдіяльності; та *габітус* як соціально-психологічна характеристика, яка визначає “образ” покоління в культурно-історичному контексті [Bourdieu, 1987, р. 19; Мангейм, 1928]. У світі багатовимірних зв'язків соціально-психологічного простору покоління в процесі формотворення *ментальна система поколінної групи* поступово заглиблюється в соціокультурні процеси, набуває здатності визначати соціальні ролі, обирати адекватні дії відповідно до історичних ситуацій, стає суб'єктом соціальних відносин (стосунків), усвідомлених і цілеспрямованих.

6.3. Особливості ментальної системи психологічної поколінної групи в соціально-психологічному просторі

Дослідження системи відносин (стосунків) у міжпоколінному просторі проводилося відповідно до розробленої моделі. Узагальненими показниками взаєморозуміння у відносинах (стосунках) поколінь стали компоненти ментальної системи поколінних груп: соціальні позиції (ентелехії) і габітус поколінь [Bourdieu, 1987, р. 19; Мангейм, 1928]. Для аналізу впливу психологічного і соціального в ментальній системі поколінної групи на виникнення ускладнень у відносинах (стосунках), визначення чинників, які заважають або сприяють взаєморозумінню в діалозі, було використано кластерний, факторний та інші методи системного аналізу з подальшим інтегруванням отриманої інформації в процесі проектування технології оптимізації взаєморозуміння в міжпоколінному просторі (табл. 6.3.1).

Таблиця 6.3.1

Методична база емпіричного дослідження системи відносин (стосунків) у міжпоколінному просторі (МПП)

Етапи дослідження	Аспекти / напрямки дослідження	Завдання / питання дослідження	Орієнтовні методи і методики дослідження
Інформаційно-смісловий	Формування інформаційно-сміслових засад дослідження системи відносин (стосунків) у МПП	<ul style="list-style-type: none"> • Аналіз теоретичних підходів дослідження міжпоколінного простору • Розроблення моделі системи соціально-психологічного простору поколінь; теоретичний аналіз елементів моделі • Систематизація критеріїв аналізу поколінь 	Теоретичний аналіз міжпоколінного простору як соціально-психологічного феномену

Етапи дослідження	Аспекти / напрямки дослідження	Завдання / питання дослідження	Орієнтовні методи і методики дослідження
Діагностичний	1. Визначення характеристики вибірки відповідно до соціокультурного історичного ареалу;	1. Показники межі поширення об'єкта дослідження 2. Вік респондентів на час дослідження 3. Рік народження респондентів 4. Рік, коли респондентам виповнилося 18 років 5. Період в історії держави, який вплинув на формування світобачення респондентів 6. Самоідентифікація респондентів за поколінною групою 7. Самовизначення поколінної ролі у відносинах респондентів	Опитування, контент-аналіз, кластерний аналіз
	2. Визначення особливостей соціально-психологічних відмінностей габітуса поколінь	8. Визначення рис, характерних для покоління Дітей, Батьків, Прабатьків 9. Визначення рис, характерних для респондентів як представників покоління 10. Визначення уявних відмінностей образів поколінь	Опитування, контент-аналіз, факторний аналіз
	3. Визначення особливостей соціального позиціонування (ентелехій) поколінь	11. Визначення життєвих настановлень, уявлень, цінностей, характерних для покоління Дітей, Батьків, Прабатьків	

Етапи дослідження	Аспекти / напрямки дослідження	Завдання / питання дослідження	Орієнтовні методи і методики дослідження
	4. Визначення проблемних питань і факторів оптимізації комунікативного простору поколінь	12. Визначення причин ускладнень взаєморозуміння у відносинах (стосунках) між поколіннями 13. Визначення засобів покращення взаєморозуміння у відносинах (стосунках) між поколіннями	Опитування, контент-аналіз, факторний аналіз
	5. Аналіз бар'єрів і засобів взаєморозуміння в діалогічному спілкуванні	14. Визначення бар'єрів взаєморозуміння в діалозі між поколіннями 15. Визначення умов досягнення взаєморозуміння в діалозі між поколіннями	
Корекційно-розвивальний	Проектування технології діалогізації міжпоколінних відносин (стосунків)	Обґрунтування принципів, засобів та умов досягнення мети НДР	Корекційно-розвивальна технологія

Математичне опрацювання даних емпіричного дослідження здійснювалося за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 16.0).

Для реалізації мети НДР на основі підходів О. І. Бондарчук, Л. М. Карамушки, В. Г. Панка [Карамушка, Бондарчук, 2008; Панок, 2010] щодо структури психологічної технології основними компонентами-етапами дослідження було визначено інформаційно-смысловий, діагностичний, корекційно-розвивальний відповідно до *основних аспектів* (див. табл. 6.3.1), які, згідно з розробленою моделлю, обумовлювали відносини (стосунки) покоління в соціально-історичному континуумі. Так, на *інформаційно-смысловому етапі* дослідження було проаналізовано теоретичні підходи щодо розуміння міжпоколінного простору як соціально-психологічного феномену, розроблено теоретичну модель системи соціально-психологічного простору поколінь, проведено аналіз основних елементів моделі, си-

стематизовано основні критерії диференціації поколінь. На наступному, *діагностичному, етапі* здійснено розподіл вибірки респондентів на поколінні сегменти; визначено відмінності характеристик габітусу і соціальних позицій (ентелехій) поколінь, здійснено опис ментальної характеристики поколінних спільнот Дітей, Батьків, Прабатьків; проведено дослідження особливостей взаєморозуміння у міжпоколінному просторі, визначено проблемні питання і фактори покращення комунікативного простору в системах “Діти – Батьки”, “Діти – Прабатьки”, “Батьки – Прабатьки”; проаналізовано бар’єри і засоби досягнення взаєморозуміння у формі діалогу у відносинах (стосунках) між поколіннями. І на завершальному, *корекційно-розвивальному, етапі* на основі отриманих теоретичних та емпіричних результатів відповідно до принципів соціальних технологій і конструювання необхідних умов визначено засіб проектування ефективного діалогічного простору в міжпоколінних стосунках.

Отже, на *діагностичному етапі* роботи, представленому в цьому підрозділі, з огляду на брак відповідних стандартизованих методик розроблено авторський опитувальник, запитання якого були спрямовані на отримання необхідної інформації щодо *основних аспектів* відносин (стосунків) поколінь: (1) визначення характеристики вибірки відповідно до соціокультурного історичного ареалу; (2) з’ясування особливостей соціально-психологічних відмінностей габітусу поколінь; (3) встановлення особливостей соціального позиціонування (ентелехій) поколінь; (4) окреслення кола проблемних питань і факторів оптимізації комунікативного простору поколінь; (5) проведення аналізу бар’єрів і засобів взаєморозуміння в діалогічному спілкуванні (див. табл. 6.3.1, питання дослідження).

Вибір напрямів інформаційного пошуку обґрунтований такими позиціями. По-перше, окресленням меж поширення предмета дослідження: відповідно до концепції К. Мангейма у якій осмислення покоління як поколінної групи стає можливим у разі визначення меж територіального поширення дієвості об’єкта або явища, не констатованого на інших територіях [Мангейм, 1928], у дослідженні взяли участь близько 100 респондентів віком від 16 до 70 років, причому різного соціального становища й освітніх рівнів, які були представниками єдиного соціокультурного історичного ареалу в межах України. Серед опитаних 13,7 % становили чоловіки, 86,3 % – жінки.

Розподіл вибірки опитаних за статтю, на жаль, не був рівномірним, що унеможливило проведення гендерного аналізу міжпоколінних відносин (стосунків) (див. табл. 6.3.1, перший пункт діагностичного етапу дослідження).

По-друге, дослідження міжпоколінних відносин (стосунків) передбачало визначення загальних психологічних характеристик. За такі характеристики було взято *габітус* як систему диспозицій, які породжують і структурують практики й уявлення поколінь [Bourdieu, 1987, р. 19]. Інакше кажучи, аналіз співвідношень габітусу поколінь, основою якого є соціальна ідентичність (співвідношення з означеною спільнотою), як характеристика відмінностей поколінь – історичних продуктів, що забезпечує особливості використання минулого життєвого досвіду, проявляється в конкретних історичних умовах в особливостях сприймання, діях, відображається в схожих стратегіях комунікації поколінних спільнот Дітей, Батьків, Прабатьків, – вимагав визначення соціально-психологічних відмінностей габітусу поколінь, адже виявлення специфічних рис дає можливість проаналізувати вияви особливостей генерацій у відносинах (стосунках) (див. табл. 6.3.1, другий пункт діагностичного етапу дослідження).

По-третє, відповідно до розробленої моделі системи соціально-психологічного простору і критеріїв відмінностей поколінь в організації дослідження було враховано можливу мінливість поколінних імпульсів і поведінкових принципів, адекватних соціальним ситуаціям існування. Адже, як зазначав К. Мангейм, у результаті прискорення темпу соціальних і культурних перетворень основні поколінні настановлення змінюються настільки швидко, що латентна, безперервна адаптація і модифікація традиційних моделей досвіду, мислення і вираження стає нефункціональною, у результаті чого відбувається консолідація нових досягнень досвіду, формується новий імпульс соціальних позицій як нового, унікального образу – ентелехії покоління [Мангейм, 1928]. І тому наступним аспектом дослідження було визначено *соціальне позиціонування ентелехій поколінь*, відображене у сформованих соціальних настановленнях, уявленнях, цінностях поколінних груп (див. табл. 6.3.1, третій пункт діагностичного етапу дослідження).

Необхідність дослідження наступного аспекту обґрунтовується підходом О. М. Кочубейник до аналізу комунікації як феномену, що

організує соціальну реальність і знаходить своє відображення в особливостях функціонування міжпоколінного комунікативного простору – середовища міжпоколінних відносин (стосунків) [Кочубейник, 2014a]. Феномен комунікації на перетині інформаційних потоків, які транслюють покоління для збереження автентичності ментальної системи поколінної групи, викликає необхідність одночасного здійснення різноспрямованих дій: з одного боку – проникнення в іншопоколінні інформаційні потоки для розширення поколінного комунікативного простору, збагачення і розвитку, з другого боку – збереження автентичності ментальної системи поколінної групи, несвідомого конструювання бар'єрів у відносинах (стосунках). Тому пошук шляхів і засобів, які сприяють трансформації комунікативного міжпоколінного простору поколінь у комунікативне середовище, став *наступним аспектом* дослідження, передбачає визначення проблемних питань, проведення аналізу бар'єрів комунікації і пошук засобів досягнення взаєморозуміння в діалогічному спілкуванні, а саме пошук засобів упорядкування комунікативного простору щодо комунікативного середовища [там само] (табл. 6.3.1, четвертий і п'ятий пункти діагностичного етапу дослідження).

Отже, на *діагностичному етапі* відповідно до представленої методичної бази емпіричного дослідження визначення характеристики “габітус” як принципу класифікації поколінь було використано метод кластерного аналізу. Для формування поколінних груп з максимально схожими виявами змінних використовувалися показники, мінімально залежні від впливів соціального середовища. Так, відповідно до розробленого *критерію вікових психологічних характеристик* як визначення особливостей психічної організації життєдіяльності на різних етапах онтогенезу було зафіксовано дані показників віку на час проведення дослідження, року народження, року, коли респонденти стали повнолітніми (досягли 18 років). *За критерієм соціально-історичних подій* використано змінну суб'єктивного визначення респондентами періоду в історії держави, який найбільш значуще вплинув на формування їхнього світосприйняття, світобачення. *За критерієм поведінкових стратегій* як визначення універсальних характеристик, притаманних представникам поколінь у соціокультурному і сімейно-рольовому плані, використано змінні соціальної ідентифікації респондентів з певною поколінною групою (Ді-

тей, Батьків, Прабатьків) і рольовим навантаженням у соціальних відносинах (“Діти”, “Діти – Батьки”, “Батьки – Прабатьки”, “Прабатьки – Батьки”, “Прабатьки”).

У результаті кластеризації масиву даних за період з 1946 по 2016 роки виокремлено три покоління Дітей (50,7 %), Батьків (30,1 %), Прабатьків (19,1 %), які відповідно до виконання респондентами соціальної ролі, історичного періоду становлення були розподілені на п’ять сегментів:

– *покоління Прабатьків*, виконують відповідну соціальну роль, вік 70–56 років, історичний період становлення: 1964–1982 роки періоду “застою – стабільності” (12,3 % опитаних);

– *покоління Прабатьків*, виконують соціальні ролі переважно “Прабатьків–Батьків”, вік 55–48 років, історичний період становлення: 1983–1990 роки перебування (6,8 % опитаних);

– *покоління Батьків*, виконують соціальні ролі “Батьків–Прабатьків”, вік 47–34 роки, історичний період становлення: 1991–2003 роки після отримання Україною незалежності (30,1 % опитаних);

– *покоління Дітей*, виконують соціальні ролі “Батьків–Дітей”, вік 33–21 рік, історичний період становлення: 2004–2012 роки після Помаранчевої революції (8,2 % опитаних);

– *покоління Дітей*, виконують соціальні ролі “Дітей”, вік 20–16 років, історичний період становлення: 2013–2016 роки після Революції гідності (42,5 % опитаних). Зазначимо, що процес становлення зазначеного покоління ще не завершено і характеристики габітусу перебувають у процесі формування.

Згідно із загальним припущенням щодо впливу на результативність відносин (стосунків) соціальної поколінної ідентифікації, враховуючи виокремлені соціально-історичні покоління, *загальну гіпотезу було конкретизовано:*

– поколінні групи мають унікальну ментальну систему психологічної поколінної групи, яка може бути представлена у вигляді онтологічної характеристики зв’язків психологічного і соціального;

– на відносини (стосунки) в соціально-психологічному міжпоколінному просторі впливають особливості ментальних систем поколінних груп, сформовані під впливом історичних подій;

– ефективність відносин (стосунків) у соціально-психологічному міжпоколінному просторі залежить від реального, “живого” спілкування.

Під час опитування аргументовані відповіді респондентів відповідно до констант теоретичної основи дослідження підлягали обробці контент-аналізом, у ході якого враховувалися виокремлені смислові одиниці з частотою згадування понад 9 % показників вільних визначень соціальних позицій (ентелехій), габітусу поколінь, які розкривали сутність розуміння респондентами відмінностей характеристик поколінних груп соціально-психологічного простору.

Відповідно до психологічних механізмів диференціації (порівняння, визначення близьких і відмінних характеристик) та інтеграції (засвоєння групових характеристик, стилю життя) [Сосновская, 2005] проаналізовано відповіді на запитання “Які риси є характерними для покоління Дітей, Батьків, Прабатьків?”. У результаті незалежно від віку поколінної групи переважна більшість опитаних як характерні якості *покоління Дітей* назвала безтурботність (43,2 %), активність (32,4 %), завзятість (29,7 %), велелюбність (29,7 %), ерудованість (29,7 %). Риси оптимізму (17,6 %), незалежності (17,6 %), самостійності (17,6 %), дружельюбності (16,2 %), розкутості (14,9 %), комунікабельності (14,9 %), впертості (10,8 %) як характерні для *покоління Дітей* відмітили респонденти, які віднесли себе до поколінь Дітей і Прабатьків (при цьому представниками покоління Батьків вони не були зазначені). Опитані Прабатьки, на відміну від інших респондентів, не вважали характерними для *покоління Дітей* риси безвідповідальності (20,3 %), легковажності (16,2 %), допитливості (14,9 %), цілеспрямованості (10,8 %). Це можна пояснити більш толерантним, врівноваженим ставленням до молоді людей зрілого віку.

Що ж до габітусу *покоління Батьків*, то відповідальність (62,2 %), турботливість (33,8 %), освіченість (23 %), моральність (17,6 %), цілеспрямованість (12,2 %) визнали характерними їх рисами, певною мірою, всі учасники дослідження. Цікаво, що, на відміну від інших респондентів, представники покоління Батьків самокритично не відмітили як свої характерні риси працьовитість (33,8 %), досвіченість (28,4 %), доброзичливість (16,2 %), обережність (14,9 %), духовність (13,5 %), жертвність (13,5 %). Але не названі респондентами 70–56 років, які в сімейно-рольовому аспекті іденти-

фікують себе з поколінною групою Прабатьків, щодо *покоління Батьків* якості доброзичливості, обережності, відданості, допитливості, самостійності можуть пояснити утруднення у відносинах (стосунках) з поколінням Батьків. І особливо привертає до себе увагу відмічена тільки респондентами-Прабатьками риса егоїстичності (9,1 %).

Описуючи габітус *покоління Прабатьків*, респонденти були одностайні щодо їхніх характерних якостей: мудрі (50 %), схильні до повчань (45,9 %), неврівноважені (44,6 %), розсудливі (28,4 %), добрі (25,7 %), турботливі (25,7 %), освічені (17,6 %), відповідальні (16,2 %), працьовиті (14,9 %), емпатійні (13,5 %). Цікаво, що риси незадоволеності (45,9 %) і консерватизму (36,5 %), на відміну від інших опитаних, не відмітила у покоління Прабатьків лише група респондентів 70–56 років.

Наступним питанням визначення соціальної поколінної ідентичності як інтегральної основи габітусу [Elias, 2001] було проаналізовано *самовизначення поколінної групи* за критерієм поведінкових стратегій (за віковим маркером і відповідно до рольового навантаження в соціальних відносинах) з частотою згадування смислових одиниць понад 20 %. Так, за самовизначенням для представників *покоління Дітей* більш характерними є риси безтурботності (54,5), активності (40,9 %), завзятості (31,8 %), безвідповідальності (27,3 %), оптимізму (27,3 %), легковажності (22,7 %), впертості (22,7 %), розкутості (27,3 %). Група “Дітей–Батьків” додатково відмітила характеристики велелюбності (33,3 %) і самостійності (41,7 %).

Респонденти *покоління Батьків* вважають своїми відмітними рисами відповідальність (100 %), освіченість (40 %), моральність (40 %), раціональність (40 %), турботливість (20 %), доброзичливість (20 %), духовність (20 %), цілеспрямованість (20 %). Цікаво, що опитані в групах “Діти–Батьки” 33-21 років і “Батьки–Прабатьки” 47–34 років відмічали працьовитість (33,3 % і 34,9 %, відповідно) та турботливість (25 % і 43,5 %).

Характеристиками *самовизначення ідентичності покоління Прабатьків* стали якості турботливості (45,5 %), доброти (27,3 %), працьовитості (27,3 %), а за відповідями “Батьків–Прабатьків” 47–34 років – ще й якості освіченості (34,8 %), розсудливості (30,4 %) і схильності до повчань (21,7 %).

У ході дослідження *відмінностей уявного образу поколінь* опитані зазначили в системах “Діти – Батьки”, “Діти – Прабатьки”, “Батьки – Прабатьки” відмінність габітусів саме в різному життєвому досвіді (32,4 %, 24,3 %, 21,6 %, відповідно). При цьому опитані зрілого віку конкретизували міжпоколінні відмінності в системі “Діти – Прабатьки” у різному вихованні (33,8 %), у системі “Батьки – Прабатьки” – розбіжностях поглядів (29,7 %).

Наступним аспектом дослідження міжпоколінних відносин було визначення соціальних настановлень, уявлень, цінностей, характерних для представників поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків. Аналіз різнопланового ретранслявання *соціальних настановлень*, набутих протягом життя, дав змогу довести мінливість спрямованості дій, оцінює реактування поколінь. Так, атитюд покоління Дітей, на думку опитаних респондентів, виражено в цілеспрямованій поведінці щодо саморозвитку (21,3 %) і подолання соціальної незахищеності (14,7 %). Для покоління Батьків характерною ознакою є готовність на основі життєвого досвіду (21,3 %) до самореалізації в кар’єрі (18,7 %); у виборі поведінкових стратегій виявлено тенденцію до уникання конфліктів (12 %), залагодження непорозумінь засобами спілкування (10 %). Прикметно, що частина респондентів вважає характерним для покоління Батьків зневіреність у майбутньому. Відповідно до виконання в житті різних поколінних ролей це песимістичне настановлення опитані представили в різному відсотковому співвідношенні: у поколінній групі “Прабатьків” її відмітили 27,3% опитаних, “Батьків–Прабатьків” – 13 %, “Батьків” – 20 %, “Дітей–Батьків” – 16,7 %, і лише 4,5% респондентів групи “Дітей”. Загальне відчуття безнадійності і безперспективності респондентів може мати лише одне пояснення: соціальні, політичні, економічні ускладнення не оминають жодну вікову групу, але більш вразливими є категорії літнього віку. І ще як одне важливе соціальне настановлення покоління Прабатьків опитані визначили розуміння цінності життя (10,7 %) як найвищого соціально значущого ресурсу.

Що ж до *соціальних уявлень*, то спрямованість покоління Дітей на навчання як організовану діяльність із засвоєння суспільного досвіду зазначили 28 % опитаних. Покоління Батьків, на думку респондентів, у соціальних уявленнях переходить на наступний етап розвитку: осмислення життєвих знань (25,3 %) шляхом узагальнення

набутої інформації, досвіду пережитих подій, визначення логічно-наслідкових зв'язків елементів соціального буття – предметів, явищ, процесів; свідомого ставлення до часу (16 %) як сформованого поняття, адекватного сприймання сьогодення, реконструювання минулого і прогнозування майбутнього, розуміння необхідності вимірювання і раціонального використання часу; шанобливого ставлення до оточення (14,7 %) як шанування прав, переконань, свобод інших; досягнення соціальної безпеки (12 %) як стану життєдіяльності людини та суспільства, яка, на думку В. Скуратівського характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик [Скуратівський, 2011]. У соціальних уявленнях покоління Прабатьків на перший план виходить значущість громадянської позиції (9,3 %) перед державою і суспільством, не тільки відповідальне ставлення до активної участі у виборчих кампаніях, а й осмислене, відповідальне виконання громадянських обов'язків перед Батьківщиною.

На основі аналізу виокремлених *групових цінностей* респонденти визначили як характерні для покоління Дітей цінності кохання (20 %), сім'ї (13,3 %), життя батьків (12 %), свободи (12 %), дружби (12 %); для покоління Батьків – сім'ї (29,3 %), дітей (20 %), саморозвитку (16 %), роботи (12 %); для покоління Прабатьків – цінності життя (18,7 %) й онуків як продовження себе в майбутньому (10,7 %). Так, і аналізу відповідей респондентів впливає, що на шляху розвитку, зміни соціальних ролей і при переході з покоління в покоління відбувалася поступова трансформація цінностей, породжених життєвими потребами любити і дружити, жити в родині, набувати здатності діяти відповідно до власних інтересів, визначати цілі, усвідомлювати мету існування, брати на себе відповідальність за себе та інших. З віком першочергові особисті і групові цінності становлення доповнювалися повсякденними цінностями вирішення матеріальних питань, забезпечення економічної стабільності, спрямування до саморозвитку і професійної самореалізації. І, як результат становлення покоління, перехід у статус Прабатьків визначався переважно досягненням вищих цінностей загальнолюдського масштабу – розуміння унікальності життя людини і можливості продовжити себе в нащадках. Отже, з віком і зміною умов життєдіяльності

відбувається трансформація поколінних цінностей, які виникають або зникають, поступово завдяки усвідомленню переходять у переконання, перетворюються в орієнтації, змінюють пріоритетність значущих на певних етапах онтогенезу явищ, ідей, діяльності та ін., що й визначає образ дій поколінь.

На наступному етапі дослідження на основі отриманих результатів щодо особливостей соціально-психологічних відмінностей габітусу і соціального позиціонування (ентелехій) відповідно до критеріїв диференціації поколінь було визначено узагальнені характеристики ментальних систем поколінних груп (табл. 6.3.2).

Таблиця 6.3.2

Характеристики поколінної групи Дітей

Критерії	Характеристики поколінної групи	
	<i>Габітус покоління Дітей</i>	
вікових психологічних характеристик	активні, завзяті, велелюбні, безвідповідальні, оптимістичні, незалежні, легковажні, товариські, розкуті, комунікабельні, допитливі, цілеспрямовані, вперті	
поведінкових стратегій	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Дітей</i>	
	настановлення	розвиватись, подолати соціальну незахищеність
	уявлення цінності	орієнтація на навчання кохання, сім'ї, життя батьків, свободи, дружби
соціально-історичних подій	<i>Набуті (активізовані) під впливом історичних подій якості габітусу</i>	
		Asymp. Sig
	ерудованість, прагнення “отримати все одразу”	$p < 0,01^*$
	безтурботність, вимогливість, прагматичність	$p < 0,05^*$
	зацікавленість, некомунікабельність, незалежність, самостійність, цинічність, хаотичність	$p < 0,1$
	<i>Соціальні позиції (ентелехії), сформовані під впливом історичних подій</i>	
	любити, отримати знання про сімейного життя	$p < 0,05^*$
здобути професійні знання, навчатися, дружити	$p < 0,1$	

Примітка: * – статистично значущі відмінності

Так, поколінню Дітей за *критерієм вікових психологічних характеристик* притаманні активність, завзятість, велелюбність, безвідповідальність, оптимістичність, незалежність, легковажність, товариськість, розкутість, комунікабельність, допитливість, цілеспрямованість, упертість. За *критерієм поведінкових стратегій* у соціальних настановленнях це покоління презентує готовність розвиватись, долати соціальну незахищеність; у соціальних уявленнях осмисленою стає потреба в навчанні як основі майбутньої самореалізації; у цінностях на перший план виходять кохання, сім'я, батьки, свобода, дружба.

За *критерієм соціально-історичних подій*, який представляє нові зразки моделей відносин, поведінки, сформованих у період становлення, у *габітусі* поколінної групи Дітей спостережено вияв певних якостей залежно від історичних подій. Ідеться про ерудованість; прагнення “отримати все одразу” (за критерієм χ^2 , $p < 0,01^*$); безтурботність, вимогливість, прагматичність ($p < 0,05^*$); зацікавленість, некомунікабельність (цікаво, що притаманна за віковим критерієм поколінню Дітей комунікабельність під впливом соціальних чинників з часом трансформується в некомунікабельність, що в подальшому стає передумовою ускладнень міжпоколінного взаєморозуміння), спрямованість на незалежність, самостійність, цинічність і хаотичність (як циклічність вияву негативних-позитивних станів) ($p < 0,1$). Залежно від соціальних впливів набуває нових особливостей і *соціальне позиціонування Дітей*: вони навчаються щиро любити, отримують знання про сімейне життя ($p < 0,05^*$); роботу, навчання, дружбу ($p < 0,1$).

Міжпоколінне оцінювання дало змогу визначити притаманні групі Батьків за критерієм *вікових психологічних характеристик* якості: відповідальність, працьовитість, турботливість, освіченість, доброзичливість, духовність, жертвовність, цілеспрямованість, відданість, допитливість, раціональність, самостійність, егоїстичність (табл. 6.3.3).

Характеристики поколінної групи Батьків

Критерії	Характеристики поколінної групи	
	<i>Габітус покоління Батьків</i>	
вікових психологічних характеристик	відповідальні, працьовиті, турботливі, освічені, доброзичливі, духовні, жертвовні, цілеспрямовані, віддані, допитливі, раціональні, самостійні, егоїстичні	
поведінкових стратегій	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Батьків</i>	
	настановлення	набувати і використовувати життєвий досвід, реалізуватись у професії, вірити в майбутнє, уникати конфліктів, спілкуватись
	уявлення	Спрямовані на свідоме використання знань і часу, шанобливе ставлення до інших, отримання соціальної безпеки
	цінності	сім'я, діти, саморозвиток, робота
соціально-історичних подій	<i>Набуті (активізовані) під впливом історичних подій якості габітусу</i>	
	невитриманість	
	моральність	
	зклопотаність, обережність	
	<i>Соціальні позиції, сформовані під впливом історичних подій</i>	
	передати знання дітям, уникати конфліктів	
	поважати інших, цінувати здоров'я, безпеку	
	співпрацювати, довіряти, поважати інше світобачення	
		<i>Asymp. Sig</i>
		<i>p<0,01*</i>
		<i>p<0,05*</i>
		<i>p≤0,1</i>
		<i>Asymp. Sig</i>
		<i>p<0,01*</i>
		<i>p<0,05*</i>
		<i>p<0,1</i>

Примітка: * – статистично значущі відмінності

За другим критерієм поведінкових стратегій Батьки проявляють соціальні настановлення щодо набуття і використання життєвого досвіду, спрямованості реалізуватись у професії, отримати віру в майбутнє, уникати конфліктів, спілкуватись з іншими. Так, у процесі розвитку, становлення на етапі розквіту покоління знову відбувається зміна щодо ставлення до необхідності підтримувати суспільні контакти. Формується ланцюжок “спрямованість до спілкування –

уникнення спілкування – спрямованість на спілкування”: покоління Дітей, яке виконує відповідні соціальні ролі, виявляє потребу спілкуватись, поступово, з переходом до ролі “Діти–Батьки” починає уникати контактів і знову, на наступному етапі, тепер уже виконуючи соціальну роль покоління Батьків, розуміє необхідність пошуку засобів підтримання відносин. На цю мінливість слід звертати увагу при проектуванні технологій оптимізації міжпоколінних відносин (стосунків). В *уявленнях* покоління Батьків визначено орієнтування на свідоме використання знань, часу, шанобливе ставлення до інших та отримання соціальної безпеки як державної гарантії стабільності. Головними цінностями психологічної групи Батьків стають сім’я, діти, саморозвиток і стабільна робота.

I, нарешті, у наступному критерії залежно від *впливу соціально-історичних подій* виявляються невитриманість ($p < 0,01^*$), моральність ($p < 0,05^*$), заклопотаність, обережність ($p \leq 0,1$). Що ж до *соціальних позицій* (третьої критерій), *то історичні події* навчають Батьків майстерності передавання досвіду дітям, приходять розуміння необхідності уникати конфліктів у спілкуванні ($p < 0,01^*$), з повагою ставитися до інших, берегти здоров’я, уникати ризикових ситуацій ($p < 0,05^*$); покоління Батьків набуває досвід співпраці, довіри, формується повага до іншого світобачення ($p < 0,1$).

Психологічні характеристики поколінної групи Прабатьків за *віковим критерієм* представлені такими якостями, як розсудливість, доброта, відповідальність і працьовитість (табл. 6.3.4). За *критерієм поведінкових стратегій* настановленням Прабатьків стає потреба в раціональному використанні часу життя; сформованим уявленням є свідомо громадянська позиція, а головними цінностями – життя й онуки.

Але за наступним критерієм – *критерієм соціально-історичних подій* – залежно від соціальних впливів у Прабатьків знаходить вияв позитивно-негативна різноманітність таких якостей, як мудрість, неврівноваженість, незадоволеність ($p = 0,000^{**}$), буркотливість, відданість, освіченість ($p \leq 0,05^*$), схильність до повчань і консерватизму ($p < 0,01^*$), освіченість, емпатійність, турботливість, відповідальність ($p < 0,1$). У *соціальних позиціях* залежно від історичних періодів спостерігаємо на рівні тенденцій спрямованість на уникання самотності і свідоме використання плінного часу життя ($p < 0,1$).

Таблиця 6.3.4

Характеристики поколінної групи Прабатьків

Критерії	Характеристики поколінної групи	
	<i>Габітус покоління Прабатьків</i>	
вікових психологічних характеристик	розсудливі, добрі, відповідальні, працьовиті	
поведінкових стратегій	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Прабатьків</i>	
	настановлення	раціональне використання часу життя
	уявлення	свідоме ставлення до громадської позиції
	цінності	життя, онуки
соціально-історичних подій	<i>Набуті (активізовані) під впливом історичних подій якості габітусу</i>	<i>Asymp. Sig</i>
	мудрість, неврівноваженість, незадоволеність	<i>p=0,000**</i>
	буркотливість, відданість, освіченість	<i>p≤0,05*</i>
	схильність до повчань, консерватизму	<i>p<0,01*</i>
	освіченість, емпатійність, турботливість, відповідальність	<i>p<0,1</i>
	<i>Соціальні позиції, сформовані під впливом історичних подій</i>	<i>Asymp. Sig</i>
	уникання самотності, цінування життя	<i>p<0,1</i>

Примітка: * – статистично значущі відмінності на рівні $p<0,01$ – $p<0,05$; ** – статистично значущі відмінності на рівні $p<0,000$

Отже, проведений аналіз результатів діагностики підтверджує гіпотезу щодо унікальності ментальності психологічної поколінної групи як онтологічної характеристики зв'язків психологічного і соціального, сформованої в результаті поєднання габітусу і соціальних позицій поколінних груп, визначених не тільки об'єктивними соціальними факторами, впливом значущих подій, особливими економічними, культурними умовами становлення, розквіту і старіння покоління, а й загальним соціальним комплексом настановлень, уявлень, цінностей, які опосередковують змістовність, результативність і наслідки діяльності. Отримані результати вияву і формування габітусу та ентелехій покоління відповідно до історичних періодів, протягом

яких проходило (або проходить) становлення-розквіт-згасання поколінних груп, дають змогу припустити можливість проектування характеристик поколінних груп Дітей, Батьків, Прабатьків на інші часові історичні відрізки як універсальних онтологічних показників вікових трансформацій. Це відкриває перспективи для подальшого соціально-психологічного дослідження міжпоколінних відносин, виявлення мінливості комунікативних спрямувань, здатності здійснювати суспільні впливи відповідно до вікової динаміки, вияву психологічних якостей і пошуку ефективних засобів покращення взаєморозуміння між суб'єктами, які перебувають на різних стадіях-етапах розвитку.

6.4. Дослідження особливостей взаєморозуміння в міжпоколінному просторі

За результатами контент-аналізу питань діагностичного етапу “Що ускладнює і завдяки чому можна покращити взаєморозуміння між поколіннями?” було виокремлено культурно-історичний, комунікативно-діяльнісний, соціально-психологічний аспекти комунікативного процесу в системах “Діти – Батьки”, “Діти – Прабатьки”, “Батьки – Прабатьки”, зумовлені різноманітністю життєвих позицій, сформованих протягом життя поглядів (табл. 6.4.1); визначено комунікативні бар'єри і засоби покращення взаєморозуміння у відносинах (стосунках) з партнерами.

Так, у *культурно-історичному* аспекті причинами утруднень взаєморозуміння респонденти визнали: різні погляди на життя (60,8 %), різні життєві принципи (56,8 %), різний життєвий досвід (52,7 %), різне історичне виховання поколінь (54,1 %), стрімкі зміни навколишнього світу, епох (45,9 %) і – як результат – взаємну неповагу (48% і 35,1 %), нетерпимість (45,2%), відстороненість (44,6 %), порушення особистих меж (28,4 %). Для подолання комунікативних перепон опитані пропонували представникам поколінь перш за все виховувати здатність до поваги (48,6 %) як шанобливого ставлення до іншого і його світобачення (28,4 %), поваги до старших (37,8 %), поваги одне до одного (25,7 %), збереження традиційних загальносімейних цінностей (18,9 %), дотримання лояльного, доброзичливого ставлення у стосунках (33,8 %) та утримання від надмірних повчань (20,2 %).

Таблиця 6.4.1

Аспекти відносин у міжпоколінному просторі

Системи відносин	Причини утруднення взаєморозуміння між поколіннями	Засоби покращення взаєморозуміння між поколіннями
<i>Культурно-історичний аспект</i>		
Діти – Батьки	неповага (48 %); забули якими були (47,3 %); зміна епох (45,9 %); нетерпимість (45,2 %)	поважати одне одного (25,7 %), зберігати загально-визначні сімейні цінності (18,9 %)
Діти – Прабатьки	різні погляди на життя (60,8 %), різне виховання (54,1 %), взаємна неповага (35,1 %)	поважати старших (37,8 %), бути лояльними в стосунках (33,8 %), розуміти вимоги часу (23 %), надмірно не повчати (20,3 %)
Батьки – Прабатьки	різні життєві принципи (56,8 %), різний життєвий досвід (52,7 %), відстороненість (44,6 %), порушення меж (28,4 %)	поважати одне одного (48,6 %), поважати світобачення інших (28,4 %)
<i>Комунікативно-діяльнісний аспект</i>		
Діти – Батьки	технічний прогрес (18,9 %), брак часу на спілкування (13,5 %)	спілкуватися (41,9 %), довіряти одне одному (33,8 %), мати спільну діяльність (27 %), мати спільну роботу (25,7 %)
Діти – Прабатьки	неактовність (27 %)	спілкуватися (36,5 %), любити одне одного (36,5 %), мати спільну діяльність (20,3 %)
Батьки – Прабатьки	відставання від технічного прогресу (23 %), брак часу на спілкування (14,9 %)	розуміти (36,5 %), більше спілкуватися (32,4 %), любити одне одного (31,1 %)
<i>Соціально-психологічний аспект</i>		
Діти – Батьки	позиція сильних батьків (28,4 %), взаємний негативізм (27 %), незалежність дітей (27 %), авторитарність батьків (25,7 %), гіперопіка (12,2 %)	розуміти вікові особливості партнерів (58,1 %), кожному мати право вільного вибору (20,3 %), мати свободу (18,9 %)

Системи відносин	Причини утруднення взаєморозуміння між поколіннями	Засоби покращення взаєморозуміння між поколіннями
Діти – Прабатьки	нерозуміння вікових проблем (52,7 %), гіперпідключення прабатьків (14,9 %)	
Батьки – Прабатьки	емоційна холодність (20,3 %), боротьба за владу (18,9 %)	

У комунікативно-діяльнісному аспекті респонденти висвітили сучасні суперечності розвитку суспільства: з прискоренням темпів науково-технічного прогресу (18,9 %), зменшенням часу міжособового і міжгрупового спілкування поколінь (13,5 % і 14,9%), зі змінами форм комунікування відбувається трансформація ціннісних систем – на перший план виходить інформаційно-технічна освіченість (23 %), а тактовність як здатність зіставляти вчинки, слова, дії, інших людей, відповідно, поступово знецінюється (27 %).

Як засоби подолання утруднень у відносинах (стосунках) у комунікативно-діяльнісному аспекті міжпоколінних систем респонденти визначили збільшення часу “живого” спілкування (41,9 %, 36,5 %, 36,5 %), сприяння міжпоколінному розумінню (36,5 %), довірі (33,8 %), любові (36,5 %), організації спільної міжпоколінної діяльності (27 % і 20,3 %), спільної роботи (20,3 %), завдяки чому в спілкуванні як багатоплановому процесі розвитку контактів може бути реалізовано комунікацію (обмін інформацією), інтеракцію (взаємодію), перцепцію (взаємне сприйняття).

У ході опитування в соціально-психологічному аспекті щодо характеристик спілкування як проблемні питання (бар’єри комунікації) респонденти зазначали нерозуміння вікових проблем, які виникають на різних етапах життя (52,7 %), гіпертрофовані вияви стилів взаємовідносин – від гіперпідключення (14,9 %), гіперопіки (12,2 %) до демонстрації сили як підтвердження нерівності в правах (28,4 %), авторитарності батьків (25,7 %), боротьби за владу між старшими поколіннями (18,9 %), емоційної холодності (20,3 %) і, як відгук, негативізму (27,0 %) і незалежності дітей з поступовим дистанціюванням від сім’ї, батьків (27,0 %).

На запитання “Завдяки чому можна було б покращити стосунки між поколіннями?” в системах “Діти–Прабатьки”, “Батьки–

Прабатьки”, на жаль, смислових одиниць з частотою згадування понад 9 % виокремлено не було, але в системі “Діти–Батьки” респонденти засобом покращення назвали розуміння вікових особливостей поколінь (58,1 %), надання права вільного вибору кожному суб’єктові відносин (стосунків) (20,3 %), отримання свободи визначення життєвих цілей та особистої відповідальності за результати своєї діяльності (18,9 %).

Таким чином, отримані результати *підтвердили припущення щодо впливу особливостей ментальних систем психологічних поколінних груп на відносини (стосунки), які знайшли своє відображення в культурно-історичному, комунікативно-діяльнісному, соціально-психологічному аспектах комунікативного процесу.*

На наступному етапі дослідження для виявлення проявів комунікативних утруднень залежно від ідентифікації з поколіннями Дітей, Батьків, Прабатьків було проведено аналіз результатів діагностики за критерієм χ^2 (табл. 6.4.2). Так, констатовано статистично значущі зв’язки в системі “Діти – Батьки” для покоління Дітей між *браком часу на спілкування, особливостями комунікації, обумовленої зміною епох, і взаєморозумінням з поколінням Батьків* ($p < 0,05$); для покоління Батьків на рівні тенденції виявлено впливи на *взаєморозуміння з Дітьми невирішеного житлового питання* (Діти прагнуть жити окремо), *невідвертих стосунків* (Діти презентують неточну інформацію, у стосунках нещирі), *гіперопіки Батьків і, знову-таки, ускладнень, зумовлених зміною епох.* У системі “Діти – Прабатьки” *взаєморозуміння з позиції Дітей* залежить від заменшення відмінностей у *світобаченні і вихованні* ($p < 0,05$) через вікову різницю та пережиті культурно-історичні події і, на рівні тенденції, у вирішенні питань *щодо відсутності спільної діяльності* між поколіннями ($p < 0,1$). Цікаво, що для *Прабатьків* результат відносин визначає тактовне, виховане *поводження онуків* ($p < 0,05$).

Що ж до особливостей взаєморозуміння в системі “Батьки – Прабатьки”, то тут на першому плані, на думку як *Батьків*, так і *Прабатьків*, боротьба за вплив у відносинах ($p < 0,01$ і $p < 0,05$) і, на рівні тенденції, *взаємне порушення меж* особистого простору ($p < 0,1$). Для *Прабатьків* болісним питанням, яке стає перепорою для оптимізації відносин, стає *емоційна черствість* Батьків ($p < 0,05$).

Таблиця 6.4.2

Перепони взаєморозуміння в міжпоколінних системах

Система “Діти – Батьки”			
<i>з позиції Дітей</i>	Asymp. Sig.	<i>з позиції Батьків</i>	Asymp. Sig.
брак часу на спілкування	$p < 0,05^*$	проблеми житла	$p < 0,1$
зміна епох		нещирі стосунки	
		гіперопіка батьків	
		зміна епох	
Система “Діти – Прабатьки”			
<i>з позиції Дітей</i>	Asymp. Sig.	<i>з позиції Прабатьків</i>	Asymp. Sig.
різне світобачення	$p < 0,05^*$	нетактовність дітей (онуків)	$p < 0,05^*$
різне виховання			
не перетинаються з Батьками в дії	$p < 0,1$		
Система “Батьки – Прабатьки”			
<i>з позиції Батьків</i>	Asymp. Sig.	<i>з позиції Прабатьків</i>	Asymp. Sig.
боротьба за вплив	$p < 0,01^*$	боротьба за вплив	$p < 0,05^*$
порушення особистих меж	$p < 0,1$	емоційна черствість Батьків щодо Прабатьків	
		порушення особистих меж	$p < 0,1$

Примітка: * – статистично значущі відмінності

Щоб визначити причини взаємозв'язку вихідних змінних взаєморозуміння в міжпоколінному спілкуванні, було застосовано факторний аналіз (табл. 6.4.3). Перевірка доцільності використання означеного методу за результатами тестів Kaiser–Meyer–Olkin (0,555) і Bartlett ($p = 0,000$) підтвердила наявність кореляцій між змінними і загальну придатність наявних даних для факторного аналізу [Бююль, Цефель, 2005]. Наведені в таблиці дані дають змогу виокремити п'ять груп (факторів) змінних у сукупності (68,07 %) сумарної дисперсії, які мали найбільш тісні зв'язки. На перший ком-

понент факторної моделі – “Поважливе ставлення у спілкуванні” – припадає 17,46 % навантаження загальної дисперсії. Він може бути інтерпретований як найбільш значущий фактор для покращення взаєморозуміння у відносинах (стосунках) між поколіннями. Це підтверджує припущення щодо залежності ефективності відносин (стосунків) у соціально-психологічному міжпоколінному просторі від реального, “живого” спілкування представників різних поколінь. Наведені тут компоненти, представлені в порядку зменшення факторних навантажень, сформували матрицю *покращення взаєморозуміння у відносинах (стосунках) між поколіннями*. Її можна інтерпретувати таким чином:

- *F 1* (17,46 %) – спілкування є обов’язковою умовою досягнення взаєморозуміння;
- *F 2* (11,58 %) – спільні інтереси представників різних поколінь, реалізовані в професійній діяльності, сприяють взаєморозумінню;
- *F 3* (9,90 %) – теплі і шанобливі відносини в системі “Батьки–Прабатьки” сприяють взаєморозумінню;
- *F 4* (9,88%) – розуміння вікових особливостей покоління Дітей і повага до покоління Прабатьків запобігають виникненню ускладнень взаєморозуміння, зумовлених різницею у віці;
- *F 5* (9,64%) – взаємна повага і розуміння вікових особливостей поколінь у системі “Діти–Батьки” полегшують взаєморозуміння;
- *F 6* (9,62 %) – позитивне ставлення між поколіннями сприяє досягненню взаєморозуміння.

Таким чином, виокремлені основні фактори покращення взаєморозуміння: *обов’язкове міжпоколінне спілкування, спільна діяльність, повага, розуміння вікових особливостей у міжпоколінних системах і позитивне міжпоколінне ставлення*, – стали засадами наступного етапу пошуку засобів покращення відносин між поколіннями.

За результатами контент-аналізу щодо бар’єрів і засобів досягнення взаєморозуміння у *формі діалогу* в системі “Діти – Батьки” як важливі причини непорозумінь визначено небажання чути одне одного (37,8 %), обмеження особистої свободи (9,5 %), відмінності в мовленні (сленгу) (9,5 %), характерні для представників різних поколінь. У системі “Діти – Прабатьки” максимальна кількість респондентів (37,8 %) виокремила бар’єри, зумовлені неусвідомленням суб’єктами комунікації особливостей характеристик і динаміки віко-

вих змін, взаємну неповагу (24,3 %) і нетерпимість Прабатьків (21,6 %). У системі “Батьки – Прабатьки” як перепону визначено взаємне нешанобливе ставлення (26 %), конфліктні відносини (25,7 %) і безкомпромісність суб’єктів спілкування (16,2 %).

Таблиця 6.4.3

Фактори покращення взаєморозуміння у відносинах (стосунках) між поколіннями

Фактори	Змінні вихідного масиву даних	Міжпоколінні системи	Факторне навантаження
F 1	спілкування	Батьки – Прабатьки	0,870
	спілкування	Діти – Прабатьки	0,819
	повага до світобачення	Батьки – Прабатьки	0,665
	інших спілкування	Діти – Батьки	0,638
F 2	спільна робота	Діти – Батьки	0,940
	спільна діяльність	Діти – Батьки	0,891
F 3	шанобливе ставлення до Прабатьків любити одне одного	Батьки – Прабатьки	0,656
		Батьки – Прабатьки	0,602
F 4	розуміння вікових особливостей; повага до старших	Діти – Прабатьки	0,834
		Діти – Прабатьки	0,615
F 5	повага розуміння вікових особливостей	Діти – Батьки	0,803
		Діти – Батьки	0,697
F 6	довіра до інших любити одне одного	Діти – Батьки	0,726
		Діти – Прабатьки	0,721

На наступному етапі вивчення бар’єрів взаєморозуміння (попередньо було вилучено змінні з низькими абсолютними показниками, які не мали інформативного значення) на основі факторного аналізу (КМО = 0,604, Bartlett $p = 0,000$) виокремлено п’ять макропараметрів (69,19 % сумарної дисперсії) діалогічних бар’єрів між поколіннями (табл. 6.4.4). Найбільше навантаження отримав перший фактор (18,37 % сумарної дисперсії), до якого увійшли змінні нешанобливого ставлення в системах “Діти – Прабатьки” (0,895) і “Батьки – Прабатьки” (0,888), небажання чути одне одного в системі “Діти –

Батьки” (0,734). Другий фактор об’єднав змінні щодо обмежень свободи дітей (0,724), непорозуміннь у спілкуванні (0,710), конфліктних відносин (0,704), безкомпромісності в стосунках (0,611). Третій фактор (12,29 %) утворили показники ускладнення культури відносин (стосунків): байдужості Батьків (0,789), неслухняності Дітей (0,691), нетерпимості Прабатьків (0,535). Четвертий фактор (12,15 %) представив міжпоколінні непорозуміння (0,513), зумовлені динамічними змінами в розмовній мові (0,873). У п’ятому факторі (11,01 %) причиною ускладнень взаєморозуміння в діалозі виступила вікова різниця між поколіннями Дітей, Батьків, Прабатьків (0,819 і 0,802).

Таблиця 6.4.4

Фактори, які заважають взаєморозумінню в діалозі між поколіннями

Фактори	Змінні вихідного масиву даних	Міжпоколінні системи	Факторне навантаження
<i>F 1</i>	неповага нешанобливе ставлення здатність чути одне одного	Діти – Прабатьки Батьки – Прабатьки Діти – Батьки	0,895 0,888 0,734
<i>F 2</i>	обмеження свободи дітей непорозуміння в спілкуванні конфлікти безкомпромісність	Діти – Батьки Діти – Прабатьки Батьки – Прабатьки Батьки – Прабатьки	0,724 0,710 0,704 0,611
<i>F 3</i>	байдужість Батьків неслухняність Дітей нетерпимість Прабатьків	Діти – Батьки Діти – Батьки Діти – Прабатьки	0,789 0,691 0,535
<i>F 4</i>	різне мовлення (сленг) міжвікові непорозуміння	Діти – Батьки Діти – Прабатьки	0,873 0,513
<i>F 5</i>	вікова різниця вікова різниця	Діти – Батьки Діти – Прабатьки	0,819 0,802

Отже, визначені в результаті факторного аналізу характеристики, які *заважають взаєморозумінню в діалозі* між поколіннями, можуть бути інтерпретовані як:

- *F 1 (18,37 %) – неповага між поколіннями у відносинах (стосунках);*
- *F 2 (15,37%) – конфліктні відносини (стосунки);*
- *F 3 (12,29%) – проблеми культури відносин (стосунків);*
- *F 4 (12,15%) – мова (сленг), що використовується поколіннями у відносинах (стосунках);*
- *F 5 (11,01%) – вікова дистанція між поколіннями.*

З огляду на результати контент-аналізу як засоби оптимізації *взаєморозуміння в діалозі* в системі “Діти – Батьки” респонденти визначили необхідність спілкування на рівних (44 %), прагнення суб’єктів чути (43,2 %), розуміти (41,3 %) і довіряти (25,7%) одне одному, йти у відносинах на компроміс (27 %), розуміти і враховувати у стосунках зміни, які відбуваються в поколінному світобаченні відповідно до сучасності (24,3 %). У системі “Діти – Прабатьки” найважливішим опитані вважають шанобливе ставлення одне до одного (45,9%), спрямованість і бажання розуміти отриману в ході діалогу інформацію (44,6 %), доброзичливі (23 %) і толерантні (18,9%) стосунки. У системі “Батьки – Прабатьки” для взаєморозуміння важливими є повага до партнерів по діалогу (37,8 %) і доброзичливе (33,8 %), толерантне (29,7 %) ставлення, здатність іти на компроміс (23 %).

Факторний аналіз на рівні максимально “навантажених” змінних щодо оптимізації *взаєморозуміння в діалозі* дав змогу виокремити три фактори, які пояснюють 62,27 % сумарної дисперсії. Критерії Kaiser – Meyer – Olkin і Bartlett’s Test of Sphericity становлять відповідно 0,733 при $p=0,000$ (табл. 6.4.5). З огляду на результати перетвореної матриці факторних навантажень досягнення взаєморозуміння в діалозі між поколіннями залежить від:

- *F 1 (25,49%) – толерантності і розуміння між партнерами по діалогу;*
- *F 2 (25,05%) – поваги партнерів по діалогу;*
- *F 3 (11,72%) – спрямованості партнерів по діалогу на прийняття компромісних рішень.*

**Фактори досягнення взаєморозуміння в діалозі
між поколіннями**

Фактори	Змінні вихідного масиву даних	Міжпоколінні системи	Коефіцієнти кореляції
<i>F 1</i>	толерантність розуміння прагнення чути одне одного доброзичливість	Батьки – Прабатьки	0,702
		Діти – Батьки	0,696
		Батьки – Прабатьки	0,684
		Діти – Батьки	0,629
<i>F 2</i>	повага до Дітей повага до старших спілкування на рівних	Батьки – Прабатьки	0,629
		Діти – Прабатьки	0,926
		Діти – Батьки	0,922
<i>F 3</i>	компроміс	Діти – Батьки	0,551
			0,932

Отже, згідно з результатами психологічного дослідження умовами розгортання діалогічного спілкування на рівні відносин поколінь як малих і великих соціальних груп (об'єднаних функціональними ролями і обов'язками, сформованими в процесі спільного життя цінностями), становлення ментальної системи яких відбувалося під впливом значущих історичних подій, стає взаємна *толерантність і розуміння, взаємоповага*, прагнення партнерів до досягнення згоди шляхом прийняття *компромісних* рішень. Але щоб подолати ускладнення у взаєморозумінні поколінних груп або представників поколінь і держави, які вступають у *суспільні відносини* (економічні, політичні, духовні), зазначених соціально-психологічних механізмів як умов досягнення взаєморозуміння недостатньо. Адже ефективне розв'язання соціальних проблем потребує координації взаємодії широкого кола учасників за рахунок використання переговорного інституту між поколінними групами, які далеко не рівні щодо суспільного становища, прав, міри впливу. І тому дієвим засобом розв'язання комунікативних проблем суспільного характеру, залагодження психологічних ускладнень і конвенційних непорозумінь може стати соціальний діалог як соціально-психологічний, конвенційно-комунікативний інструмент технології проектування ефективного діалогічного простору в міжпоколінних відносинах.

РОЗДІЛ 7

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ: ФОРМУВАННЯ ДІАЛОГІЧНОСТІ

7.1. Соціальна технологія як інструмент формування діалогічності в суспільстві

Подолання кризових суспільних явищ пов'язується насамперед з кардинальним оновленням соціальних систем, підвищенням ефективності і якості соціального управління, посиленням процесів самоорганізації й самоуправління. Отож проблема розроблення і впровадження соціальних технологій різного рівня стає вельми актуальною, а процес соціальної технологізації перетворюється на одну з провідних тенденцій світового суспільного розвитку.

Будь-які соціальні перетворення, пов'язані з підвищенням якості життя, являють собою інноваційні процеси, які відбуваються під впливом цілеспрямованих заходів щодо створення нових громадських структур, інститутів, інших форм соціальної взаємодії людей. Проблема соціальних технологій набуває сьогодні актуальних рис ще й у тому сенсі, що вкрай зростає потреба в розробленні інструментарію, спрямованого, приміром, на соціальний захист тієї частини населення, яка через об'єктивні причини не може пристосуватися до нових соціально-економічних умов; технологій самоорганізації (саморегуляції і збалансованого розвитку) економічних і соціальних систем; новітніх технологій навчання, що дають змогу з мінімальними витратами часу і сил підвищувати рівень професійної підготовки людей для нових сфер їхньої майбутньої діяльності.

Під *соціальною технологією* розуміють, *по-перше*, низку наукових принципів щодо засобів і процесів багаторазового отримання кінцевого результату діяльності; *по-друге*, сукупність організаційних методів для досягнення мети діяльності; *по-третє*, комплекс наукових знань про визначення способів і прийомів ефективного виконання роботи в економічній, політичній, соціокультурній, інформаційній, освітній, управлінській сферах.

Іншими словами, соціальна технологія – це *спосіб* здійснення людиною діяльності задля досягнення суспільно значущих цілей шляхом раціонального її розподілу на процедури та операції з подальшою їх координацією і синхронізацією. Соціальна технологія, як зазначають дослідники, існує у двох формах: як *програма*, що визначає спрямованість і зміст діяльності, має у своєму складі процедури та операції (способи діяльності), і як сама *діяльність*, що вибудовується відповідно до цієї програми. Окрім того, соціальна технологія є *елементом культури* і з'являється за наявності відповідного соціокультурного середовища еволюційним шляхом або ж формується за його законами як штучне утворення [Дудченко, Макаревич, 1989, с. 159–160].

Отже, соціальну технологію визначають як *алгоритм, процедуру* здійснення дій у різних сферах соціальної практики: управлінні, економіці, політиці, освіті, дослідницькій діяльності, художній творчості. Разом з тим соціальна технологія є *елементом людської цивілізації*, що має еволюційну природу або ж пов'язується з потребою у швидкому, масштабному “тиражуванні” нових видів діяльності. Побудова соціальної технології відбувається завдяки розподіленню діяльності на окремі процедури за умови поглибленого розуміння специфіки функціонування тієї сфери, в якій розгортається практика [Социальное ..., 1994, с. 150]. Важливою ознакою будь-якої технології є розмежування, розподілення, розчленування цілісного технологічного процесу на внутрішньо пов'язані між собою етапи, фази, операції. Ще одна властивість соціальної технології – скоординованість і поетапність дій, спрямованих на досягнення результату. При цьому суттєвою, вирішальною й неодмінною характеристикою соціальної технології є однозначність у послідовному виконанні включених до її складу процедур (операцій), адекватних поставленим цілям [Марков, 1982, с. 44–47].

Якщо узагальнити, *соціальна технологія* – це спосіб реалізації суб'єктами діяльності складного процесу, який здійснюється шляхом розподілення його на ряд конкретних взаємопов'язаних процедур та операцій, що передбачають однозначне, обов'язкове виконання і ведуть до досягнення поставленої мети на високому рівні ефективності [там само, с. 48]. Соціальна технологія при цьому являє собою систему інноваційних способів оптимізації соціального управління. Якщо суть науково-технічного прогресу становлять наукомісткі, “висо-

кі” технології, то для соціального прогресу такими є нові технології життєдіяльності людей, створення сприятливих умов для відтворення життя, реалізації творчого потенціалу кожної особистості [Патрушев, 1998, с. 98].

7.2. Методичні засади технології соціального діалогу як комунікативної практики в просторі когнітивного спілкування

Основоположним механізмом технології впливу на перебіг соціальних діалогів можна вважати формування у партнерів такої необхідної якості, як діалогічність. Іншими словами, технологія впливу на перебіг соціальних діалогів являє собою сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення й зміцнення діалогової позиції партнерів у процесі розв’язання різних соціальних проблем шляхом проектування і здійснення комунікативних впливів, що змінюватимуть характер взаємодії партнерів. Виходить, основними інструментами пропонованої технології є ті, що слугуватимуть розвиткові соціального взаєморозуміння та подоланню конфронтації і конфліктів засобами конструктивних діалогів. Отож слід підкреслити (оскільки це важливий момент у розумінні пропонованої нами технології регулювання соціального діалогу), що такі технологічні впливи мають вибудовуватися з урахуванням діалогічного принципу. Цей принцип є підґрунтям діалогізму, тобто методології гуманітарного пізнання, яка передбачає *нелінійну, інтераціональну, конститутивну* модель комунікації.

Зазначимо, що технології конструювання соціального діалогу безпосередньо вплітаються в багаторівневу систему сучасного суспільства, якому властиве зростання ролі людини і її свідомості на тлі закономірностей циклічної динаміки, криз, перехідних процесів і трансформацій [Яковець, 1999]. Технологія може стати унікальною системою обґрунтування, коли йдеться про використання засобів, здатних забезпечити поетапний розвиток діалогічних якостей, необхідних для досягнення мети – взаєморозуміння між поколіннями.

Але, розробляючи дієві алгоритми технології оптимізації діалогічності комунікативних спільнот, обов’язково слід враховувати

недостатню наукову обґрунтованість засад технологій модернізації комунікативних сфер суспільства; активізацію розроблення, використання технологій відповідно до соціальних запитів щодо реалізації актуальних потреб суб'єктів комунікації; формування гнучких, пристосованих до соціальної мінливості алгоритмів реалізації технологій; взаємопов'язаність традиційних критеріїв ефективності суспільної системи (виробничо-технологічного, екологічного, економічного, політичного, соціального, гуманноцентристського); цілісність і нерозривність, взаємовпливовість і взаємозалежність сфер суспільного функціонування поколінь; рівні соціально-економічного розвитку та орієнтації соціальної політики держави.

З огляду на перелічені проективні складнощі технологія, на переконання Л. М. Карамушки, як виважена система того, “як” і “яким чином” *мета* втілюється в конкретний різновид продукції [Карамушка, 2005] в процесі конструювання оптимального соціального взаєморозуміння, може дати відповіді на запитання: “Що є метою технології?”, “За допомогою якого засобу мета буде досягнута?”, “Що необхідно для досягнення мети?”, а саме обґрунтовує принципи, засоби та умови досягнення мети.

Отже, щоб окреслити перспективи розвитку відносин між учасниками діалогу, згідно із запропонованою Ю. П. Сурміним і М. В. Туленковим методологічною характеристикою двох основних груп принципів (етапів життя і змісту) соціальних технологій спробуймо розглянути положення щодо когнітивної (ментальної) регуляції соціальних спільнот відповідно до сучасного стану суспільства [Сурмін, Туленков, 2004]. Зокрема, до першої групи принципів – *етапів життя технології* – увійшли положення, що дають змогу відповісти на актуальний соціальний запит щодо конструювання алгоритму оптимізації соціального взаєморозуміння; здійснення перевірки та апробації; поступового формування нормативно-правової бази; забезпечення системного використання; гнучкого функціонування відповідно до соціальної ситуації. Другу групу принципів – *змістового навантаження побудови технології* – утворили положення щодо взаємозалежності та взаємовпливовості соціальної технології і принципів життєдіяльності суспільства, представлені в контексті досліджуваної проблеми.

Так, *принцип ефективності* технології визначає необхідність оптимізації соціального взаєморозуміння в умовах трансформації

традиційних вихідних основ сфер життєдіяльності суспільства, сприяння гармонізації і раціоналізації відносин (стосунків) на різних рівнях: мікросоціальному – міжособистісного зв'язку; мезорівні – відносин представників різних спільнот (громадянського суспільства); макрорівні – відносин соціальних груп і держави.

Принцип цілепокладання вимагає декомпозиції загальної мети сприяння соціальному взаєморозумінню на комплекс поетапної трансформації між суб'єктами відносин (стосунків) соціальних позицій щодо сприймання габітусу партнера, сформованого у відповідному культурно-історичному контексті.

Принцип системності в технології як системному утворенні передбачає:

- розгляд соціально-психологічного простору діалогу як когнітивної системи соціальної спільноти;
- визначення складових елементів структури системи соціальної спільноти, урахування в процесі розроблення технології особливостей комунікативних зв'язків і причин існування бар'єрів між ними;
- аналіз опосередкування соціокультурними відмінностями і соціально значущими подіями особливостей соціального взаєморозуміння, виділення значущих аспектів;
- визначення результатів функціонування систем соціально-психологічного простору і детермінації системи “спільнота – суспільство” на мікро-, мезо-, макрорівні;
- визначення закономірностей і тенденцій, характерних для відносин між ментальними системами соціальних спільнот.

Принцип синергізму є дієвим механізмом стабільного досягнення оптимального взаєморозуміння у відносинах систем соціальних спільнот за рахунок *ефектів активізації ланок технології* [Чепа, Маценко, Маценко та ін., 2013; Стефанов, 1980; Сурмин, Туленков, 2004; Покропивний, 2002]. Такими ефектами є:

Ефект *дифузії* – поширення спрямованості на досягнення оптимального взаєморозуміння не тільки на комунікативну сферу, а й на сферу діяльності, що веде до мультиплікації (примноження) технологічної результативності.

Ефект *резонансу* – використання соціального діалогу як дієвого засобу досягнення оптимального взаєморозуміння як підґрунтя подальших позитивних змін у взаємодії спільнот.

Ефект *стартового вибуху* – започаткування необхідних, актуальних змін у комунікативній сфері суспільства як “ланцюгової реакції” на впровадження соціального діалогу в системі соціальних відносин.

Ефект *акселерації* – прискорення змін у комунікативній сфері і поширення використання дієвого засобу на інші соціальні сфери як показника позитивного впливу соціального діалогу на відносини спільнот.

Ефект *супутніх змін* – проявлення проміжних результатів, як позитивних так і негативних, які стануть показником необхідного підлаштування, налагодження алгоритму дієвості соціального діалогу в умовах змін.

Ефект *результативності впровадження* соціально-психологічної технології, що виражається в комплексному впливі інновації на соціальні стосунки.

Наступний принцип – *принцип проблемності* – виконує функцію каталізатора, коли йдеться про необхідність розв’язання констатованої соціально-психологічної проблеми.

Принцип надійності передбачає: організацію умов точного вимірювання і контролю змін соціально-психологічних явищ; розроблення адаптивного і гнучкого алгоритму технологічних дій, стійких щодо руйнівного впливу соціальних трансформацій; забезпечення засад використання інноваційних розробок ефективною соціальною політикою держави.

Принцип інноваційності стає віддзеркаленням сучасного стану суспільства. В епоху реформ, зазначають дослідники, коли тільки накопичується інноваційний потенціал суспільства, цей принцип стосується пошуку і розроблення ефективних соціальних технологій, а саме технологій модернізації комунікативної сфери соціального простору [Сурмин, Туленков, 2004].

Згідно з принципами кардинальності і межі зміст соціальної технології повинен відповідати запитам сучасного соціуму відповідно до культурно-історичних трансформацій, суспільних потреб, які змінюють межі та зміст технології.

Принцип саморозвитку презентує можливість реалізації потенціалів поколінь на різних етапах життя.

У проектуванні технології оптимізації соціального взаєморозуміння *соціальний діалог* розглядають як засіб і “знаряддя

розв'язання соціальних проблем, завдяки чому досягається або підтримується такий лад суспільного життя, який забезпечує високий ступінь соціального комфорту та психологічного благополуччя його членів” [Кочубейник, 2014б, с. 151]. Адже комунікативна співпраця поколінних спільнот дає можливість скоординувати суспільні зусилля щодо гармонізації розвитку суспільства, стає технологією формування діалогічного простору, ефективним засобом досягнення мети якої може стати соціальний діалог між комунікантами групових відносин (стосунків).

Результатом задіяння технології є створення соціально орієнтованого цільового діалогічного простору [Казміренко, Духневич, Осадько та ін., 2013], комунікативна мобілізація учасників, що уможливує вирішення завдань у різних ситуаціях відносин (стосунків) за рахунок взаємопроникнення усвідомлених соціальних настановлень, уявлень, цінностей, когнітивної розбудови, набору рішень та прогнозів (наслідків). *Оптимізація процесів соціального розуміння* сприяє поступовому вибудовуванню комунікативної моделі відносин у соціальному просторі, утворює когнітивну і комунікативну систему детермінації соціальної дійсності.

Щоб забезпечити запровадження соціального діалогу як засобу покращення взаєморозуміння в системі міжпоколінних відносин, потрібно визначити його структуру та елементи, які опосередковуються цілями, завданнями і сферами комунікативного впливу. Як зазначає О. М. Петроє, елементами соціального діалогу є соціальний розвиток, соціальний захист, соціально-трудова відносина [Петроє, 2012]. Але, враховуючи надзвичайно широкий формат учасників соціального простору, представленого різними сегментами суспільства, діалогічна комунікація виходить за межі трудових відносин і відкриває можливості для аналізу таких складних ефектів суспільного життя, як координація соціальних відносин, взаємодія соціальних груп, узгодження смислових кодів цієї взаємодії, зіставлення соціальних цінностей, обґрунтування можливостей оптимізації соціальних відносин тощо [Кочубейник, 2014б]. Тому структуру діалогічного процесу в соціальному просторі доцільно представити із психологічного і соціального ракурсів як поєднання *комунікативного* (визначення й зближення позицій, обміну інформацією, пошуку компромісів та прийняття спільних рішень) і *конвенційного* (досягнення

спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень, укладання колективних договорів та угод) елементів [Закон..., 2011].

Отже, **проекткування технології використання соціального діалогу як засобу покращення взаєморозуміння спільнот** слід здійснювати в *психологічному аспекті*:

- по-перше, щодо формування комунікативних позицій когнітивних і ментальних систем соціальних спільнот, адже сукупність соціальних позицій презентує групові позиції, які об'єднують спільноту і формують особливості здійснення комунікативного впливу;
- по-друге, щодо організації системи комунікаційних каналів як внутрішньогрупового, так і міжгрупового обміну інформацією в процесі реалізації відносин (стосунків) і взаємодіяльності за рахунок гнучкої системи зв'язків;
- по-третє, щодо вмотивування спільнот як суб'єктів комунікації дотримуватися стратегії компромісу для досягнення гнучкої, мінливої діалогічної рівноваги, тяжіння в діалогічному спілкуванні до консенсусу як опрацювання засобів вирішення соціальних завдань, прийняття рішень на основі згоди.

У результаті сформованих психологічних комунікативних засад у *конвенційному аспекті* стає можливою організація досягнення низки консенсусів – змістових договорів у середовищі певного сегменту або цілого суспільства. Таким чином, *психологічна підготовка комунікантів до прийняття конвенцій, з одного боку, сприяє втіленню в життя суто практичних завдань, з другого – уможлиблює вироблення комунікативної структури, яка дає змогу відтворювати конвенційний комунікаційний процес* у соціальних стосунках і, як результат, досягати взаєморозуміння в діалоговому просторі.

Щоб відповісти на запитання “Що потрібно для досягнення мети?” як **алгоритм дій модернізації комунікативного простору соціальних відносин** (стосунків) щодо створення умов реалізації соціального діалогу доцільно використати восьмикомпонентну систему комунікативної діяльності Д. В. Богданова (суб'єкт, об'єкт, засоби, процес, умови, результат, система, середовище) [Богданов, 2013].

Перший компонент – “*Модернізація суб'єктів*” – у системі соціальних відносин охоплює процес модернізації суб'єктності соціальної політики держави за рахунок використання соціального діалогу як інструменту забезпечення участі всіх соціальних груп у її

формуванні і реалізації. Результатом є досягнення публічності і прозорості соціальної політики щодо узгодження інтересів та суперечностей різних соціальних груп [Громадська, 2010].

Модернізація об'єктів спрямована на розроблення соціально-психологічних технологій оптимізації комунікативної сфери в діалоговому просторі на основі механізмів розгортання соціального діалогу між суб'єктами комунікації: *партиципації* (досягнення оптимальної співучасті спільнот на основі розуміння і толерантного ставлення), *паритету* (рівності суб'єктів відносин (стосунків) на основі шанобливого ставлення до соціальних позицій різних спільнот), *комунікативної компетенції* (володіння складними навиками і вміннями комунікації в соціальних структурах, спрямованості до соціального консенсусу в діалогічному спілкуванні).

Модернізація засобів соціальних відносин відбувається за рахунок упровадження інструментів *об'єктів* комунікації – соціально-психологічних технологій оптимізації взаєморозуміння в діалоговому просторі.

Модернізація процесу вимагає використання соціальних впливів, спрямованих на кероване, поступове формування діалогічних якостей у суб'єктів відносин у діалоговому просторі. Ідеться насамперед про перехід системи навчання від монологічної форми до діалогічної, використання принципу діалогічної партиципації для розгортання соціального діалогу між суб'єктами спілкування в системі освіти [Петренко, 2014]; соціально-психологічне пізнання вікових, соціально-історичних поколінних особливостей та основ комунікативної майстерності в ланках освітнього процесу на різних етапах становлення поколінь; розвиток системного мислення в процесі навчання протягом життя для формування гнучкої моделі відносин (стосунків) у соціальному діалозі; засвоєння конвенційних алгоритмів досягнення спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень, укладання колективних договорів та угод.

Модернізація умов можлива за рахунок інвестування, причому на державному рівні, оптимізації відносин у діалоговому просторі.

Модернізація результатів полягає в розробленні засобів контролю і виявленні ускладнень у відносинах у діалоговому просторі.

Модернізація системи може відбуватися завдяки розробленню на державному рівні нормативно-правової бази оптимізації відносин у діалоговому просторі.

Модернізація середовища відбувається в разі використання результатів оптимізації відносин в інших сферах, що уможлиблює трансформацію комунікативного простору соціальних відносин у комунікативне середовище.

Отже, здійснюючи *системну модернізацію комунікативної сфери*, можна забезпечити *умови* для результативного використання соціального діалогу як засобу подолання соціальних ускладнень, створити науково обґрунтоване психологічне забезпечення для технологій розвитку соціального взаєморозуміння, подолання конфронтації та конфліктів засобами конструктивних діалогів та організації когнітивного спілкування.

Зазначимо принагідно, що соціальні технології слугують “перехідним містком” між реальною практикою і соціально-психологічною теорією. Тому якщо йдеться про технологію впливу на соціальний діалог у ході вирішення актуальних практичних завдань і соціально-психологічних проблем, то соціальну технологію можна охарактеризувати як певну соціальну прагматику, яка вибудовує в цілісну послідовність *мету, засіб і результат*. (Щоправда, координація та субординація мети, засобів і результатів є досить складною справою, оскільки передбачає врахування безлічі чинників, моделювання та проектування, систему критеріїв та оцінок, соціальні версії і сценарії, ідентифікатори, методи діагностики тощо).

На наш погляд, коли йдеться про ефективне розв’язання соціо-релеватних проблем, технологію впливу на соціальний діалог можна уявити як послідовність важливих технологічних ланок. Кожна така ланка має відповідний *соціально-психологічний інструментарій* і певну мету:

- формування процесу соціального діалогу;
- надання йому цільової спрямованості;
- оптимізація соціального діалогу;
- забезпечення його стійкості;
- забезпечення сприятливих супутніх умов для перебігу соціально-діалогу.

Якщо говорити про першу технологічну ланку – *формування процесу соціального діалогу*, то насамперед слід визначити інструменти забезпечення стабільності, логічності та послідовності етапів його стадіальної організації. Соціальний діалог, як комунікативна практика, є неоднорідним і *складається з кількох стадій*. Вони різ-

няться завданнями, виконуваними учасниками діалогу, та своїми психологічними детермінантами й регуляторами. Водночас це єдиний процес, адже жодна стадія не є самодостатньою і не має доцільності поза іншими.

Стадійність соціального діалогу можна представити як:

1) пошук проблеми, яку можна розв'язати, де найважливішим змістом стає конструювання її саме як соціальної; суттєвим комунікативним аспектом цієї стадії є те, що учасники повинні сконструювати ситуацію як діалогову, тобто винести на обговорення такі питання і так сформулювати позицію, щоб обговорення надалі було можливим (забезпечити “діалогічність діалогу”);

2) вироблення програми дій (власне переговорний процес) і досягнення домовленостей (тут істотними є навички ведення переговорного процесу);

3) контроль за успішністю виконання домовленостей та коригування програми.

Спільним ризиком на всіх стадіях є *ефект групової поляризації*, тобто такого результату групової дискусії, коли різні підходи, думки, погляди учасників формуються у дві полярно протилежні позиції, зрештою унеможливаючи будь-які компроміси або провокуючи конфлікт (а отже, блокуючи ефективність соціального діалогу як такого). Зокрема, у ситуації соціального діалогу, на наш погляд, зростає ризик групової поляризації, пов'язаний із наслідками процесу соціальної ідентифікації. Ідеться про те, що дискусія артикулює для кожного окремого учасника його членство в групі та активує потребу в ідентифікації з групою. (Як було показано, оформлення під час дискусії окремого дискурсу є водночас процесом конструювання окремої ідентичності). Надалі це викликає потребу узгоджувати свої власні погляди з нормами дискурсу (групи), проте замість “спільно виробленої думки” іноді за групову норму приймається або більш стереотипна, або більш “екстремальна” позиція. Іншими словами, діалогове позиціонування сторін, поєднане з процесами соціальної ідентифікації, призводить до зміщення рішень у бік вищої поляризованості. Останнє має враховуватися й контролюватися під час ведення дискусій.

Основним інструментом, що забезпечує ефективне виконання завдань цієї технологічної ланки соціального діалогу, є, на нашу ду-

мку, дотримання *принципу паритетності позицій*, що досягається за рахунок:

- рівності публічних арен (кількості та впливовості цих арен);
- подібності спектра дискурсивних ролей, жанрів, умов, стилів;
- еквівалентності статусних позицій учасників діалогу.

Наступна технологічна ланка – ***надання цільової спрямованості соціальному діалогу*** – успішно виконується за умови існування компетентної групи, яка обізнана з особливостями його функціонування як комунікативної практики і володіє прийомами його організації та контролю. Така група, маючи привелійований доступ до дискурсу, виконує “владну” функцію, а саме: через спосіб організації діалогових процедур контролює процес, формулює критерії його успішності, пропонує інструкції, виробляє рекомендації тощо. Крім того, ця група здійснює мас-медійні комунікації, стає ініціатором вербальних дискусій, встановлює тон і стиль дискурсу, визначає його теми, вирішує, хто буде реципієнтом комунікативної дії, керує обсягом і типом інформації, що циркулює в діалоговому процесі. Іншими словами, ця група виконує роль “виробника” загальнодоступних знань, що, зрештою, є дискурсивним інструментом регулювання соціального діалогу.

Зазначимо, що соціокогнітивна природа такого знання передбачає велику кількість елементів, тобто вона є комплексною когнітивною системою, яка контролює формування, трансформування й застосування інших соціальних знань (таких як переконання, оцінки, норми, цінності, мораль, ідеологія), а також соціальних репрезентацій (включаючи і соціальні упередження). До складу цих знань входять також знання про соціорелевантні норми, цілі і принципи. Їх співвідношення має підтримувати сприймання, інтерпретацію та дії в соціальних практиках, спрямованих на захист базових інтересів групи. Це дає підстави стверджувати, що основним інструментом забезпечення ефективності соціального діалогу на цій технологічній ланці є рівність доступних форм і жанрів дискурсу та засобів його відтворення.

Що ж до наступної технологічної ланки – ***оптимізації соціального діалогу як комунікативної практики***, то її основним методичним забезпеченням стає застосування різних способів *реалізації “влади дискурсу”* як форми соціальної взаємодії. При цьому такими інструментами можуть бути:

- *пряме управління дією*, що досягається за допомогою мовленнєвих інструментів, які реалізують директивну прагматичну функцію: накази, погрози, закони, інструкції, рекомендації, поради;
- *переконувальні дискурсивні форми* (реклама, пропаганда), які також спрямовані на те, щоб чинити вплив на прогнозовані дії діалогового партнера, а інструментами тут є такі риторичні засоби, як повторювання та аргументація;
- *опис майбутніх чи можливих подій*; інструментами тут слугують прогнози, плани, сценарії, програми тощо, які часто комбінуються з різними порадами (та інструкціями) або “алармістськими” попередженнями;
- *емоційне забарвлення*, пов’язане з експресивними текстами, які можуть описувати (не)бажаний характер майбутніх дій і містити риторичну драматичного або емоційного опису чи пропонувати різні форми тематичної та стилістичної оригінальності.

Оптимізація соціального діалогу як комунікативної практики, на наш погляд, може здійснюватися також за рахунок *регулювання особливостей доступу до дискурсу*. Зокрема, дієвими тут можуть бути такі інструменти:

- *планування доступу*: Хто виявляє ініціативу, здійснює підготовку й планування комунікативної події? Хто приймає рішення щодо організації (місця, часу), порядку денного комунікативної події, учасників, яких запрошують (або зобов’язують) брати в ній участь?;
- *організація фізичного простору комунікації* (відстань, розташування й наявність “атрибутів влади”, як то крісло голови, уніформа, місце “на покуті” може передбачати різні патерни доступу для різних учасників);
- *контроль комунікативних подій*: Який спосіб комунікації може бути використаний чи обов’язково має використовуватися (усний чи письмовий)? Якою мовою може (повинен) виступати учасник (домінуюча, стандартна, діалектна)? Які жанри дискурсу дозволені? Які типи мовленнєвих актів припустимі в цій комунікації? Хто повинен починати або переривати чи зупиняти розмову/комунікативну дію? Має значення також рівність доступу до тем, стилю та риторики;
- *контроль над ареалом і аудиторією*: ареал доступу, якщо його тлумачити як чисельність аудиторії того чи того дискурсу, є

важливим критерієм влади. Управління діалогом полегшується і стає більш ефективним, якщо він спроможний впливати на ментальні моделі, настановлення та ідеологію реципієнта. (Ментально опосередковане управління діями іншого є вищою формою влади).

Забезпечення стійкості соціального діалогу як чергової технологічної ланки, на наш погляд, можливе за рахунок активації всіх функцій соціального діалогу. Адже в просторі соціальної комунікації, яку можна розглядати як нелінійний процес, усі задіяні функції підсилюють одна одну, чим досягається утворення складної організації діалогу та можливість одночасного виконання різнопланових завдань.

Слід зазначити, що прагнення до реалізації шляхом діалогу основної мети – спільного розв’язання соціальної проблеми – не завжди забезпечує її остаточне вирішення. Тут можливі різні варіанти. Наприклад, сторони, що перебувають у конфліктних відносинах, усвідомлюють так чи інакше небезпеку, зокрема деструктивність стосунків, що виникли між ними, блокування виконуваних ними соціальних функцій, і тому починають соціальний діалог. Але на початковому етапі вони, наприклад, не бачать прийнятних способів задовільного розв’язання проблеми й/або усвідомлюють власну неготовність до спільних дій і рішень (або вважають їх невігідними чи неефективними). Така ситуація часто спостерігається в площині соціокультурних та етнокультурних діалогів, особливо якщо йдеться про “цивілізаційні зіткнення”. Подібні ситуації також трапляються в бізнесовій та політичній сферах. Сенс започаткування соціального діалогу в таких ситуаціях полягає в запобіганні подальшому розвитку конфлікту, його “заморожуванні”, а діалоговий процес розглядається як стримування односторонніх дій шляхом створення взаємозалежності учасників конфлікту самим фактом проведення діалогу.

Інформаційна й комунікативна функції, які переважно здійснюються одночасно, реалізуються практично у всіх переговорних ситуаціях. Виняток можуть становити діалоги, до яких вдаються лише для того, щоб продемонструвати діалогову активність (“*імітаційні*” діалоги). Однак і в них комунікативний аспект, хоча й мінімальною мірою, усе-таки наявний. Зміст інформаційної та комунікативної функцій полягає в тому, щоб з’ясувати позиції протилежної сторони, надати інформацію про свої інтереси, побоювання, підходи

до розв'язання проблеми тощо, перш ніж сторони розпочнуть вироблення домовленостей. Діалоги можна розглядати як процес зменшення інформаційної невизначеності шляхом поступового з'ясування партнерами позицій одне одного. Тому на початку діалогового процесу інформаційна функція є провідною. З'ясування учасниками позицій та можливих варіантів розв'язання проблеми уможливає реалізацію головної функції діалогу – спільного пошуку розв'язку проблеми. Однак варто мати на увазі, що через інформаційну та комунікативну функції може здійснюватися трансляція хибної інформації (як випадкова, так і цілеспрямована), що, зрозуміло, перешкоджатиме успішності діалогового процесу.

Інформаційна функція може відокремлюватися від комунікативної, зокрема на стадії організації діалогового простору, і виявляти себе як обмін поглядами. Результати цього етапу – основа для вироблення позицій і пропозицій до власне діалогового етапу. Хоча організаційний етап не є власне діалоговим, проте тут також можуть окреслюватися певні підходи до розв'язання проблеми.

Власне *комунікативна функція* пов'язана з налагодженням і підтримкою зв'язків та стосунків між учасниками, зацікавленими в розв'язанні соціальної проблеми. Завдяки цій функції досягається налагодження постійних каналів комунікації, які забезпечують трансляцію позицій та обговорення підходів до розв'язання проблеми.

За допомогою *регуляційної функції* досягається контроль і координація дій учасників. На відміну від інформаційної та комунікативної, вона реалізується в тих випадках, коли вже наявні певні домовленості, а діалоговий процес спрямований на їх виконання – ідеться про контроль за виконанням. Завдяки регуляційній функції також відбувається деталізація спільних рішень, добираються проміжні заходи, які забезпечують конкретизацію планів.

Діалоги можуть використовуватися тим або тим учасником для *вирішення питань, не пов'язаних з обговорюваною проблемою*. Участь у переговорах може бути просто вигідною кому-небудь з учасників з огляду на передвиборну боротьбу, – наприклад, щоб продемонструвати свою зацікавленість соціальною проблемою (“популістський прагматизм”), або учасник може розглядати саму участь у переговорах як корисну з погляду підвищення свого авторитету, здобуття певного статусу (“драматургічна дія”). Отже, провідною в

таких діалогах стає *іміджева функція*, що полягає в активному впливі на суспільну думку з метою демонстрації своєї позиції, залучення нових прихильників.

Разом з тим активність ЗМІ продукує публічну сферу, де будь-який діалог – тією чи тією мірою – постає як продукт іміджевої функції. Намагаючись якомога повніше реалізувати цю функцію діалогу, учасники скликають прес-конференції, проводять брифінги, випускають прес-релізи, організовують інтерв'ю, у тому числі й в електронних ЗМІ, використовують можливості інтернету тощо.

Нарешті, *забезпечити сприятливі супутні умови* можна, якщо врахувати специфічні когнітивно-дискурсивні властивості соціального діалогу, серед яких:

1) нелінійність розгортання комунікативного простору, що означає розгалуження спрямованостей та можливість накладання різних інтерпретацій на один і той самий предмет комунікації;

2) тематична єдність (артикуляція обговорюваної соціальної проблеми), яка визначає загальні контури соціального діалогу та синхронізує множину здійснюваних інтерпретацій, не даючи відійти від обговорення конкретної проблеми;

3) жанрова одноманітність і стандартизованість мовленнєвої взаємодії, що є основою процесу конвенціоналізації смислів й забезпечується спільним фондом фонових знань та дискурсивною компетентністю учасників;

4) імпліцитний потенціал мовного вираження, а саме те, що будь-яка текстуальна конструкція завжди передбачає можливість неповного висловлювання, яке може бути компенсоване (“добудоване”) за рахунок контексту висловлювання та прецедентних текстів, включених у комунікативне поле соціальної проблеми;

5) культурно-національна змістова й регулятивна специфіка;

6) множинна ідентичність членів групи, зокрема кожен учасник долучається до дискурсу як член кількох соціальних груп, організацій, інститутів, а отже, ці групи можуть діяти “через посередництво” своїх членів;

7) контекст соціальної структури, тобто те, що ситуації дискурсивної взаємодії також є частиною (або твірним елементом) соціальної структури, – наприклад, прес-конференція може бути практикою, типовою для організацій та медіаінституцій.

За умови успішного виконання завдань усіх технологічних ланок можлива повноцінна реалізація соціального діалогу як особливої комунікативної практики. Ця практика здійснюється людьми, які належать до різних спільнот. Її наслідком є обмін ідеями та поглядами і, в кінцевому підсумку, врегулювання “проблемної зони” в просторі спільного життя. Такий діалог можна розглядати як “запобіжник” конфліктів усередині суспільства, як соціально-психологічну відповідь на загрози, викликані зростанням культурної різноманітності, як протидію соціальному розшаруванню, стереотипам, дискримінації.

ПІСЛЯМОВА

Рух суспільства в напрямі постіндустріальності, посилюючи тенденції диференціації й деуніверсалізації спільнот, а разом із тим диверсифікацію ідентичностей, спричинює розширення соціальних функцій комунікацій та кристалізує необхідність соціального діалогу. Сучасне суспільство фактично залежить від того, наскільки в ньому уможливлються процеси спільного й добровільного розв'язання соціальних проблем. Це означає потребу у виробленні чіткої стратегії досягнення соціальної кооперації (консолідації) й напрацювання тактик і технологій її реалізації. На наш погляд, одним із векторів, за яким має відбуватися вибудовування такої стратегії, є забезпечення умов діалогічності комунікації в процесі розв'язання соціальних проблем. У просторі державного управління соціальний діалог позиціонується як бажаний, ефективний “інструмент дієвої політики сучасних правових демократичних держав, що розвивають національну соціально орієнтовану ринкову економіку, спрямовану на реальне забезпечення прав і свобод громадян, стабільного високого життєвого рівня населення, створення сучасних і доступних систем освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення і соціального захисту” [Формування..., 2011, с. 49].

У монографії представлено розуміння соціального діалогу як особливої форми дискусії довкола широкого кола питань, що є предметом зацікавленості різних соціальних груп і суспільства в цілому. У цьому значенні соціальний діалог передбачає широкий формат учасників: на паритетній основі у ньому беруть участь дві, три і більше сторін, причому жодна з них не має переваг, не домінує з огляду на свій статус, а розбіжності в їхніх поглядах нівелюються внаслідок взаємних поступок. Розгляд соціального діалогу як комунікативної практики, до якої залучені представники різних спільнот (верств, груп, секторів суспільства), уможливорює аналіз таких складних ефектів суспільного життя, як координація соціальних відносин, взаємодія соціальних груп, узгодження смислових кодів цієї взаємодії, зіставлення соціальних цінностей, обґрунтування можливостей оптимізації соціальних відносин тощо.

Соціальний діалог у своїй розвиненій формі можливий лише тоді, коли виконуються дві умови, задані особливостями інтерпретації комунікативного суспільства. Перша пов'язана зі специфікою суспільно-історичного розвитку. Ідеться про *паритетність локальних дискурсів, що функціонують у просторі комунікації*. Це передусім практика, до реалізації якої залучені різні верстви населення, точніше – різні групи ідентичностей (чоловіки і жінки, бідні і багаті, освічені і неосвічені), але залучені не через потребу в “єдиній ідентичності”, а через спільну потребу дійти згоди щодо тих чи тих значущих тенденцій суспільного життя. Учасниками соціального діалогу можуть бути, наприклад, окремі професійні групи, що є більш компетентними щодо розв'язуваної проблеми, однак соціальний діалог не зводиться лише до професійної дискусії, адже його основною потребою є залученість неоднорідностей.

Хоч соціальний діалог є “масовим” за кількістю учасників, його не можна звести до масової комунікації. Основною властивістю останньої є те, що масовість як її визначальна характеристика створює нові сутності в комунікативному процесі. Учасниками процесу спілкування стають не окремі особистості, а міфологізовані “збірні” суб'єкти: народ, уряд, армія, олігархи тощо. Іншими словами, основною функцією масової комунікації в межах соціального діалогу є не інформування, а об'єднання (а слідом за цим – управління, підтримання соціального статусу, підпорядкування і влади). Процес соціального діалогу уможливує збереження локальних дискурсів, виступаючи при цьому інструментом “відшліфовування” процедур диверсифікації ідентичностей.

Другою умовою соціального діалогу є *інтенція на розуміння*. Дотримання цієї умови означає докорінну трансформацію підстав реалізації соціальних стосунків, в індустріальному суспільстві опосередкованих інституційністю як способом їх закріплення. Іншими словами, згадана інтенція може вповні реалізуватися лише тоді, коли з процедур соціального діалогу еліміновано вплив з боку владних (інституційно унормованих) позицій учасників діалогу. І оскільки така елімінація не є можливою на практиці, то технологія організації соціального діалогу повинна вибудовуватися таким чином, щоб мінімізувати їхню дію.

Тлумачення соціального діалогу як колективної роботи в середовищі когнітивної комунікації дало змогу з'ясувати деякі специфічні особливості, які в кінцевому підсумку визначають конструювання його соціально-психологічних та етичних ефектів (солідарності, довіри, єдності). Доцільність такого підходу до вивчення соціального діалогу підкріплено аналізом тих трансформацій у суспільстві, що уможливили оперування соціальним діалогом як реальним інструментом постіндустріального суспільства. У цьому суспільстві комунікація вийшла на перший план як феномен, що організовує соціальну реальність. Саме тому інтерсуб'єктивність та діалог стають головними темами гуманітарних досліджень, а вивчення комунікації орієнтується на аналіз характеристик інтерактивних/комунікативних дій.

Рух суспільства до постіндустріальних параметрів не тільки призводить до посилення тенденцій до диференціації і деуніверсализації спільнот, а й сприяє зростанню ролі соціального діалогу та розширенню соціальних функцій комунікації. Саме в різних жанрах дискурсу (комунікативному середовищі) реалізується констеляція смислів комунікативної дії і з'являється можливість соціальної конвенції. Таким чином, можливість реалізації соціального діалогу (у вузькому сенсі – як інструменту розв'язання соціальних проблем, у широкому – як інструменту конструювання соціальної реальності) є, з одного боку, показником відкритості соціуму (прагнення до взаємодії, толерантності), а з другого – індикатором загальної комунікативної налаштованості членів соціуму до обміну досягненнями.

Отже, повноцінний соціальний діалог можливий тоді, коли зберігається множинність різних “мов”, проте заперечуються “різні права на мовлення”, позаяк останнє породжує можливість цензури або квазіцензури та узурпації переважного права говорити.

ЛІТЕРАТУРА

Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: метод. посіб. / [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2011. – 268 с.

Аналіз розвитку систем управління соціальною відповідальністю підприємства та проблеми їх запровадження в Україні / Л. Корчевна (та ін.) // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2009. – № 3. – С. 50–53.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 288 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Андреева Г. М. Психология социального познания : учеб. пособие / Г. М. Андреева. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Аспект Пресс, 2009. – 303 с.

Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – Третье изд. – Москва : Наука, 1994. – 325 с.

Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – 2-ге вид., допов. – К. : Знання України, 2008. – 819 с.

Ахиєзер А. С. Марксова концепція воспроизводства в свете современной философии и науки [Электронный ресурс] / А. С. Ахиєзер, М. Э. Рябова, Н. С. Савкин // Философия и общество. – 2006. – Вып. №4 (44). – Режим доступа : – <http://www.socionauki.ru/journal/articles/253702/>

Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / кол. авт. : О. Лазоренко, Р. Колишко (та ін.). – К. : Енергія, 2008. – 96 с.

Баймуратова У. С. Религиозный дискурс в художественном тексте как лингвистическая проблема / У. С. Баймуратова // Вестник РУНД. Серия “Вопросы образования: языки и специальность”. – 2008. – № 1. – С. 43–49.

Барабанщиков В. А. Системный подход в структуре психологического познания / В. А. Барабанщиков // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 86–99.

Барт Р. Разделение языков / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – Москва : Прогресс, 1989. – 616 с.

Белинская Е. П. Социальная психология личности : учеб. пособие для вузов / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – Москва : Аспект Пресс, 2001. – 301 с.

Беломестнова Н. В. Системный подход в психологии / Беломестнова Н. В. // Вестник ОГУ. Т. 1. Гуманитарные науки. – 2005. – № 10. – С. 43–54.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – Москва : Медиум, 1995. – 336 с.

Бест Дж. Конструкционистский подход к исследованию социальных проблем / Дж. Бест // Контексты современности – II / сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 164–175.

Бест Дж. Социальные проблемы / Дж. Бест // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2007. – С. 26–54.

Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г. Блумер // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2007. – С. 11–25.

Бобырева Е. В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, языковые характеристики : монография / Е. В. Бобырева. – Волгоград : Перемена, 2007. – 385 с.

Богданов Д. В. Типология социально-коммуникативной сферы современного общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Д. В. Богданов; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Ниж. Новгород, 2013. – 25 с.

Бойко О. Концептуализация социальных проблем / О. Бойко // Социальная политика и социальная работа в изменяющейся России / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва : ИНИОН РАН, 2002. – С. 28–37.

Бондарчук О. И. Экспериментальная психология. Курс лекций / О. И. Бондарчук. – К. : МАУП, 2003. – 120 с.

Бурдьё П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // Поэтика и политика : [сб. статей] / П. Бурдьё // Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 125–166.

Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть / Пьер Бурдьё // Начала. – Москва : Socio-Logos, 1994. – С. 181–207.

Бурдьё П. Социология политики: пер. с фр. / Пьер Бурдьё. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

Бурдьё П. Социология социального пространства; пер. с фр. / П. Бурдьё отв. ред. пер. Н. А. Шматко. – Москва : Ин-т эксперим. социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. – 288 с.

Бююль А. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей : пер. с нем. / А. Бююль, П. Цефель. – Санкт-Петербург : ДиаСофтЮП, 2005. – 608 с.

Буянова Л. Ю. Когнитивно-семантический и социальный потенциал языка правотворчества и правоприменения: лексикографическая практика /

Л. Ю. Буянова // Современная лексикография и терминография: достижения, проблемы, перспективы : сб. науч. тр. КубГУ. – Краснодар, 2003. – С. 24–33.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. – Москва : Логос, 2003. – 368 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 537 с.

Владыченко Л. Д. “Межрелигиозный” диалог – театр, комедия, реальность или фикция?! [Электронный ресурс] / Л. Д. Владыченко // Релігія в Україні: публікації, аналітика. – 2011. – 27 січня. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/7993-mezhreligioznyj-dialog-teatr-komediya-realnost-ili-fiksiya.html>

Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. / Р. Водак. – Волгоград : Перемена, 1997. – 139 с.

Водолажская Т. В. Поколения как субъекты социокультурного пространства: постановка проблемы и возможности исследования / Т. В. Водолажская, Н. Л. Кацук // Социологическое знание и социальные процессы в современном белорусском обществе : сб. статей, подготовл. по итогам Пятой межинститут. науч.-практ. конф. молодых ученых (24 июня 2005 г.) / Ин-т социологии НАН Беларуси. – Минск, 2005. – С. 30–42.

Воробей В. Соціальна відповідальність бізнесу. Українські реалії та перспективи : інформ.-аналіт. матеріал [Електронний ресурс] / В. Воробей, І. Журовська. – Режим доступу : www.svb.org.ua

Гоголев Н. В. Категория “образовательное пространство” как объект научного исследования / Н. В. Гоголев // Известия Тульского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2012. – № 1–2. – Ч. 2. – С. 230–237.

Гордієнко В. І. Проблема діалогу в умовах реалій психологічного суспільства / В. І. Гордієнко // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Т. 84: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С. 38–45.

Горкуша О. Міжконфесійний богословський діалог в сучасній Україні / О. Горкуша // Релігія – світ – Україна : кол. моногр. в 3-х кн. / за наук. ред. А. Колодного і Л. Филипович. Кн. 2: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. Українське релігієзнавство. – К., 2011. – Спец. вип. – С. 25–54.

Горохов В. Ф. О соотношении категорий “социальная общность” и “социальная группа” / В. Ф. Горохов, Н. Н. Васнева // Вестник Тамбовского университета. Гуманитарные науки: Вопросы теории и методологии. – 2014. – № 4 (132). – С. 12–21.

Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 217–237.

Грайс П. В защиту догмы / П. Грайс, П. Стросон // Эпистемология & философия науки. – 2012. – № 2. – С. 206–223.

Громадська Н. А. Передумови виникнення, проблеми та перспективи розвитку соціального діалогу в Україні / Н. А. Громадська // Наукові праці. Т. 47. Вип. 34. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 151–155.

Громадська Н. Соціальний діалог [Електронний ресурс] / Н. Громадська. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/337/2.pdf>.

Громадська Н. А. Сутність соціального діалогу та його роль у соціалній політиці держави / Н. А. Громадська // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Серія: Державне управління. – 2010. – Т. 130, Вип. 117. – С. 155–159.

Гуцол С. Ю. Психологічні закономірності міфотворення в сучасній культурі / С. Ю. Гуцол : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / С. Ю. Гуцол ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2015. – 42 с.

Дацюк С. Коммуникативные стратегии [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : korolewstvo.narod.ru/psychostat/comstr.htm

Дацюк С. В. Типология коммуникационных стратегий [Электронный ресурс] / С. В. Дацюк. – Режим доступа : http://www.uiskiev.ua/discussion/communicative_strategy.html.

Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор. – Москва : Логос, 2000. – 184 с.

Дейк Т. А. ван. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. А. ван Дейк. – Москва : Либроком, 2013. – 344 с.

Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – Москва : Прогресс, 1989. – 310 с.

Деррида Ж. Введение // Эдмунд Гуссерль. Начало геометрии / Ж. Деррида. – Москва : Ad-Marginem, 1996. – 269 с.

Джонсон Д. В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Д. В. Джонсон ; пер. з англ. В. Хомика. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2003. – 288 с.

Дудченко В. С. Духовні цінності в контексті соціокультурного розвитку сучасного українського суспільства / В. С. Дудченко // Філософські обрії. – 2012. – № 27. – С. 60–68.

Дудченко В. С. Социоинженерная деятельность, социальное проектирование, социальная технология / В. С. Дудченко, В. Н. Макаревич. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 271 с.

Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике : монография / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. – 847 с.

Жодле Д. Социальное представление: феномены, концепт и теория / Д. Жодле // Социальная психология / под ред. С. Московичи. – Москва: Санкт-Петербург : Питер, 2007. – С. 372–394.

Зайцев А. В. К вопросу об институционализации диалога государства и гражданского общества в социально-политическом дискурсе современной России / А. В. Зайцев // Общество: политика, экономика, право. – 2011. – № 3. – С. 11–22.

Закон України “Про соціальний діалог в Україні” / Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.

Засади когнітивної психології спілкування : монографія / В. П. Казміренко, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько та ін. ; за наук. ред. В. П. Казміренка ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кировоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с.

Зелена книга Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rsprenergy.ru/main/static.asp?art_id=1552

Зенкин С. Н. “Поколение”: опыт деконструкции понятия / С. Н. Зенкин // Поколение в социо-культурном контексте XX века. – Москва : Наука, 2005. – С. 130–136.

Івачевська О. В. Соціальний діалог у політичній сфері: основні ризики неуспішної комунікації / О. В. Івачевська // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 401–412.

Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – Москва : Интрада, 1998. – 230 с.

Ионин Л. Г. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Г. Ионин. – Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 432 с.

Казміренко В. П. Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння засобами організації діалогу / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С. 181–192.

Казміренко В. П. Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві – подолання кризи конфронтації / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 173–185.

Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 332 с.

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.

Карпенко Л. А. Краткий психологический словарь / Л. А. Карпенко, А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998.

Касавин И. Т. Дискурс-анализ и его применение в психологии / И. Т. Касавин // Вопросы психологии. – 2007. – №6. – С. 97–119.

Кирдина С. Г. Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход / С. Г. Кирдина, Ю. И. Александров // СОЦИС. Социологические исследования. – 2012. – № 8. – С. 3–12.

Кожемякин Е. А. Дискурсная компетентность [Электронный ресурс] / Е. А. Кожемякин. – Режим доступа : http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=135%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico&catid=134%3Adiscursologia-proyecto-enciclopedico-&Itemid=55

Кожемякин Е. А. Институциональные дискурсы: программа сравнительных исследований / Е. А. Кожемякин // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 2. – С. 97–106.

Кожемякин Е. А. Лингвистические стратегии институциональных дискурсов / Е. А. Кожемякин // Современный дискурс-анализ. Лингвистические измерения дискурса. – 2011. – Вып. 3. – С. 62–69.

Козаченко О. Міжнародні стандарти розвитку соціального діалогу [Електронний ресурс] / Олена Козаченко. – Режим доступу http://www.nsprr.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=582:2010-04-15-12-57-46&catid=14:2010-01-19-22-04-30&Itemid=10_

Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра : [монографія] / О. М. Корніяка. – К. : Міленіум, 2006. – 336 с.

Кочубейник О. Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014б. – Вип. 34 (37). – С. 150–160.

Кочубейник О. М. Соціальний діалог як комунікативна практика суспільства / О. М. Кочубейник // 10×20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014а. – С. 65–74.

Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – Москва : Фил. Ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

Крещенко Н. Соціальний діалог з позиції країн ЄС / Надія Крещенко // “Віче”: журн. Верховної Ради України. – 2010. – № 8. – С. 23–26.

Куликов С. В. Социальная коммуникация и социальный диалог / С. В. Куликов // Грамота. – 2008. – № 4. – Ч. 2. – С. 120–123.

Курбатов В. И. Социальный диалог в гармонизации социальных отношений [Электронный ресурс] / В. И. Курбатов. – Режим доступа : <http://psibook.com/sociology/sotsialnyy-dialog-v-garmonizatsii-sotsialnyh-otnosheniy.html>.

Курдюмова И. М. Гражданское образование: новый учебный предмет / И. М. Курдюмова // Проблемы современного образования. – 2011. – № 1. – С. 74–81.

Кучабський О. Механізми комунікації влади та громадськості в умовах глобалізації / Олександр Кучабський, Олена Бажинова // Держава та суспільство. – 2012. – № 4. – С. 196–201.

Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – Москва : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.

Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 1997. – № 1. – С. 20–27.

Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Современный социоанализ : сб. работ авторов, получивших гранты Моск. отд. Рос. научн. фонда и Фонда Форда. – М., 1996. – Вып. 6. – С. 5–23.

Ломов Б. Ф. Некоторые принципы системного подхода в психологии / Б. Ф. Ломов // Методологические и теоретические проблемы психологии. – Москва : Наука, 1984. – С. 92–104.

Луговцова А. Позитивное интервью – практическое руководство к приятным переменам [Электронный ресурс] / А. Луговцова. – Режим доступа : adukatar.net/wp-content/uploads/2012/01/Adukatar...

Луман Н. Власть / Н. Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – Москва : Праксис, 2001. – 256 с. – (Серия “Образ общества”).

Луман Н. Дифференциация / Н. Луман ; пер. с нем. Б. Скуратов. – Москва : Логос, 2006. – 320 с.

Луман Н. Невероятность коммуникации [Электронный ресурс] / Н. Луман. – Режим доступа : http://soc.pu.ru.8101/publication/pts/luman_c.html/

Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновский. – Москва : Логос, 2004. – 232 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман ; пер. с нем. И. Д. Газиева ; под ред. Н. А. Головина. – Санкт-Петербург : Наука, 2007. – 641 с.

Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман ; пер. с нем. Д. В. Озирченко // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114–125.

Макаров Д. Дискурсология: проблемы и вызовы сегодняшнего дня / Д. Макаров, А. Кузнецов // Свободная мысль. – 2007. – № 6. – С. 217–221.

Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков : Учеб. для вузов. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 583 с.

Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Карл Мангейм. – Москва : ИНИОН РАН, 2000. – 162 с.

Мангейм К. Проблема поколений (1928) [Электронный ресурс] / Карл Мангейм // Социология молодежи : электрон. энцикл. / под ред. В. А. Лукова. – Режим доступа : <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html>

Марков М. Технология и эффективность социального управления / М. Марков. – Москва : Прогресс, 1982. – 267 с.

Мельникова О. Т. Историко-эпистемологический контекст развития качественных исследований в психологии. Ч. 2 [Электронный ресурс] / О. Т. Мельникова, А. Н. Кричевец, Д. А. Хорошилов // Психологические исследования. – 2014. – Т. 7. – № 33. – Режим доступа : <http://www.psystudy.com/index.php/num/2014v7n33/930-melnikova33.html>

Морозова О. Н. Реализация коммуникативных стратегий в согласованном диалогическом дискурсе / О. Н. Морозова // Мир лингвистики и коммуникации : электрон. научн. журн. – 2005. – Т. 1, № 1. – С. 36–45. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/item.asp?id=11791902>

Нагірна О. Соціальний діалог як механізм соціального партнерства. Досвід впровадження Закону України “Про соціальний діалог в Україні” в Чернівецькій області [Електронний ресурс] / І. Зеленюк, О. Нагірна. – Режим доступу : http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2487:2011-10-25-08-02-30&catid=15:2010-01-19-22-14-24&Itemid=12

Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире. Методология анализа и практика исследования / М. М. Назаров. – Москва, 2002. – 240 с.

Найдьонова Л. А. Медіапсихологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 218–230.

Найдьонова Л. А. Особливості медіакультури територіальних спільнот України (регіональні відмінності віртуальності дорослих) / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 271–282.

Невинская М. Д. Концептуальная оппозиция “народ–власть” в политическом дискурсе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / М. Д. Невинская. – Волгоград, 2006.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – 2-ге вид., допов. – К. : Академвидав, 2010. – 543 с.

Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду) / О. Оржель // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – № 2. – С. 28–38.

Панок В. Г. До побудови теоретичних засад української практичної психології / В. Г. Панок // Проблеми розвиваючого навчання : матеріали I та II Міжнар. конф. / за ред. С. Д. Максименка. – К., 1997. – С. 344–351.

Панок В. Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : монографія / В. Г. Панок. – Чернівці : Технодрук, 2010. – 486 с.

Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті : кол. моногр. / М.-Л. А. Чапа, В. Ф. Маценко, Ж. М. Маценко, Н. М. Бугайова та ін. ; за ред. М.-Л. А. Чепи. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 220 с.

Патрушев В. И. Введение в теорию социальных технологий / В. И. Петрушев. – Москва : Икар, 1998. – 200 с.

Петренко І. В. Дослідження процесу діалогічної партиципації у просторі освіти / І. В. Петренко // Актуальні проблеми психології: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2015. – Т. 5. – Вип. 15. – С. 183–190.

Петренко І. В. Психологічні механізми розгортання соціального діалогу в освітньому просторі / І. В. Петренко // Актуальні проблеми психології. – К., 2014. – Т. 5. – Вип. 14. – С. 170–176.

Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Москва : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.

Петроє О. М. Соціальний діалог у державному управлінні: європейський досвід та українські реалії : монографія / О. М. Петроє. – К. : НАДУ, 2012. – 304 с.

Петроє О. Соціальний діалог у державному управлінні: спроба структурування проблеми [Електронний ресурс] / О. Петроє. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/dutp/2008-2/doc-pdf/petroe.pdf>

Плотникова С. Н. Языковое, дискурсивное и коммуникативное пространство / С. Н. Плотникова // Вестник ИГЛУ. Серия “Филология: Язык. Культура. Коммуникация”. – Иркутск, 2008. – Вип. 1. – С. 131–136.

Полач Д. Социальные проблемы с конструкционистской точки зрения / Д. Полач // Журнал исследований социальной политики. – 2010. – № 1. – С. 7–12.

Поршнеv Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнеv ; АН СССР. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Наука, 1979. – 232 с.

Прохватилова О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи / О. А. Прохватилова. – Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1999. – 364 с.

Радченко О. Моделювання інформаційної взаємодії між органами публічної влади та суспільством / Олександр Радченко, Сергій Погорелий // Держава та суспільство. – 2012. – № 3. – С. 77–81.

Романько И. Н. Изучение организационной партиципации как составляющей процесса коммуникации в организациях [Электронный ресурс] / И. Н. Романько // Психологические исследования : электрон. научн. журн. – 2011. – № 2 (16). – Режим доступа : <http://psystudy.ru> (дата обращения: 28.09.2014).

Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2004. – № 2. – С. 369–374.

Скрипник К. Д. Логические модели диалога / К. Д. Скрипник. – Ростов-на-Дону, 2001. – 100 с.

Скурагівський В. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення / В. Скурагівський, О. Линдюк // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2011. – № 3. – С. 194–204.

Солдатова А. А. Специфика коммуникативных стратегий и тактик в адвокатском дискурсе / А. А. Солдатова // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Филология. – 2011. – № 2. – С. 252–258.

Сосновская А. М. Журналист: личность и профессионал (психология идентичности) / А. М. Сосновская. – СПб. : Роза мира, 2005. – 206 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.evartist.narod.ru/text19/037.htm>

Соціальний діалог – польський досвід : матеріали круглого столу “Законодавче закріплення основ ведення соціального діалогу в Україні”, м. Київ, 11 травня 2006 р. – К., 2006. – 183 с.

Социальное управление : словарь / под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 208 с.

Стефанов Н. Мультипликационный подход и эффективность / Н. Стефанов . – Москва : Политиздат, 1980. – 208 с.

Сторожилова Д. Н. Социальный диалог: анализ конструктивного коммуникативного взаимодействия : автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 “Социальная философия”. – Ростов-на-Дону, 2006. – 16 с.

Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.

SWOT-анализ: полное руководство [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://landmarketing.ru/polnyj-swot-analiz-predpriyatiya-primery-voprosy-tablitsy-shablony/>.

Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. / за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К. : Інкос, 2005. – 366 с.

Технологія підготовки персоналу освітніх організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін : навч.-метод. посіб. / Л. М. Карамушка, Н. І. Клокар, О. І. Бондарчук та ін. ; за ред. Л. М. Карамушки. – Біла Церква : КОІПОПК, 2008. – 100 с.

Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного / Е. А. Торчинов. – Санкт-Петербург : Петербург. Востоковедение, 1998. – 302 с.

Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – Москва : АСТ, 1999. – 784 с.

Тощенко Ж. Т. Социальное проектирование / Ж. Т. Тощенко, Н. А. Аитов, Н. И. Лапин. – Москва : Мысль, 1982. – 254 с.

Філософія освіти : навч. посіб. / за заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 329 с.

Филипович Л. Міжнародний досвід міжрелігійного діалогу / Л. Филипович // Релігія – Світ – Україна : кол. моногр.: в 3-х кн. Кн. 1: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. – К., 2010. – С. 153–164.

Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Харьков : Гуманитар. центр, 2004. – 336 с.

Фишер Р. Путь к согласию, или переговоры без поражения / Р. Фишер, У. Юри ; пер. с англ. А. Гореловой ; предисл. В. А. Кременюка. – Москва : Наука, 1992. – 158 с.

Формування соціального діалогу в сучасних умовах: світовий досвід та українська практика : (аналіт. доп.). – К. : НІСД, 2011. – 47 с.

Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – Санкт-Петербург : А-сэд, 1994. – 406 с.

Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева. – СПб. : Наука, 2006. – С. 173–258.

Хабермас Ю. Отношения к миру и рациональные аспекты действия в четырех социологических понятиях действия / Ю. Хабермас ; пер. с нем. Т. Тягуновой // Социологическое обозрение. – 2008. – Т. 7. – № 1. – С. 3–25.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева. – Москва : АСТ : Астрель, 2011. – 571 с.

Хилгартнер С. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен / С. Хилгартнер, Ч. Боск // Социальная реальность : журн. социол. наблюдений и сообщений. – 2008. – № 2. – С. 73–94.

Цвих В. Ф. Соціальний діалог: основні підходи до визначення / В. Ф. Цвих, Д. В. Неліпа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2006. – Вип. 81/83. – С. 182–185.

Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия / В. Е. Чернявская. – Москва : Флинта : Наука, 2006. – 136 с.

Чикуров О. Б. Что такое Workshop? Пособие для организаторов практических семинаров / О. Б. Чикуров. – Псков, 2001. – 59 с.

Чугунов А. В. Основные принципы системного подхода / А. В. Чугунов // Социальная информатика : учеб. пособие. – Санкт-Петербург : НИУ ИТМО, 2012. – С. 36–39.

Шаповал В. М. Взаємодія держави й бізнесу як основа розвитку соціальної відповідальності / В. М. Шаповал // Держава та регіони. – Запоріжжя, 2008. – С. 196–201.

Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – Москва : Гнозис, 2004. – 326 с.

Шикина Т. С. Диалог как категория социальной философии: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Т. С. Шикина; Мордов. гос. ун-т им. Н. П. Огарёва. – Саранск, 2012. – 16 с.

Шляхи і можливості консолідації українського суспільства : матеріали “круглого столу” експертів / регіон. філіал Нац. ін-ту стратег. дослідж. у м. Ужгороді, Фонд Фрідріха Еберта (регіон. представництво в Україні, Білорусі та Молдові). – Мукачево, 2005. – 136 с.

Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра: Из архива Г. П. Щедровицкого : сб. текстов (1) / Г. П. Щедровицкий. – Москва, 2004. – Т. 9 (1). – 288 с.

Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра: Из архива Г. П. Щедровицкого : сб. текстов (2) / Г. П. Щедровицкий. – Москва, 2005. – Т. 9 (2). – 320 с.

Щун Н. О. Соціальна політика держави та соціальна відповідальність бізнесу [Електронний ресурс] / Н. О. Щун // Державне управління: теорія і практика. – 2011. – Т. 2. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Schur.pdf>

Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – Москва : Канон-плюс, 2009. – 1248 с.

Юдин Б. Г. От этической экспертизы к экспертизе гуманитарной / Б. Г. Юдин // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 2. – С. 126–135.

Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – Москва : Наука, 1999. – 448 с.

Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / И. Г. Ясавеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 200 с.

Ясавеев И. Г. Конструкционистский подход к социальным проблемам / И. Г. Ясавеев // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – № 4. – С. 533–546.

Abric J. C. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamic of social representations / J. C. Abric // Papers on Social Representations. – 1993. – № 2. – P. 75–78.

Annette J. Editorial: civic and public engagement and higher education – call for papers / J. Annette, J. Arthur and P. Croll // British Journal of Educational Studies. – 2008. – Vol. 56. – № 4. – P. 361–364.

Arthur J. Editorial: Citizenship, Democracy and Education / J. Arthur, P. Croll // British Journal of Educational Studies. – 2007. – Vol. 55. – № 3. – P. 233–234.

Bourdieu P. Choses dites / P. Bourdieu. – Paris : Minuit, 1987. – 228 p.

Bowen H. R. Social responsibilities of the Businessman / H. R. Bowen. – New York : Harper-Row, 1953.

Cooper C. E. Communicating your participation at work: An exploration of participation types, communication behaviors, organizational commitment, and satisfaction : Ph. D. Dissertation / The University of Texas at Austin. – 2002.

Cooperrider D. L. Appreciative Inquiry: A Positive Revolution in Change / D. L. Cooperrider, D. Whitney; P. Holman and T. Devane (eds.) // The Change Handbook. Berrett-Koehler Publishers, Inc., 1999. – P. 245–263.

Deci E. L. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan. – New York : Plenum Press, 1985.

Dijk T. A. van. Elite discourse and racism / T. A. van Dijk. – London : SAGE Publications, 1993.

Elias N. Society of individuals / N. Elias. – Moscow : Praxis, 2001. – 336 p.

Fairclough N. Analyzing Discourse. Textual Analysis for Social Research / N. Fairclough. – London ; New York : Routledge Taylor & Francis Groupe, 2003.

Fairclough N. Critical discourse analysis / N. Fairclough, and R. Wodak ; T. van Dijk (Hg.) // *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. – 1997. – London : Sage, 1997. – Vol. 2. – P. 258–284.

Feuer L. S. The Conflict of Generations: the character and significance of student movements / L. S. Feuer. – New York, 1969. – 527 p.

Grice H. P. Logic and conversation / H. P. Grice ; ed. by P. Cole and J. L. Morgan // *Syntax and semantics*. – New York : Academic Press, 1975. – Vol. 3. – P. 41–58.

Hareven T. K. Synchronizing Individual Time, Family Time, and Historical time / T. K. Hareven J. Bender, D. E. Wellbery (eds.) // *Chronotypes. The Construction of Time*. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1991. – P. 167–182 .

Harra D. A Logic of Message and Reply / D. Harra // *Synthese*. – 1985. – Vol. 63. – P. 275–294.

Harris Z. S. A theory of language and information: a mathematical approach / Z. S. Harris. – Clarendon Press, 1991. – 428 p.

Marcuse H. An Essay on Liberation [Электронный ресурс] / H. Marcuse. – 1969. – Режим доступа : <https://www.marxists.org/reference/archive/marcuse/works/1969/essay-liberation.htm>

Palka S. Dialog w dydaktyce ogólnej i praktyce kształcenia / S. Palka // *Teoria i praktyka kształcenia w dialogu i perspektywie*. – Białystok, 2003. – S. 482–483.

Petrenko I. SWOT technology and its use in the organization of social dialogue in an educational environment / Iryna Petrenko // *Prospects of world science – 2015 : Materials of XI International research and practice conference (July 30 – August 7, 2015, Sheffield, England)*. – Sheffield : Science and education LTD, 2015. – P. 42–45.

Quaintance J. L. What Students Learn About Professionalism From Faculty Stories: An ‘Appreciative Inquiry’ Approach. / J. L. Quaintance, L. Arnold, G. S. Thompson // *Academic Medicine*. – 2010. – Vol. 85 (1). – P. 118–123.

Qualifications and curriculum authority. Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools (Crick Report). – London, QCA, 1998.

Qualifications and curriculum authority. The National Curriculum for Citizenship (Key Stages 3 and 4) [Electronic resource]. – London, HMSO, 2007. – Access mode : <http://www.nfer.ac.uk/publications/educational-research/>

Stevenson H. Appreciative Inquiry. Tapping into the River of Positive Possibilities [Electronic resource] / H. Stevenson. – Access mode : <http://www.clevelandconsultinggroup.com>

Наукове видання

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У ВИМІРАХ КОГНІТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Монографія

За науковою редакцією доктора психологічних наук
О. М. Кочубейник

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.02.2018 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 11,0.
Наклад 300 прим. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
